

नेपालमा न्यायिक समिति नजिकबाट नियाल्दा

नेपाल कानून समाज
NEPAL LAW SOCIETY

स्थानीय सरकार सबलीकरण

**Australian
Aid**

The Asia Foundation

The Australian Government - The Asia Foundation Partnership in Nepal

नेपालमा
न्यायिक समिति
नजिकबाट नियाल्दा

अध्ययनकर्ता
तिलप्रसाद श्रेष्ठ
नमित दाग्ले

शुभकामना

नेपाल समाजको अग्रसरता र स्थानिय सरकार सबलीकरण कार्यक्रमको सहयोगमा गरिएको अध्ययनको निष्कर्षको रूपमा प्रकाशन गर्न लागिएको “नेपालमा न्यायिक समिति नजिकबाट नियाल्दा” नामक पुस्तकको पाण्डुलिपी हेर्ने अवसर पाउँदा अत्यन्त खुशी लागेको छ ।

न्यायको लोकतान्त्रिकरण गर्ने, न्यायसम्मको पहुँचलाई सहज तुल्याई न्यायिक सेवाको लाभलाई स्थानीय तहसम्म पुर्याउने, स्थानीय तहका तत्काल सम्बोधन हुनुपर्ने जनसरोकारका विवादहरूको समाधानमा निर्वाचित प्रतिनिधिहरूलाई संलग्न गराई न्यायिक नेतृत्वको विकास गराउने र न्यायिक अभ्यासलाई संस्थागत गराउने, मेलमिलापका माध्यमबाट विवाद समाधान गर्ने प्रक्रियालाई प्रोत्साहित गरी सामाजिक सौहार्दता र सदभावको प्रवर्द्धन गर्ने, स्थानीय स्तरमा विवाद समाधान गर्ने परम्परागत संस्कृतिको प्रवर्द्धन गर्ने, न्यायिक अधिकारको प्रयोगमा समावेशिताको मान्यतालाई प्रवर्द्धन गर्ने, स्थानीय सरकारको मूल्य र मान्यतालाई व्यवहारमा उतारी संघीय शासन प्रणाली प्रति जनसाधारणमा अपनत्वको भावना विकास गराउने समेतको उद्देश्यबाट नै नेपालको संविधानको धारा २१७ मा कानून बमोजिम आफ्नो अधिकारक्षेत्र भित्रका विवाद निरूपण गर्न प्रत्येक गाउँपालिकामा उपाध्यक्षको संयोजकत्वमा र प्रत्येक नगरपालिकामा उपप्रमुखको संयोजकत्वमा तीन सदस्यीय एउटा न्यायिक समिति रहने र सो बमोजिमको न्यायिक समितिमा गाउँसभा वा नगरसभाले आफूमध्येबाट निर्वाचित गरेका दुई जना सदस्य रहने व्यवस्था गरिएको हो ।

स्थानीय न्यायिक समितिको अधिकारक्षेत्र र यसले अपनाउनु पर्ने कार्यविधिको सम्बन्धमा स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले विस्तृत व्यवस्था गरेको भए पनि यसको प्रभावकारी सञ्चालनमा पदाधिकारीहरूमा पर्याप्त शिप र कुशलताको अभाव, साधन र स्रोतको अपर्याप्तता, नीतिगत अस्पष्टता, कार्यविधिगत अन्यौलता, सरोकारवाला निकायहरू बीच समन्वय र सहकार्यको अभाव लगायतका थुप्रै चुनौतिहरू देखापरेका छन् । यी चुनौतिहरूको सामना गर्न यस्ता प्रकाशनले कोशेदुङ्गाको रूपमा काम गर्ने कुरामा शंका छैन ।

पुस्तकमा स्थानीय तहका न्यायिक अधिकारहरू, न्यायिक समितिको संरचनागत व्यवस्था र कार्यविधि, न्यायिक अधिकारको प्रयोगबाट प्राप्त अवसर, न्यायिक अधिकारको प्रयोगका सम्बन्धमा केही विचारणीय विषयहरू, न्यायिक अधिकारको प्रयोग गर्दा अपनाउनु पर्ने रणनीतिको बारेमा अत्यन्त सरल र सहज रूपमा चर्चा गरिनुको साथै स्थानीय न्यायिक समितिको सफलताको लागि केही महत्वपूर्ण सुझावहरू समेत समेटिएको देखिन्छ । साथै अध्ययनले न्यायिक समितिको बढ्दो आवश्यकतालाई नजिकबाट नियाल्दै

📍 : रामशाहपथ, काठमाडौं, नेपाल

☎ : +९७७-१-४२६२५४६ (आ) +९७७-१-४२२३५५३ (नि)

📠 : +९७७-१-४२६२८०८, पो.ब.नं. : २०८३८

✉ : sapana.pm@supremecourt.gov.np, sapana12@live.com,
sapana_pradhan_malla@hks14.harvard.edu

🌐 : www.supremecourt.gov.np

सपना प्रधान मल्ल
न्यायाधीश

सर्वोच्च अदालत, नेपाल

न्यायिक समितिले बेहोर्नु परेका चुनौती उजागर गर्नुका अतिरिक्त सुधारका सम्भावित अवसरहरू प्रदान गरेकोले समितिलाई उनीहरूको संविधान प्रदत्त कार्य पूरा गर्न सघाउने र जनताको बढ्दो अपेक्षालाई परिपूर्ति गर्ने कुरामा यो सहयोगी मार्गदर्शन हुनेछ ।

स्थानीय न्यायिक समितिको नेतृत्वमा करिब ९१ प्रतिशत महिलाहरू रहेको सन्दर्भमा महिला तथा सीमान्तकृत समुदायमा विश्वास बढाउन, न्यायिक समितिका बारेमा अवधारणागत स्पष्टता कायम गर्न, न्यायिक समितिको उद्देश्य र भूमिकाका सम्बन्धमा सचेतना जगाउन, स्थानीयतहको विवाद समाधान संयन्त्रमा जनसहभागिता वृद्धि गर्न र आमनागरिकमा समेत न्यायिक समितिको भूमिकाको सम्बन्धमा समेत जानकारी गराउदै सरोकारवाला निकायलाई योजना तर्जुमा गर्न र जवाफदेहीता बहन गराउन समेत महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नेछ, भन्ने कुरामा म विश्वस्त छु ।

अन्यमा, अध्ययन र प्रकाशनको कार्यमा यस महत्वपूर्ण कार्यमा सहभागी नेपाल कानून समाज र The Asia Foundation लगायतका सबैमा हार्दिक धन्यवाद प्रकट गर्दै प्रकाशनको सफलताको शुभकामना व्यक्त गर्न चाहन्छु ।

सपना प्रधान मल्ल
न्यायाधीश
सर्वोच्च अदालत
सदस्य, न्यायमा पहुँच आयोग

📍 : रामशाहपथ, काठमाडौं, नेपाल

☎ : +९७७-१-४२६२५४६ (आ) +९७७-१-४२२३५५३ (नि)

📠 : +९७७-१-४२६२८७८, पो.ब.नं.: २०४३८

✉ : sapanam.p@supremecourt.gov.np, sapanam12@live.com,
sapanam_pradhan_malla@hks14.harvard.edu

🌐 : www.supremecourt.gov.np

❀ आभार ❀

प्रस्तुत नेपालमा न्यायिक समिति : नजिकबाट नियाल्दा विषयक अध्ययनलाई अष्ट्रेलिया सरकारको परराष्ट्र मामला तथा व्यापार विभाग (डिपार्टमेन्ट अफ फरेन अफेयर्स एन्ड ट्रेड (डीएफएटी) – द एशिया फाउण्डेशनको साभेदारी अन्तर्गत “सब-नेसनल गभर्नेन्स इन नेपाल” (नेपालमा स्थानीय सरकार सबलीकरण) कार्यक्रम मार्फत सहयोग प्राप्त भएको थियो।

यस अध्ययनबाट प्राप्त निष्कर्ष तथा यसमा व्यक्त कुनै पनि विचारले अष्ट्रेलिया सरकार वा एशिया फाउण्डेशनको दृष्टिकोणको प्रतिनिधित्व गर्दैन।

प्रस्तुत अध्ययनका क्रममा सहभागी भई महत्वपूर्ण विचार र सुझाव राखी सहयोग गर्नुहुने स्थानीय तहका जनप्रतिनिधि र नागरिक समाजका प्रतिनिधिप्रति नेपाल कानून समाज हार्दिक आभार प्रकट गर्दछ।

अध्ययन पद्धति

प्रस्तुत अध्ययनमा न्यायिक समितिहरूको भविष्यका आवश्यकतालाई नजिकबाट बुझ्न प्राथमिक तथा द्वितीय (सहायक) सूचनाको प्रयोग गरिएको छ । प्राथमिक स्रोतको सूचनाका रूपमा मूलतः २०७५ सालको साउनदेखि मङ्सिरसम्मको अवधिमा नेपालका तीनवटा स्थानीय तह (धुलिखेल नगरपालिका, सिद्धलेक गाउँपालिका र रुपनी गाउँपालिका) का जनप्रतिनिधिसँगको प्रत्यक्ष भेटघाट, समूह छलफल, अन्तर्वार्ता र नीतिगत संवादबाट प्राप्त गुणात्मक तथा संख्यात्मक जानकारीलाई प्रयोग गरिएको छ । यसबाहेक स्थानीय सरकार सबलीकरण कार्यक्रम अन्तर्गत छवटा नगरपालिका (दमक, तानसेन, वालिङ, भीमेश्वर, वीरेन्द्रनगर र टिकापुर) तथा कलैया उपमहानगरपालिकाको न्यायिक समितिहरूको कामकार्यवाहीलाई नजिकबाट अवलोकन गरिएको थियो । निरन्तर द्वितीय (सहायक) सूचनाका रूपमा विभिन्न पत्रिकामा प्रकाशित लेखहरू, विद्यमान कानून र नीतिलाई लिइएको छ । प्रस्तुत अध्ययनको निष्कर्षलाई थप परिष्कृत तुल्याउने क्रममा सङ्घीय, प्रदेश र स्थानीय गरी तीनै तहका सांसद र निर्वाचित पदाधिकारी, विभिन्न विधाका विज्ञ, स्थानीय सरकारसँग सम्बन्धित संस्था तथा न्यायिक समितिका पदाधिकारीसँग पटक-पटक छलफल गरिएको थियो । प्रारम्भिक निष्कर्षबाट देखिएका विषयहरूमा थप अनुसन्धान तथा नीतिगत संवाद हुनुपर्दछ ।

विषय-सूची

कार्यकारी सारांश	१
१. पृष्ठभूमि	१४
२. स्थानीय तहका न्यायिक अधिकारहरू	२१
३. न्यायिक समितिको संरचनागत व्यवस्था र कार्यविधि	२४
४. न्यायिक अधिकारको प्रयोगबाट प्राप्त अवसर	२८
५. न्यायिक अधिकारको प्रयोग सम्बन्धमा विचारणीय विषयहरू	३४
६. न्यायिक अधिकारको प्रयोग गर्दा अपनाउनु पर्ने रणनीति	५६
७. निष्कर्ष	७५
परिशिष्ट - १ : न्यायिक समितिका अधिकारहरू	७८
परिशिष्ट - २ : रणनीतिको कार्यान्वयन योजना	८०
परिशिष्ट - ३ : न्यायिक समितिहरूका लागि प्रादेशिक समकक्ष सञ्जाल	९१
परिशिष्ट - ४ : स्थलगत अध्ययनमा अवलोकन गरिएका तथ्यहरू	९२
सन्दर्भ सामग्री	९४

कार्यकारी सारांश

नेपालमा लोकतन्त्रतर्फको यात्रामा २०७३ साल ऐतिहासिक वर्ष रह्यो । त्यही वर्ष करिब २० वर्षपछि पहिलो पटक नेपालमा स्थानीय तहका साथै प्रदेशका लागि निर्वाचन भयो ।^१ विकेन्द्रीकरणको महत्वाकांक्षी प्रतिबद्धताका साथ २०७२ सालमा नयाँ संविधान जारी भएपछि मुलुक क्रमशः एकात्मक संरचनाबाट सङ्घीय संरचनातर्फ रूपान्तरित हुँदै गइरहेको छ । यसको फलस्वरूप सारभूत शासकीय अधिकार र कर्तव्य केन्द्रीय तहबाट नयाँ स्थापित प्रादेशिक तथा स्थानीय तहमा हस्तान्तरण हुँदैछ । नेपालको राजनीतिक प्रणालीमा भएको यो महत्वपूर्ण परिवर्तनसँगै न्यायमा पहुँच अभिवृद्धिका लागि नगरपालिका र गाउँपालिका तहमा न्यायिक समितिको स्थापनाका साथै अन्य सरकारी र सार्वजनिक संस्थाको पुनर्संरचना गरिँदै छ ।

औपचारिक न्याय प्रणालीमा रहेको कमजोरी निराकरण गर्न र औपचारिक/अनौपचारिक न्याय बीच कडीको काम गर्न संविधानले मुलुकभरका सबै ७५३ गाउँपालिका र नगरपालिकामा न्यायिक समिति स्थापना गर्ने कार्यादेश दिएको छ । न्यायिक समितिलाई न्यायका सेवाग्राहीहरूलाई न्यायका अन्य सेवा प्रदायक संस्था जस्तो वडा तहमा स्थापित मेलमिलाप केन्द्र, जिल्ला तहको जिल्ला अदालत, प्रहरी कार्यालय, अर्धन्यायिक निकाय र न्याय क्षेत्रसँग सम्बन्धित अन्य निकायसँग जोड्न सक्ने न्यायको पहिलो रेखाका रूपमा परिकल्पना गरिएको छ । संविधानको धारा २१७ मा उल्लेख भएबमोजिम प्रत्येक न्यायिक समिति ३ सदस्यीय हुने र यसको नेतृत्व उपाध्यक्ष/उपप्रमुखले गर्ने व्यवस्था छ । अधिकांश उपाध्यक्ष र उपप्रमुख आ-आफ्ना स्थानीय तहबाट निर्वाचित महिला रहेका छन् ।^२ स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ४७ (१) र (२) अन्तर्गत न्यायिक समितिलाई केही प्रकृतिका विवादमा आफैँ निरुपण गर्ने अधिकार प्राप्त छ भने अन्य केही प्रकृतिका विवादका हकमा औपचारिक निरुपणका लागि या त जिल्ला अदालतमा पठाउने या मेलमिलापका लागि मेलमिलाप केन्द्रमा पठाउने जिम्मेवारी तोकिएको छ ।

तहगत रूपमा स्थानीय तहमै न्याय प्रवाह गर्ने यो नयाँ प्रणालीबाट न्याय सम्पादनको कार्यलाई हरेक समुदायसम्मै पुऱ्याउने र समय, लागत तथा प्रभावकारिताका हिसाबले नागरिकहरूको आवश्यकताप्रति बढी उत्तरदायी हुने अपेक्षा राखिएको छ । यसका लागि न्यायिक समितिले एउटा बलियो नीतिगत ढाँचा, सुसूचित नागरिक सहभागिता, असल निष्ठा तथा न्यायिक समितिका सदस्य तथा

^१ विसं २०७३ सालको स्थानीय तहको निर्वाचन वि.सं. २०७४ को वैशाख ३१, असार १४ र असोज २ गते गरी तीन चरणमा भएको थियो । प्रदेश र सङ्घीय तहको निर्वाचन २०७४ सालको मङ्सिर १० र २१ गते गरी दुई चरणमा सम्पन्न भएको थियो ।

^२ निर्वाचन आयोगका अनुसार ९१ प्रतिशत स्थानीय तहका उपाध्यक्ष र उपप्रमुखको पदमा महिला विजयी भएका छन् ।

मेलमिलाप केन्द्र एवं जिल्ला अदालत लगायतका अन्य न्याय प्रवाह गर्ने संयन्त्रहरूसँग राम्रो कार्य सम्बन्ध राखेर कार्य सञ्चालन गर्नु जरुरी हुन्छ। उक्त विषयहरू पूरा गरिएमा स्थानीय न्याय प्रणालीले गरीब, महिला तथा अन्य सीमान्तकृत वर्गका लागि विशेष महत्व राख्न सक्छ।

वर्तमान सन्दर्भमा न्यायमा पहुँच अभिवृद्धिको मार्गमा क्षमता, समन्वय, नीति, व्यावहारिक कार्यान्वयन, मार्गनिर्देशिका तथा सार्वजनिक बुझाइ जस्ता विभिन्न अङ्गन रहेका छन्। यीमध्ये सबै भन्दा टुङ्कारो समस्याका रूपमा गम्भीर नीतिगत अस्पष्टता तथा न्यायिक समितिको भूमिकाका बारेमा रहेको बुझाइ देखिएको छ। स्पष्ट नीति, सुस्पष्ट निर्देशिका तथा सञ्चालन कार्यविधिहरूको अभावका कारण स्थानीय तहको न्याय वितरण प्रणालीमा धेरै असङ्गति देखिएका छन्। संविधान र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनको व्यक्तिगत व्याख्याका आधारमा न्यायिक समितिहरू असङ्गतिपूर्ण भूमिकामा छन्। यसका साथै कम्तीमा निम्न चार स्वरूपका बीचमा सञ्चालित छन् :

क. औपचारिक स्थानीय अदालतको रूपमा,

ख. मेलमिलाप वा अन्य वैकल्पिक विवाद समाधान केन्द्रका रूपमा,

ग. सङ्कलन एवम् वितरण केन्द्र (क्लियरिङ्ग हाउस) वा सिफारिस केन्द्रका रूपमा तथा

घ. माथिका सबैको सम्मिश्रणका रूपमा।

यी समस्याका साथै नीतिगत तहमा र कानूनी संरचनामा रहेका रिक्तता एवं विरोधाभासले गर्दा पनि न्यायिक समितिको न्याय सम्पादन क्षमतामा प्रभाव पारेको पाइन्छ। संविधान तथा स्थानीय सरकार संचालन ऐन, २०७४ को व्याख्यामा अपनाइएको विविधतालाई आधार मान्दा न्यायिक समितिले वर्तमान सन्दर्भमा विभिन्न मान्यतामा काम गरेको देखिन्छ। न्यायिक समितिको भूमिकाका सम्बन्धमा रहेको अवधारणागत दुविधाका अतिरिक्त कार्यान्वयन कानूनहरू (जस्तो स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन) मा न्यायिक समितिलाई सघाउन उपयुक्त वित्तीय, प्रशासनिक तथा प्राविधिक सहयोगका बारेमा पर्याप्त मार्गनिर्देशनको अभाव पनि रहेको छ। उदाहरणका लागि, प्रायः न्यायिक समितिहरूमा मुद्दाहरू केलाउन, विवाद दर्ता गर्न, मिलापत्रको सम्झौता मस्यौदा गर्न तथा अभिलेख राख्न कानून अधिकृत तथा कार्यालय सहायकसहितको मानव संसाधनको अभाव छ। न्यायिक समितिको क्षमतामा अवरोध गरिरहेको अर्को नीतिगत खाडलका रूपमा न्यायिक समिति तथा स्थानीय तहमा रहेका अन्य न्यायिक एवम् सामाजिक सेवा प्रदायकहरू बीच अन्तसम्बन्धको एउटा सम्पूर्णतम रूपरेखा तथा कार्यविधिको अभाव हुनु हो। न्यायिक समितिले जिल्ला तथा उच्च अदालतहरूसँग कसरी तहगत (टाडो) सम्बन्ध राख्नेछन् भन्ने कुरा अस्पष्ट नै छ। त्यसैगरी न्यायिक समितिले स्थानीय तहमा रहेका मेलमिलाप केन्द्र, अर्धन्यायिक निकाय, प्रहरी, नागरिक सेवा सङ्गठनहरू तथा महिला आश्रयस्थल जस्ता न्यायिक एवं सामाजिक सेवा प्रदायकहरूसँग राख्ने क्षितिजीय (तेर्सो) सम्बन्धको पाटो पनि स्पष्ट छैन।

नीतिगत असङ्गति/अस्पष्टतासँग सम्बन्धित अन्तरघुलित अर्को विषय निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरूको न्याय प्रशासकका रूपमा कार्य गर्ने क्षमतामा रहेको गम्भीर अभाव पनि हो। दुई दशक लामो राजनीतिक

अवरुद्धताले नेपालमा ल्याएको राजनीतिक रिक्तता, अनुभव नभएका नवनिर्वाचित जनप्रतिनिधिहरूको आगमन^३ तथा सघीयतातर्फको संक्रमणकालीन समयले स्थानीय तहको न्यायिक क्षमतामा ठूलो असर परेको छ। यसका कारण केही न्यायिक समितिहरूले निवेदन लिन नमान्ने, मेलमिलाप केन्द्र वा जिल्ला अदालतमा मुद्दा पठाउन नसकेको, गोपनीयता कायम राख्न तथा न्याय गर्दा आग्रहप्रेरित नहुने आधारभूत मापदण्ड पालन गर्न नसकेको निष्पक्ष कर्तव्यको उल्लङ्घन गरेको तथा तत्परतापूर्वक कार्यविधिको अनुपालना नभएको अवस्था छ।^४

न्यायिक समितिका सदस्यहरूका लागि तालिम कार्यक्रम गर्ने केही प्रयास नभएका होइनन्। तर, क्षमता अभिवृद्धिको पहलमा मुख्य सरोकारवालाहरू बीच समन्वयको अभावले यस पहलमा दोहोरोपन देखापरेको छ र दुविधा अभै बढाएको छ। यससम्बन्धी विभिन्न पाठ्य सामग्रीको अध्ययन गर्दा सहकार्यता सिर्जना गर्न, अधिकतम प्रभावकारिता हासिल गर्न तथा बढी रणनीतिक भई एकैसाथ काम गर्न मुख्य कर्ताहरूलाई सहयोग गर्न सुधारमा गम्भीर भएर लाग्नुपर्ने देखिएको छ। योग्यताको प्रश्नका साथै शक्तिको कमजोर पृथकीकरणले निष्पक्षता तथा कानूनको दृष्टिमा सबै समान हुने विषयमा शङ्का जन्माएको छ। उपप्रमुख वा उपाध्यक्षको निर्वाचित पदाधिकारीको हैसियतले शक्तिको पृथकीकरणलाई धमिलो पारेको छ। यसबाट स्वार्थको द्वन्द्व तथा अन्य नैतिक विषयका कारण उनीहरूको निष्पक्षतापूर्वक न्याय प्रदान गर्ने क्षमतामा पनि प्रभाव पार्न सक्दछ। उदाहरणका लागि उपप्रमुख वा उपाध्यक्षले स्थानीय राजस्व परामर्श समितिको संयोजक गैरसरकारी संस्थाहरूको क्रियाकलापको समन्वय गर्ने उपभोक्ता हित संरक्षणसम्बन्धी कार्यक्रमको समन्वय गर्ने, मेलमिलाप समितिको कार्यलाई सहजीकरण गर्ने तथा योजना तथा कार्यक्रमहरूको अनुगमन एवं सुपरीवेक्षण गर्नेजस्ता कार्यहरू गर्नुपर्दछ।

न्यायिक तथा कार्यकारी अधिकारलाई छुट्याउने थप संरचनागत संरक्षणविना न्यायिक समितिका सदस्यहरूले मुद्दाहरूको छिनोफानो कानून बाहेकका अन्य आधारमा गर्न राजनीतिक तथा अन्य दबाबको सामना गर्नुपर्ने सम्भावना छ। उनीहरूको राजनीतिक आबद्धताका कारण स्थानीय तहमा विवाद समाधानको प्रक्रियामा राजनीतिकरण भएको विषय उद्ग्न थालिसकेको छ। यसले उदाउँदै गरेको स्थानीय नेतृत्वको प्रभावकारिता, विश्वसनीयता तथा राजनीतिक भविष्यमा मात्र नभई न्याय खोज्ने व्यक्तिमा पनि नकारात्मक असर पार्दछ। अधिकांश उपप्रमुख तथा उपाध्यक्षहरू महिला^५ भएको परिस्थितिमा विसं २०७३ सालको स्थानीय तहको निर्वाचनको विश्लेषणले स्पष्टरूपमा नेतृत्वको भूमिकामा नेपाली महिलाहरूको सहभागिता थुप्रै तात्त्विक चुनौतीहरूले भरिएको देखाउँछ, जसले तिनको न्यायिक क्षमतालाई प्रभावित गर्न सक्छ।^६ पहिल्यैदेखि जटिल यस्तो परिस्थितिलाई

^३ विशेषगरी महिला तथा वञ्चित समुदायका सदस्यहरू सकारात्मक विभेद अन्तर्गत चुनिएका थिए।

^४ My Republica. August 2018. Fear of breaching laws prevents judicial committees from deciding cases. <<https://myrepublica.nagariknetwork.com/news/fear-of-breaching-law-prevents-judicial-committees-from-deciding-cases/>> मा उपलब्ध छ।

^५ नेपालको निर्वाचन आयोगका अनुसार नगर र गाउँपालिकाका उपप्रमुख तथा उपाध्यक्षको पदमा ९१ प्रतिशत महिला थिए।

^६ Nepal's Locally Elected Women Representatives: Exploratory Study of Needs and Capacity, 2018. द एसिया फाउन्डेसन

सङ्घीयकरणको प्रक्रिया अधिदेखि नै विद्यमान चुनौतीले भन्ने खराब पारेको छ। यसमा न्याय प्रणालीप्रति जनता तथा विशेषगरी वञ्चितकरणमा पारिएका र तिनको परिस्थितिको निरन्तर फाइदा उठाइएको महिला तथा सीमान्तकृत समुदायमा रहेको विश्वासको कमी, व्यापक भ्रष्टाचार, दण्डहीनता, कमजोर सेवा प्रवाह, बजेट र स्रोतको कमी तथा स्थानीय तहमा बढ्दो राजनीतिक खण्डीकरणजस्ता विषय समावेश छन्। अन्त्यमा, न्यायमा समुदायको वास्तविक पहुँचमा सम्भौता भएको छ र सामुदायिक संलग्नता तथा कानूनी अधिकारको ज्ञानको अभावले हानि पुऱ्याएको हुनसक्ने सम्भावना छ।

प्रस्तुत अध्ययनको उद्देश्य न्यायिक समितिका बढ्दो आवश्यकतालाई नजिकबाट नियाल्नु रहेको छ। यस अध्ययनले न्यायिक समितिले बेहोर्नु परेका चुनौती उजागर गर्नुका साथै सुधारका सम्भावित अवसरहरू प्रदान गरेको छ। यसले न्यायिक समितिलाई उनीहरूको संविधानप्रदत्त कार्य पूरा गर्न सघाउने छ। राम्ररी सञ्चालित न्यायिक प्रणालीको जनताको बढ्दो अपेक्षालाई परिपूर्ति गर्नेछ।

अध्ययनबाट प्राप्त सुभावका सम्बन्धमा पछिल्ला परिच्छेदहरूमा विस्तारमा विवेचना गरिएको छ। यहाँ केही सुभाव निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ :

■ नीतिगत छलफल आरम्भ गर्ने

तत्काल अवस्थामा देखिएको द्विविधा र अस्पष्टताको स्थितिले गर्दा खास गरेर दुईवटा महत्वपूर्ण विषयमा नीतिगत छलफल प्रारम्भ गरी स्पष्ट हुन जरुरी देखिएको छ :

१. न्यायिक समितिको बारेमा अवधारणागत स्पष्टता कायम गर्ने – न्यायिक समितिको भूमिका, जिम्मेवारी तथा कार्यविधि। खासगरी न्यायिक समितिको अवधारणागत र कार्यविधिगत रूपरेखाका बारेमा एउटै साभा बुझाइ हुनु जरुरी छ। यस्तो बुझाइको निर्माण स्थानीय तहका न्यायिक समिति सदस्यसहित सरकारका सबै वृत्तलगायत सम्बन्धित सरोकारवालाहरू रहेको बहुसरोकार संयुक्त मञ्चबाट हुनुपर्दछ। यसको नेतृत्व सङ्घीय निकायले स्थानीय सरकारका सङ्गठनहरू जस्तो गाउँपालिका राष्ट्रिय महासङ्घ तथा नेपाल नगरपालिका महासङ्घहरूसँगको सहकार्यमा लिनु उत्तम हुन्छ।^७
२. स्थानीय तहमा न्यायिक प्रणाली लागु गर्न नेपाल सरकारका मुख्य सरोकारवालाहरू जस्तो सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय प्रशासन मन्त्रालय, कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयका साथै सर्वोच्च अदालत, मेलमिलाप परिषद् तथा जिल्ला अदालतको भूमिका तथा जिम्मेवारीहरूमा स्पष्टता, यी सबैमा एक किसिमको समभेदारी तथा सहमति सिर्जना गरिनुपर्छ। यी निकायहरूले आफ्ना विद्यमान विधायिकी तथा कार्यक्रमिक कार्यादेशको अतिरिक्त अभियानले सहकार्य, अधिकतम प्रभावकारिता तथा अभै बढी रणनीतिक भई न्यायमा पहुँचका लागि एकसाथ काम गर्न तिनलाई सहयोग गर्नेछ। यसो गर्दा न्यायिक समितिका सदस्यलाई पनि छलफलमा राखेर तिनीहरूको व्यावहारिक अनुभवलाई आधार बनाउन भने बिर्सन हुँदैन।

^७ गाउँपालिका राष्ट्रिय महासङ्घ नेपाल (NARMIN) र नेपाल नगरपालिका सङ्घ (MuAN) नेपालका गाउँपालिका र नगरपालिकाका प्रतिनिधिमूलक संस्था हुन्।

भिन्न दृष्टिकोण

एकातिर, संविधान निर्माताले स्पष्टरूपमा न्यायिक समितिहरूले अदालतका रूपमा काम गर्ने परिकल्पना गरेका थिएनन् । त्यस्तो परिकल्पना गरिएको भए तिनले न्यायिक समितिलाई सहजै “स्थानीय अदालत”^८ भन्न सक्थे । त्यसैगरी, न्यायिक समिति एकीकृत न्याय प्रणालीको भाग होइन (त्यो भनेको जिल्ला, उच्च तथा सर्वोच्च अदालत) । किनभने तिनलाई न्यायिक परिषदले नियमन गर्दैन र अदालतका न्यायिक अधिकारी तथा न्यायाधीशको भन्दा फरक न्यायिक समितिमा निर्वाचित प्रतिनिधिहरू सदस्य हुन्छन् । यसका अतिरिक्त, हामीले स्थानीय स्तरको न्याय प्रणालीको परम्परागत इतिहास हेर्ने हो भने, गाउँ पञ्चायत ऐन, २०१८ बमोजिम पञ्चायत नेतृत्वको न्यायिक समितिहरूले विवाद समाधान गर्ने अभ्यास गरेका थिएँ । तिनलाई अदालत मानिदैन थियो । बरु न्यायमा पहुँचका लागि एकीकृत न्याय प्रणालीको पूरकका रूपमा लिइन्थ्यो । यी सबै कुराले न्यायिक समितिलाई वैकल्पिक विवाद समाधान संयन्त्रको रूपमा परिकल्पना गरिएको तर्क इङ्गित गर्दछ । यो संयन्त्र स्थानीय नागरिकलाई गाउँ तथा नगरमै न्यायमा पहुँच प्रदान गर्न आएको हो ।^९

अर्कोतर्फ, संविधानको धारा १२७ (२) तथा अनुसूची ८ ले स्थानीय तहमा न्यायिक निकाय वा अदालत बनाउन सकिनेछ भनी उल्लेख गर्दछ । तर, यस प्रावधानले खुट्टै अदालतको स्थापना गर्न दिन्छ कि न्यायिक समितिलाई नै इङ्गित गरेको हो भन्ने स्पष्ट छैन । त्यस्तै, नमुना कानूनको दफा ५४^{१०} को बन्द इजलासको कार्यविधिको व्यवस्थाले विभिन्न गाउँपालिका तथा नगरपालिकामा औपचारिक अदालतको कठकलको दिनेगरी साँचीहरू खडा गरी मुद्दामा फैसला गर्ने क्रमले तीव्रता पाएको छ । कसैले दृष्टान्तहरूमा, सङ्घीय मामला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयद्वारा मस्यौदा गरिएको (तथा पछि विभिन्न गाउँ तथा नगरपालिकाले अपनाएका) नमुना कानूनले जिल्ला अदालत तथा अन्य औपचारिक न्यायिक प्रणालीकै प्रक्रिया न्यायिक समितिका लागि सुभाषको छ ।^{११} यसले न्यायिक समिति नै स्थानीय तहको “न्यायालय” भएको मान्यतालाई बल पुऱ्याएको छ ।

^८ संविधानको अनुसूची – ८ मा स्थानीय अदालतहरू स्थानीय सरकारले आवश्यकता अनुसार स्थापना गर्न सक्ने अस्थायी निकायका रूपमा परिकल्पना गरिएको छ ।

^९ नमित बाले, २०१८ The Conundrum. Kathmandu Post. <<https://kathmandupost.com/opinion/2018/07/17/the-conundrum>> मा उपलब्ध छ ।

^{१०} न्यायिक समितिको कार्यविधिसम्बन्धी नमुना कानूनको दफा ५४, सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय । <<http://mofaga.gov.np/ne/node/124>> मा उपलब्ध छ ।

^{११} उदाहरणका लागि स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनको दफा ४९ (२) मा समितिले सम्भव भएसम्म मेलमिलापका लागि प्रोत्साहित गरी दुवै पक्षको सहमतिमा मिलापत्र गराउनु पर्नेछ । त्यसरी पक्षहरूबीच बीच मिलापत्र हुन नसकेमा न्यायिक समितिले ४७(१) का विवादहरूलाई कानून बमोजिम कारबाही र किनारा गर्नुपर्ने भनिएको छ । तर, नमुना कानूनको दफा २५ मा प्रयोग भएको वाक्यांशलाई भने समितिले पहिले मुद्दा निर्णय/निरूपण गर्नुपर्छ भन्ने अर्थमा व्याख्या गरिएको छ । स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनको दफा ४९ (३) ले समितिले मेलमिलापकर्ताहरूमार्फत मेलमिलापको आरम्भ गर्नुपर्छ भन्छ तर नमुना कानूनको दफा ५७ (२)ले समितिका सदस्यहरू आफैले मेलमिलापको कारबाही चलाउन अनुमति दिन्छ ।

■ नीतिगत सुधार प्रवर्द्धन

नीतिगत संवादका आधारमा स्थापित सहमतिअनुरूप न्यायिक समितिलाई प्रभाव पार्ने नीतिको विश्लेषण र नक्साङ्कन गरिनुपर्छ। यसैबाट सरकारको तीनवटै वृत्तको बृहत् न्यायिक पर्यावरणको पनि नक्साङ्कन हुन्छ। उपयुक्त कानून, निर्देशिका, आचारसंहिता लागु गरी अवधारणागत र कार्यविधिगत स्पष्टता प्राप्त गरिनुपर्दछ। उदाहरणका लागि स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ मा संशोधन गरी अस्पष्टता हटाउने तथा कार्यविधि कानून एवं निर्देशिकाहरू लागु गर्ने गर्न सकिन्छ। संविधानको अनुसूची ८ द्वारा प्रदान गरिएको एकल अधिकारबमोजिम मेलमिलाप विधायन निर्माण गर्न सकिन्छ। न्यायिक समितिले गरेको निर्णयमा पर्ने पुनरावेदनको मुद्दाका हकमा न्यूनतम निर्देशिका विकास र लागु गर्ने कुरालाई (जिल्ला अदालतको तहमा) प्रवर्द्धन गर्न सकिन्छ। शक्तिको पृथकीकरणको विषयलाई एउटा बलियो कार्यविधिगत निर्देशिका बनाई सन्तुलित गर्न सकिन्छ।

शक्तिको पृथकीकरणमा पुनर्विचार

शक्ति पृथकीकरणबारेको सरोकार एउटा वास्तविक चिन्ता हो । तथापि, यो कुनै पनि हिसाबले मिलाउने नसकिने विषय होइन । यसलाई जवाफदेही, अनुगमन तथा सेवाको गुणस्तर तथा विधिसम्मत प्रक्रिया पालना भएको सुनिश्चितता गर्ने बलियो नीतिगत संयन्त्र सुरु गरी विभिन्न श्रृंखलाबद्ध लक्षित हस्तक्षेपबाट सन्तुलनमा ल्याउन सकिन्छ । अहिलेको न्यायिक समितिको बनेटको फाइदा भनेको विवादका पक्षहरूले स्थानीय तहमा विवाद समाधान गर्ने व्यक्ति निर्वाचित गर्न पाउँदछन् । यसले विवाद समाधान प्रक्रियालाई बढी लोकतान्त्रिक बनाउँदै न्यायिक समितिका सदस्यहरू र तिनको निर्वाचन क्षेत्र बीच प्रत्यक्ष जवाफदेहीको सिर्जना गर्दछ । यसका साथै न्यायिक समितिहरूलाई आफ्नो सदस्य नियुक्त गर्दा वर्ग, जाति, जातीयता, लिङ्ग तथा राजनीतिक प्रतिनिधित्वका आधारमा बढी समावेशी बनाउन प्रोत्साहित गर्न सकिन्छ । उदाहरणका लागि, गाउँ, नगरपालिकाहरूमा न्यायिक समितिका सदस्यको निर्वाचन गर्दा न्यायिक समितिका सबै सदस्यहरू एउटै दल, लिङ्ग वा जातीयताको प्रतिनिधित्व गर्न नहुने प्रावधान न्यायिक समितिमा विविधताको सुनिश्चितता गर्ने एउटा नमुना हुन सक्दछ । यस विविधताले न्यायिक समितिको संरचनालाई बढी सन्तुलन दिनसक्ने सम्भावना हुन्छ भने शक्तिको पृथकीकरणसँग सम्बन्धित चिन्ताहरूलाई सम्बोधन गर्न सहयोगी हुन्छ । हुनत, यो एउटा व्यवस्थाले मात्रै शक्तिको पृथकीकरणसँग सम्बन्धित सबै विषयलाई हल गर्न सक्दैन । यस रुपरेखालाई निष्पक्षता, विधिसम्मत प्रक्रिया तथा न्यायको मूल्यमान्यतामा आधारित सुसङ्गत नीति तथा नैतिक अभ्यास (प्रक्रिया) द्वारा बलियो पार्नुपर्ने हुन्छ ।

त्यसैगरी, विवादका पक्षहरूलाई समितिका सदस्य मण्डलबाट छान्न दिन कार्यविधिगत निर्देशिका बनाउन सकिन्छ । यसले अनुभूतिजन्य पूर्वाग्रह तथा प्रक्रियालाई राजनीतिकरण गर्ने क्रममा कमी आउनेछ । यसका लागि न्यायिक समितिलाई तीन सदस्यीयबाट विस्तारित गरी पाँच वा सात सदस्यीय बनाउन सकिन्छ ।^{१२} न्यायिक समितिबाट गठित सदस्यको सूचीलाई गाउँपालिका/नगरपालिकाको कार्यालयमा राखेर विवादका पक्षहरूलाई सो सूचीबाट सदस्य छान्न अनुरोध गर्न सकिन्छ । यसबाट कार्यबोझ कम हुने, मानिसको अनुभूतिजन्य पूर्वाग्रह तथा प्रक्रियालाई राजनीतिकरण गर्ने प्रवृत्तिमा कमी ल्याउने बलियो संयन्त्र बन्ने कुरा तल उल्लेख गरिएको भारतको बिहार तथा फिलिपिन्सको अनुभवबाट पनि देखिन्छ । यो कुरा मेलमिलाप ऐन तथा मेलमिलाप नियमावलीबमोजिम मेलमिलापको हकमा एउटा सफल अभ्यास भएको देखिसकिएको छ । यसले स्थानीय तहमा विवाद समाधान प्रक्रियामा नागरिकहरूको सहभागितामा वृद्धि गर्न दिन्छ । त्यस्तै मेलमिलाप कार्यक्रमको तथ्याङ्कले स्थानीय स्तरमा विविधतायुक्त मेलमिलापकर्ता र विविधतायुक्त सेवाग्राही बीचको अन्योन्याश्रित सम्बन्ध देखाउँछ ।^{१३}

^{१२} तथापि, नीतिनिर्माताहरूले गाउँपालिका तथा नगरपालिका तहमा प्रतिरूप स्थापित गर्न सकिने त्यस्ता सम्भावित समान संरचनाहरूका हकमा एक लागत-लाभ विश्लेषण सुरु गर्न सुझाव गरिन्छ । खासगरी वडास्तरमा मेलमिलापका रुपमा यस्तो संरचनाहरू पहिल्यैदेखि प्रयोगमा छन्

^{१३} खनाल र पी थापा, २०१४ नेपालमा सामुदायिक मध्यस्थता र सामाजिक सौहार्द द एसिया फाउन्डेसन

■ विस्तृत प्रशिक्षण कार्यक्रम विकास गर्ने

विस्तृत प्रशिक्षण कार्यक्रम विकासका चुनौतीहरूका विषयमा धेरै लेखिएको छ । संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विकास कार्यक्रममा भारतको विहार राज्यको अनुभवका अनुसार “राज्य प्रणालीले हरेक पाँच वर्षमा लाखौं निर्वाचित प्रतिनिधिलाई प्रशिक्षित गर्नुपर्ने जस्तो अति विशाल विषयलाई सम्बोधन गर्नु पर्ने मात्र नभई सो कार्यमा निर्वाचित प्रतिनिधिहरूको क्षमतामा भएको विविधताको विषयका बारेमा पनि संवेदनशील हुनु पर्ने हुन्छ ।”^{१४} नेपालमा पनि सोही परिवेशमा, न्यायिक समितिका सदस्यमा विद्यमान दक्षता र क्षमता वृद्धिका लागि नियमितरूपमा व्यावहारिक अनुभव आदान-प्रदान गर्ने सुविधासहित विस्तृत प्रशिक्षण कार्यक्रम विकास गर्नु जरुरी छ । यस्तो प्रशिक्षणमा लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशिता, न्यायिक कार्यबोझमा न्यूनीकरण, स्थानीय सरकारको विभिन्न कार्य खास गरेर विधायिकी, कार्यपालिकी र न्यायिक कार्यमा सार्थक सहभागिता, कानूनको अगाडि समानता र स्वच्छताको सुनिश्चितता तथा राज्य र जनता बीचको कडीको भूमिकाजस्ता विषय समावेश हुनु राम्रो हुन्छ । यस्तो कार्यक्रम लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशिताको सिद्धान्त, अधिक न्यायिक कार्यभारलाई सीमित गर्ने तथा न्यायिक समितिका सदस्यहरूको स्थानीय सरकारको विभिन्न तह (विधायिकी, कार्यपालिका तथा न्यायपालिका) मा अर्थपूर्ण सहभागिताको सुनिश्चिततालाई ध्यानमा राख्दै निर्माण गरिनुपर्दछ ।

- १) प्रथमतः एक समग्रतम प्रशिक्षण आवश्यकता मूल्याङ्कन गर्नु जरुरी हुन्छ । यस्तो मूल्याङ्कन गर्दा विचार मन्थन, मुद्दा केन्द्रित समूहहरूमा छलफल, प्रत्येक प्रदेशबाट छानिएका मुख्य सूचनादाताहरूसगको गहन अन्तरक्रिया जस्ता विधिहरूको प्रयोग गरिनु पर्दछ ।^{१५}
- २) दोस्रो, विद्यमान तालिमका प्रयासहरूको नक्साङ्कन गर्नु महत्वपूर्ण हुन्छ । यस्तो नक्साङ्कन सरोकारवाला, स्थान तथा विषय, तालिमलाई सुसङ्गतिपूर्ण बनाउने आधारशिला तथा विस्तृत पाठ्यक्रमको विकासका माध्यमबाट गरिनुपर्दछ ।
- ३) तेस्रो, राष्ट्रव्यापी तालिम कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने अधिकार प्राप्त संस्थाहरूका बारेमा सहमतिमा पुगनु आवश्यक छ । त्यस्ता संस्थाहरूले भइरहेका तालिमका प्रयासलाई सहकार्य गर्नेछन् तथा संस्थागत साभेदारीको स्वामित्वका माध्यमबाट चिरस्थायी रहनेछन् ।
- ४) चौथो, यी तालिमहरूमा न्यायिक समिति (सबै सदस्य) का साथै प्रमुख/अध्यक्ष, प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत तथा सहयोगी कर्मचारी (जस्तो कानून अधिकृत तथा सहयोगीहरू) को सहभागिता सुनिश्चित हुनु पनि जरुरी छ ।

^{१४} युएनडिपी, २०१२, Capacity Assessment and Capacity Development Strategy Report for Strengthening Panchayati Raj Institutions in Bihar पञ्चायत राज मन्त्रालय, भारत

^{१५} सबै प्रदेशबाट न्यायिक समितिहरूको प्रतिनिधित्वलाई समावेश गर्दै

दीर्घकालमा, न्यायिक समिति सदस्यहरुको सहजताका लागि मूल्य तिर्नु नपर्ने गरी कम्प्युटरमा आधारित सिकाई मापक निर्माण गरी इन्टरनेटमार्फत उपलब्ध गराउन सकिन्छ। त्यस्तै अनुभवमा आधारित सिकाईलाई प्रवर्द्धन गर्नका लागि सिकाई भ्रमण कार्यक्रमहरु ल्याउन सकिन्छ। आजका जनप्रतिनिधिहरुलाई भन्दा पर भविष्यमा आउने जनप्रतिनिधिहरुलाई पनि ध्यानमा राख्दै तिनको क्षमता निर्माण संयन्त्रहरु निर्माण गरिनु पर्दछ। यसका लागि, समकक्षी तालिम तथा कार्यालय स्थलमै गई दिइने प्रशिक्षणहरुमा निर्वाचित जनप्रतिनिधिलाई नै प्रशिक्षकको रूपमा राख्न सुभाव गरिन्छ। अनुभवी तथा प्रभावकारी निर्वाचित जनप्रतिनिधि तथा पदाधिकारीहरुलाई प्रशिक्षकको रूपमा संलग्न गराउँदा उनीहरु नवनिर्वाचित जनप्रतिनिधिका लागि अनुकरणीय व्यक्ति बन्न सक्ने मात्र नभई यसले निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरुमा तिनको ग्रहणशीलता तथा स्वीकार्यतामा पनि अभिवृद्धि हुनेछ। प्रशिक्षणको यस्तो अभ्यास भारतको निलोखेरी, हरियाणा तथा राजस्थानमा स्थानीय सरकारहरुले प्रयोगमा ल्याएका छन्।⁹⁵

■ सङ्घ र प्रदेश तहको निकायसँग सम्पर्क र समन्वय वृद्धि गर्ने

नीति संवाद, नीति सुधार, पाठ्यक्रम परिमार्जन तथा तालिमजस्ता विषयमा राष्ट्रिय तहमा अन्तरनिकाय सम्बन्ध महत्वपूर्ण हुन सक्छ। प्रदेशस्तरमा, समकक्ष सहयोग सञ्जालको स्थापना गर्दा यसका सदस्यहरुले सामूहिक बल तथा ऐक्यबद्धता प्राप्त गर्न सक्दछन् भने उनीहरुको कामको पहिचानमा अभिवृद्धि हुने तथा संवाद गर्न सक्षम बनाउनुका साथै अनुभव आदानप्रदान गर्ने एक साझा मञ्च पनि उपलब्ध हुनेछ। उदाहरणका लागि समकक्ष सहयोग समूहले राजनीतिक दलका सदस्यहरुको क्षमता विकास गर्नका लागि दीर्घकालीन दृष्टिकोण निर्माण गर्न राजनीतिक दलहरूसँग सामूहिक वार्ता गर्न सक्दछन्। प्रादेशिक समकक्ष सहयोग सञ्जालका लागि एउटा सुभाव सहित संरचना परिशिष्ट - ३ मा उल्लिखित छ। स्थानीय तहमा, न्यायिक समितिले अन्य न्याय प्रदायक संस्थाहरु जस्तै जिल्ला अदालत, मेलमिलाप केन्द्र, अर्धन्यायिक निकायहरू⁹⁶ तथा स्थानीय प्रहरीलगायतको न्यायिक पर्यावरणको एउटा खण्डको स्वरूप लिन सक्दछ। विवादका पक्षहरुको न्यायमा पहुँचको समग्र आवश्यकता परिपूर्ति गर्न सघाउने स्पष्ट सिफारिस तथा अन्तर्निकाय समन्वय रूपरेखा स्थापित हुनु जरुरी छ। उदाहरणको लागि, न्यायिक समितिलाई लिङ्गमा आधारित हिंसा तथा घरेलु हिंसाजस्ता केही मुद्दाहरुमा बाह्य सहयोग आवश्यक हुनजान्छ। किनभने यस्ता मुद्दाहरु न्यायिक सहयोगभन्दा परसम्म जान्छन् र यसमा अन्य सरकारी, न्यायिक तथा सामाजिक निकायहरुको समन्वय आवश्यक हुन्छ।⁹⁷ स्थानीय सञ्जाल संयन्त्रले सेवा प्रदायक माभ्र तिनको भूमिका, जिम्मेवारी, क्षेत्राधिकारसम्बन्धी

⁹⁵ National Capability Building Framework. 2014. पञ्चायत राज मन्त्रालय, भारत सरकार

⁹⁶ प्रमुख जिल्ला अधिकारी, कर अधिकृत, भन्सार अधिकृत, भूमि प्रशासन (मालपोत) अधिकृत, वन अधिकृत तथा राष्ट्रिय निकुञ्जका वार्डनजस्ता कतिपय सरकारी अधिकृतहरुलाई केही न्यायिक अधिकार दिइएको छ। तिनले कानुन वा कार्यकारी आदेशको उल्लङ्घनसम्बन्धी मुद्दा हेर्ने र निर्णय गर्ने गर्छन्।

⁹⁷ उदाहरणका लागि लैङ्गिक आधारमा हुने हिंसा, घरेलु हिंसाजस्ता मामिलामा न्यायिक समितिको कानुनी सहायता, स्वास्थ्य उपचार, मनोसामाजिक विमर्श, आश्रय तथा जीविकोपार्जन सहयोग, मानव अधिकार पैरवी एवं संरक्षण लगायतका सामाजिक सहयोग सेवाका विभिन्न पक्षमा पहुँच हुनु आवश्यक हुन्छ।

सचेतना निर्माण गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ । यसले तिनलाई उपलब्ध विभिन्न सेवाबाट विवादका पक्षको आवश्यकता बमोजिमको सेवा छान्न दिन सघाउँछ ।

■ गुणस्तर नियन्त्रण प्रत्याभूति

न्यायसम्मको पहुँचमा व्यवधान खडा नहोस् भन्नका लागि गुणस्तर नियन्त्रण संयन्त्र स्थापना गर्नुपर्छ । मेलमिलाप परिषद्जस्तो निकायको स्थापना गरेर न्यायिक समितिका सम्बन्धमा सञ्चालन हुने प्रशिक्षणको मापदण्ड निर्धारण गर्न, नीतिगत सहभागिता बढाउन, कार्यविधिगत मापदण्ड तोक्न तथा न्यायिक समितिका लागि निर्धारित मापदण्डको पालना भए नभएको अनुगमन गर्ने निकायको निर्माण सकिन्छ । तथापि, क्षेत्राधिकार बाँड्ने एवं दुविधा उत्पन्न हुने परिस्थिति निर्माण हुन नदिन यो निकायको भूमिका, जिम्मेवारी तथा क्षेत्राधिकार स्पष्टरूपमा तोकिनु पर्दछ । अर्को विकल्पका रूपमा क्षमता विकास तथा गुणस्तर नियन्त्रणको वर्तमान आवश्यकता पूरा गर्न राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान तथा स्थानीय विकास प्रशिक्षण प्रतिष्ठानलाई^{१९} अघि ल्याउन सकिन्छ ।

■ आवश्यक स्रोत र साधन उपलब्ध गराउने

गाउँपालिका र नगरपालिकामा भौतिक स्रोत र मानव संसाधनको अपर्याप्तता गम्भीर समस्याका रूपमा देखिएको छ । यसले न्यायिक सेवा प्रवाह गर्ने न्यायिक समितिको क्षमतालाई सीमित पारिदिएको छ । प्रथमतः न्यायिक समितिलाई सहयोग गर्ने कानून अधिकृतहरूको शैक्षिक योग्यताको पर्याप्तता सुनिश्चित हुनुपर्दछ । यसैगरी, सबै स्थानीय सरकारलाई आवश्यक कर्मचारी भर्ना गर्ने स्वायत्तता दिन यसै अध्ययनमार्फत सुभाव दिइएको छ । यससँगै न्यायिक समितिको प्रयोजनार्थ छुट्टै सुनुवाह कक्षको स्थापनालाई तीव्रता दिइनुपर्दछ । मेलमिलापकर्ता तालिम प्राप्त हुनुपर्छ । न्यायिक समितिमा रहेको बोझ हलुका गर्न वडास्तरसम्मै मेलमिलाप केन्द्रको स्थापना हुनुपर्दछ ।^{२०} न्यायिक समितिबाट भएका निर्णयको कार्यान्वयनका लागि प्रहरी संयन्त्रको व्यवस्था गर्न पनि सुभाव गरिन्छ । जोखिममा रहेका विवादका पक्षहरूका लागि आश्रय घर तथा सुरक्षित आवास गृह निर्माण गर्ने कुरालाई विचार गरिनु पर्दछ ।

^{१९} स्थानीय विकास प्रशिक्षण प्रतिष्ठान ऐन, २०४९ मार्फत स्थापित स्थानीय विकास प्रशिक्षण प्रतिष्ठानले सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय अन्तर्गतको प्रशिक्षण शाखाका रूपमा काम गर्छ र स्थानीय तहका निकायहरूको क्षमता विकासका लागि काम गर्ने कार्यदिश यसले पाएको छ ।

^{२०} संविधान र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनमा वडा तहमै मेलमिलाप केन्द्र हुने परिकल्पना गरिए पनि स्रोतको अभावका कारण करिब ८० प्रतिशत स्थानमा स्थापना गरिएको छैन । एक पटक स्थापना गरिएपछि न्यायिक समितिहरू उपयुक्त मुद्दाहरू स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनको दफा ४७ (२)अनुसार मेलमिलापका लागि पठाउन सक्षम हुनेछन् । यसले स्थानीय सरकारहरूको विवाद समाधानको उत्तरदायित्व केही कम गर्नेछ ।

फिलिपिन्सको स्थानीय न्यायिक प्रणाली

“Lupon tagapamayapa” भनिने फिलिपिन्सको स्थानीय न्यायिक प्रणाली स्थानीय नगरवासीबाट तीन वर्षका लागि नियुक्त हुने निर्वाचित प्रतिनिधिले नेतृत्व गर्ने १० देखि २० जना सदस्य हुने संस्था हो । संयोगवश, नेपालको न्यायिक समिति भन्ने उक्त न्यायिक प्रणालीको कार्यदिश पनि विवाद समाधानको पहिलो विकल्पका रूपमा मेलमिलाप नै हो । यसबाट विवाद समाधान हुन नसकेमा मध्यस्थता तथा न्यायिक निरूपणका लागि उच्च अदालतहरूमा लैजान पाइन्छ । प्रत्येक विवादका लागि तीन सदस्यीय मेलमिलाप मण्डल निर्माण गरिन्छ । विवादमा समावेश पक्षहरूले त्यहाँको न्यायिक प्रणालीमा सूचीकृत सदस्यहरूबाट आफ्ना लागि सदस्यहरू छान्न पाउँदछन् । त्यस्तै मेलमिलाप प्रक्रियाको परिणामको अभिलेख राख्न तथा समाधान भएका विवादको विवरण सम्बन्धित नगर अदालतमा बुझाउन एकजना सचिव पनि नियुक्त हुन्छन् ।^{२१}

आन्तरिक तथा स्थानीय सरकार मन्त्रालयको १० वर्षे प्रतिवेदनका आधारमा लुपोनमा आएका मुद्दाहरू यस प्रकार रहेका छन् :

क) फौजदारी मुद्दाहरू:

(१) शारीरिक चोटपटक (२) ऋठो लाग्नु (३) घमकी (४) डकैती (५) चोरी (६) लागुपदार्थ दुर्यसन (७) सम्पत्तिमा क्षति (८) जालसाजी (९) अनधिकृत प्रवेश (१०) करकाप तथा (११) अनुचित हैरानी ।

ख) देवानी मुद्दाहरू:

(१) निकाला (२) पारिवारिक वा वैवाहिक समस्याहरू (३) ऋण तथा भाडा सङ्कलन (४) करार उल्लङ्घन (५) क्षति (६) करारद्वारा सिर्जित खास दायित्व पूरा गर्ने माग ।^{२२}

नेपाली प्रणालीको विपरीत त्यहाँ निर्वाचित प्रतिनिधिले नै नगर स्तरमा मेलमिलाप गराउन सुरु गर्छन् । आफूकहाँ गुनासो आइपुग्छ तिनले वादी र प्रतिवादी दुवैलाई आफ्ना साक्षीसहित विवादको विषयमा मेलमिलापका लागि बोलाउँछन् । यसरी मेलमिलाप नभएमा मात्र तिनले माथि उल्लेख गरिएको मेलमिलाप मण्डल गठन गर्न मिति निर्धारण गरी सोमार्फत् दुवै पक्षको सुनुवाइ गर्ने, साक्षी बुझ्ने, मुद्दालाई सरलीकरण गर्ने तथा दुवै पक्षलाई मान्य हुने सबै सम्भावित सम्झौताहरूको खोजी गर्दछन् ।

■ महिलासम्बन्धी निकाय र सामाजिक समावेशिताबारे पुनर्विचार

सङ्घीयता तर्फको संक्रमणकालको परिवर्तित परिस्थितिले मुख्य कर्ताहरू (सबै तहका तर यस अध्ययनका हकमा स्थानीय तह केन्द्रित) लाई आफ्ना हित र शक्तिको विषयलाई

^{२१} फिलिपिन्सको स्थानीय सरकार ऐन, १९९१ को दफा ३९९ देखि ४२२ ।

^{२२} ग्रेगोरिया अवस्ट्रल, २०१। A Guide To The Katarungang Pambarangay System. फिलिपिन सेन्टर फर सिभिक एडुकेशन एण्ड डेमोक्रेसी, पृ. २२

युक्तिपूर्वक अभ्यास गर्न र आफूले चाहेको स्थानमा स्थानान्तरण गर्ने मौका दिन्छ । यो महिलासम्बन्धी निकाय तथा सामाजिक समावेशताको विषयलाई पुनःआकृतीकरण गर्ने अवसर तथा सीमित गर्ने सक्ने परिस्थिति दुवै हो । विद्वानहरूले नीति तथा कानूनी सुधारका माध्यमबाट महिला तथा वञ्चितकरणा परेका मानिसको राजनीतिक, आर्थिक तथा सामाजिक अधिकारको व्यवस्था गरे पनि व्यापक सामाजिक आयाममा यो सुधारले पार्ने प्रभावलाई ध्यान नदिएसम्म वास्तविक परिवर्तन हुन सक्दैन भन्नेमा जोड दिएका छन्।^{२३} यसको प्रमाणका रूपमा २०७४ साल वैशाखमा भएको स्थानीय तहको निर्वाचनलाई लिन सकिन्छ । उक्त निर्वाचनबाट स्थानीय तहमा महिला तथा सीमान्तकृत समुदायको राजनीतिक प्रतिनिधित्वमा बढोत्तरी त भयो । तर, नजिकबाट हेर्ने हो भने उनीहरूमध्ये धेरैजसो निर्णयकर्ताको भूमिकामा रहेको पाइँदैन । तसर्थ, हाम्रा विद्यमान नीतिहरूको अन्तर्निरीक्षण तथा नीति निर्माण गर्ने दृष्टिकोणको पुनः मूल्याङ्कन हुनु जरुरी छ । उदाहरणका लागि, विद्यमान कानूनलाई देवानी उपचारको व्यवस्था, विभेदकारी कानूनको खारेजी तथा देशको कानूनलाई अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डसँग अनुकूलन गर्नेजस्ता कार्यमार्फत् लैङ्गिक संवेदनशील तथा लिङ्गमा आधारित हिंसाप्रति प्रति संवेदी बनाउन सहयोग गर्न सकिन्छ ।

यो कार्य महिलासम्बन्धी निकाय तथा सामाजिक समावेशताको समग्र बुझाइबाट सुसूचित भएर गरिनु आवश्यक छ । (उदाहरणका लागि कानून स्वयंमा भएका कमीहरू, अक्षमता तथा न्यायिक निकायमा रहेको पूर्वाग्रहका साथै महिला तथा सीमान्तकृत समुदायमा देखिएको वित्तीय स्रोतको अभाव एवं औपचारिक निकायहरूप्रतिको अविश्वासजस्ता विषयहरू) सशक्तीकरण तथा क्षमता विकासका पहलहरूलाई सामाजिक मूल्य तथा मान्यताको सन्दर्भमा बुझ्ने र रूपान्तरण गर्ने दीर्घकालीन प्रयासहरूले परिपूरण गर्नुपर्दछ । कानूनविद् तथा विकास सुधार कर्ताहरू “कानूनी सशक्तीकरणहरू तब सबैभन्दा बढी प्रभावकारी हुन्छन् जब आशालागदा आयामहरू (जस्तो न्यायिक क्रियाशीलताका चिन्हहरू) अवलोकन गर्न सकिन्छ र तिनलाई नागरिक समाज वा राजनीतिक वृत्तजस्ता अन्य पैरवीका दृष्टिकोणसँग सँगै संयुक्तरूपमा लगिन्छ” भनी भन्ने गर्दछन्।^{२४} न्यायिक समिति तथा समुदायका सदस्यहरूका लागि समकक्ष सहयोग सञ्जाल पनि मानिसहरूलाई सङ्गठित गर्ने एउटा प्रभावकारी माध्यम बन्न सक्दछ । न्यायमा पहुँचको प्राथमिकताको पहिचान गरेर, तिनलाई स्थापित तथा प्रवर्द्धन गरेर, प्रभावशाली तथा सम्भौता गर्ने शक्ति प्राप्त गरेर, आम कानूनी सूचनाको प्रवाहलाई प्रवर्द्धन गरेर, ज्ञान आदान प्रदान गरेर अथवा व्यावहारिक सीप सिकाएर त्यस्तो प्रभावकारी माध्यम बनाउन सकिन्छ।^{२५} अभि विशिष्ट उदाहरणका रूपमा महिला तथा सीमान्तकृत समूहका लागि

^{२३} सेज, क्यारोलिन र वुलकक मिसेल, २००५ Breaking Legal Inequality Traps: New Approaches to Building Justice Systems for the Poor in Developing Countries.

^{२४} कक्स, मार्क्स, २००८ Security and justice: Measuring the development returns. A review of knowledge. Report prepared for DFID. London, Agulhas Development Consultants Ltd.

^{२५} गरीबहरूको कानूनी सशक्तीकरणका लागि आयोग, सबैका लागि कानून निर्माण, संख्या २, कार्यदलको प्रतिवेदन, २००८

कानूनी सहायताको प्रावधानसहित तिनले न्याय प्राप्त गर्ने क्रममा भोग्नु पर्ने विघ्नबाधाहरूलाई सबै लक्षित हस्तक्षेपहरूको मूलधारमा ल्याउन सुझाव दिइन्छ। (उदाहरणका लागि, नीतिगत सुधार, पाठ्यक्रम परिमार्जन, संसाधनको पुनः वितरणका लागि अन्तर्निकाय सहकार्य तथा सहयोग संयन्त्र, सामुदायिक संलग्नता तथा अन्य माध्यमबाट यसो गर्न सकिन्छ।)

■ सामुदायिक सहभागिता अभिवृद्धि

विसं २०७३/७४ सालमा सम्पन्न निर्वाचनमार्फत नेपाली जनताले सङ्घीय सरकारका तीनै तहका प्रतिनिधिको निर्वाचन गरेका छन्। विभिन्न स्वार्थ समूहका स्वार्थका कारण सङ्घीयतातर्फको रूपान्तरण प्रक्रिया जटिल बनेको छ। दिगो शान्ति र राजनीतिक रूपान्तरणको सफलताका लागि सम्पूर्ण प्रक्रियामा सर्वसाधारण जनतालाई सहभागी बनाउनु जरुरी हुन्छ। अन्यथा, यो दिगो राजनीतिक र संरचनागत प्रबन्ध नभई अल्पकालीन व्यवस्था मात्रै हुन्छ। न्यायिक समितिको उद्देश्य र भूमिकाका सम्बन्धमा सचेतना जगाउन तथा स्थानीय तहको विवाद समाधान संयन्त्रमा जनसहभागिता वृद्धि गर्न स्थानीय सरकारले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्दछ। खास गरेर न्यायिक समितिका सम्बन्धमा राखिएको महत्वकांक्षालाई मेटेर यथार्थ जानकारी गराउने उद्देश्यमा यस्तो सचेतना कार्यक्रम बढी प्रभावकारी हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ। टेलिभिजन तथा सामुदायिक रेडियो, स्थानीय अभ्यास अनुभव आदानप्रदान गर्ने मञ्च तथा सामाजिक सञ्जालहरू स्थानीय सरकारले न्यायिक समितिमा सामुदायिक संलग्नता प्रवर्द्धन गर्ने किफायती माध्यम हुन सक्छ। यो विद्यमान सन्दर्भ केन्द्रित सीमाहरूद्वारा सूचित ज्ञानको प्रसारबाट हुनुपर्दछ तथा यसले नागरिक कार्यबाहीका अवसर प्रदान गर्नुपर्दछ। यसलाई पोस्टर, पत्रपत्रिका तथा सडक नाटकजस्ता परम्परागत विधिका साथै सामाजिक सञ्जाल, सिर्जनात्मक प्रतिस्पर्धा (जस्तो एकाउन्टाबिलिटी ल्याब नेपालद्वारा सञ्चालित 'इन्ट्रिटी आईडल')^{२६} जस्ता नयाँ र नवप्रवर्तनशील तरिकाहरूले परिपूरण गर्दा नागरिक संलग्नता अभिवृद्धि गर्न बढी सहज हुन सक्छ। सर्वोच्च अदालतद्वारा निर्मित हुने प्रस्तावित प्रादेशिक 'न्यायमा पहुँच' समूहसँग जोडिन सक्ने स्थानीय सामुदायिक न्यायमा पहुँच, समूहहरूको स्थापना गर्न सकिन्छ। यसबाट स्थानीय समूहले प्रादेशिक समूहसँग तहगत ठाडो सम्बन्ध राख्न र नीति निर्माणमा आफ्नो आवाज पुऱ्याउनका लागि न्यायमा पहुँचको अभ्यास गर्ने सेवा प्रदायकहरूको सञ्जाललाई प्रवर्द्धन गर्न सक्छन्।

यो अध्ययनले अभूँ बढी छलाफलका लागि यो प्रतिवेदनको विभिन्न भागका अतिरिक्त अन्तर्राष्ट्रिय अनुभव पनि समेटेको छ।

^{२६} नागरिकले इमानदार सरकारी अधिकृतको छनोट गर्ने 'इन्ट्रिटी आईडल' एकाउन्टाबिलिटी ल्याबद्वारा नेपाल लगायतका देशमा सञ्चालित विश्वव्यापी अभियान हो। यसको उद्देश्य इमानदार धारणाको सेरोफेरोमा बहस सुरु गर्ने र व्यक्तिको जिम्मेवारी तथा इमानदारीको महत्व प्रदर्शन गर्नु रहेको छ। हेनु : <http://www.integrityidol.org/countries/nepal/>

मानव प्रगति न स्वचालित कुरा हो न अवश्यमावी नै । न्यायको लक्ष्यतर्फको हरेक पाइलामा बलिदान, पीडा र संघर्षका साथै एक समर्पित व्यक्तिको अथक प्रयास र अनुरागको आवश्यकता हुन्छ ।

मार्टिन लुथर किङ, जूनियर

न्याय प्रशासन राज्यको एउटा प्रमुख कार्य हो । न्यायविना शान्ति, शान्तिविना विकास र विकासविना राज्यको अस्तित्व कल्पना गर्न सकिँदैन । शान्ति र विकासको दृष्टिले मात्र होइन, राजनीतिक आदर्शको रूपमा स्वीकारिएको लोकतान्त्रिक प्रणालीको अस्तित्व पनि धेरै हदसम्म न्यायको शाश्वत मूल्य र मान्यतामा आधारित रहेको हुन्छ । न्यायको जीवन्ततामा मात्र लोकतन्त्रको औचित्य स्थापित हुन्छ । लोकतन्त्रको आधारभूत मूल्य जनताको सर्वोच्चताको स्वीकार हो भने जनताको सर्वोच्चताको संरक्षण न्यायको माध्यमबाट मात्र सम्भव हुने ठानिन्छ । न्यायको यही महत्त्वको कारण आधुनिक राज्य प्रणालीमा न्यायलाई मानव अधिकारकै एउटा विषयका रूपमा मान्यता दिइएको छ । सोही कारण हरेक राज्यमा न्याय सम्पादन कार्यको प्रभावकारिताका लागि विशेष प्रबन्धहरू गरिएको पाइन्छ ।

नेपाल यसको अपवाद होइन । सम्वत् २०४६ सालको जनआन्दोलनपछि नेपालमा पनि प्रजातन्त्रको एउटा आधारस्तम्भको रूपमा स्वतन्त्र न्यायपालिकाको स्थापनाका दिशामा ठूलो प्रगति भएको छ । साँच्चै भन्ने हो भने नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले नै राज्यको शक्तिलाई कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र न्यायपालिकामा विभाजन गरेर एकअर्काको अधिकार एवं जिम्मेवारीलाई अर्को निकायको हस्तक्षेपविना स्वतन्त्रपूर्वक निर्वाह गर्न पाउने अवस्थाको प्रत्याभूति गरेर शक्तिपृथकीकरणको सिद्धान्तलाई आत्मसात गरेको छ । संसदीय पद्धति अङ्गीकार गरेको कारण राज्यको दुई फरक अङ्ग भए पनि कार्यपालिका र व्यवस्थापिका बीच नजिकको सम्बन्ध छ । न्यायपालिकाले व्यवस्थापिका र कार्यपालिकालाई संविधान प्रदत्त जिम्मेवारीमा मात्रै राज्यका ती अङ्गलाई केन्द्रित रहन लगाई एउटा अङ्गलाई अर्को अङ्गको कार्यक्षेत्रभित्र प्रवेश गर्न दिँदैन । यसो गर्नुको आशय शक्ति एकै अङ्गमा केन्द्रीकृत हुनबाट रोकेर शक्ति सन्तुलन कायम गर्नु नै हो । शक्तिको पृथकीकरणको यो सिद्धान्त प्रादेशिक तथा स्थानीय तहका हकमा पनि लागु हुन्छ ।^{२७}

^{२७} डा. विपिन अधिकारी, २०१५, Salient Features of the Constitution of Nepal

न्यायसँग सम्बन्धित अधिकारको प्रयोग संविधानद्वारा स्थापित अदालत तथा अन्य न्यायिक निकायहरूले प्रयोग गर्न सक्दछन्।^{२८} संविधानले एकीकृत न्याय प्रणालीको अङ्गका रूपमा सर्वोच्च अदालत, उच्च अदालत (पुनरावेदन अदालत) र जिल्ला अदालतको व्यवस्था गरेको पाइन्छ। यी अदालतको परिपूरकका रूपमा स्थानीय स्तरमा न्यायिक निकाय वा विवाद समाधानका वैकल्पिक उपाय अवलम्बन गर्न आवश्यकताअनुसार अन्य निकाय गठन गर्न सकिने व्यवस्था पनि संविधानमा गरिएको पाइन्छ।^{२९} सोबमोजिम स्थानीय स्तरमा न्यायिक समिति, अर्धन्यायिक निकाय र मेलमिलाप केन्द्र स्थापना भई कार्यरत रहेका छन्। जिल्ला अदालत र सम्बन्धित क्षेत्रका उच्च अदालतलाई स्थानीय स्तरका न्यायिक निकायले गरेको निर्णय उपर पुनरावेदन सुन्ने अधिकार प्रदान गरेर एकीकृत न्याय प्रणालीभित्र नियमित अदालत र स्थानीय तहका न्यायिक निकाय बीच सम्बन्ध स्थापित गर्ने प्रयास गरिएको छ।^{३०}

स्थानीय तहमा विवाद समाधान गर्ने प्रणाली हेर्दा नेपालमा परम्परागत रूपमा विवाद समाधान गर्ने अभ्यासको लामो इतिहास रहेको पाइन्छ। नेपालमा विभिन्न १२३ जातजाति र १२६ भाषाभाषी छन्।^{३१} जातजाति र भाषाभाषीमा रहेको यस विविधताले गर्दा विभिन्न जातजातिमा प्रचलित विवाद समाधानको अभ्यासमा पनि ठूलो विविधता रहेको पाइन्छ। धेरैजसो विवाद अनौपचारिक संस्था वा गाउँका गन्यमान्य भलादमीद्वारा स्थानीय स्तरमै समाधान गरिन्थ्यो। जस्तो, राई जनजातिमा सुब्बा, मुस्ताङमा मुखिया, गुरुङ समुदायमा तमु धी, बाँके बर्दियाका थारु समुदायमा बडघरजस्ता प्रणालीहरू अभ्यासमा रहेको पाइन्छ। पञ्चायतकालमा गाउँ पञ्चायत तथा वडा समितिले विवाद समाधानको काम गर्थे।^{३२} विवाद समाधान गर्ने क्रममा कतिपय अवस्थामा स्थानीय परम्परालाई आधार मानिन्थ्यो भने अन्य कतिपय अवस्थामा राज्यको कानूनलाई पनि आधार मानिन्थ्यो। यसरी विवाद समाधान गर्दा प्रायः वार्ता, मेलमिलाप, मध्यस्थता र कहिलेकाहीँ न्यायिक निरूपणको पद्धति वा यीमध्येको मिश्रित प्रक्रिया पनि अवलम्बन गरिन्थ्यो।

ऐतिहासिकरूपमा औपचारिक न्याय प्रणालीको बनेट व्यक्ति तथा समुदायलाई निष्पक्ष तथा समानताका आधारमा हेर्ने गरी निर्माण गरिएको थिएन। पहिलो जनआन्दोलनबाट २०४७ को नेपाल अधिराज्यको संविधान आएपछि प्रशस्त प्रयास तथा थुप्रो लगानी भए पनि वहिष्करण र निष्पक्ष नहुने प्रवृत्तिमा खासै सुधार हुन सकेन।^{३३} विज्ञहरू अनुसार न्यायालय प्रवेश गर्ने उच्च सर्तहरूका अतिरिक्त न्यायालयमा राजनीतिको बढ्दो प्रभाव र औपचारिक न्याय प्रणालीमा मौलाएको भ्रष्टाचारका कारण

^{२८} नेपालको संविधान, २०७२ को धारा १२६

^{२९} नेपालको संविधान, धारा १२७(२)

^{३०} नेपालको संविधान, धारा १५१ तथा न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा ७ र ८

^{३१} National Population and Housing Census 2011. नेपाल सरकार राष्ट्रिय योजना आयोग सचिवालय

^{३२} हेर्नुहोस् एम खनाल र पी थापा, २०१४, नेपालमा मेलमिलाप र सामाजिक सौहार्द, द एशिया फाउण्डेशन

^{३३} स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ मा जग्गासम्बन्धी विवाद, जबर्जस्ती काममा लगाएको, साँध मिचेके र माग्नेजस्ता अनेकौँ मुद्दा मध्यस्थतामा वा गाउँपालिकाले तोकेको तीन सदस्यीय मध्यस्थ समितिले “मुद्दाका दुवै पक्षले मन्जुर गरे बमोजिम” हेर्ने प्रावधान रहेको छ। तर स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनका यी गाउँ विकास समितिहरूलाई न्यायिक अधिकार दिने दफाहरू कहिल्यै कार्यान्वयन गरिएनन्।

धेरै नेपालीले न्यायको गुणस्तरमा प्रश्न गर्ने गरेका छन्।^{३४} विगतमा औपचारिक न्यायिक संस्थाहरूले थुप्रै जातीय अल्पसङ्ख्यक समूहमा शङ्का उत्पन्न गराएको थियो। उनीहरूले औपचारिक न्याय प्रणालीलाई स्वायत्त समुदायका अधिकार कटौती गर्ने उच्च जातिका समुदायको औजारका रूपमा देखे।^{३५} जातिगतरूपमा विकसित परम्परा तथा परम्परागत विवाद समाधान संयन्त्रका पनि आफ्नै कमीकमजोरीहरू रहेका छन्। समान जातीयता वा सामुदायिक समूहमा मात्रै सीमित यस्तो परम्परागत संयन्त्रमा निमुखाहरू यो प्रणालीको फाइदा लिनसक्ने सो समुदायको शक्तिशाली सामुदायिक नेतृत्वको विवेक र पक्षपात गर्दैनन् भनी भर पर्नुपर्दथ्यो। समाधानका प्रक्रिया कुनै न्यायिक दस्तावेजमा आधारित नभएर धर्म, आस्था, ऐतिहासिक प्रचलन तथा व्यावहारिक परिस्थितिको सम्मिश्रणमा आधारित हुन्थ्यो।^{३६} औपचारिक न्यायिक प्रणालीको अपर्याप्तताका साथै कानून तथा कानूनी अधिकारका बारेमा नेपाली जनतामा विद्यमान सचेतनाको कमीका कारण उनीहरू वैकल्पिक विवाद समाधान संयन्त्रमा अत्याधिक निर्भर हुनुपर्दथ्यो।^{३७} यो प्रवृत्ति वर्तमान समयमा पनि निरन्तर अस्तित्वमा छ। सभै अफ नेपाली पिपल^{३८} नामक एक अनुसन्धानका अनुसार नेपाली जनता विवाद समाधानका लागि अदालत धाउनुभन्दा प्रहरी, परम्परागत न्यायिक संयन्त्र तथा वडा सदस्य कहाँ बढी पुग्दछन्।

अधिकांश विवाद अदालतमा नलगेर स्थानीय स्तरमै समाधान गरिनुका पछाडि कैयौं कारण रहेको पाइन्छ। पहिलो, अदालतमा पुग्न लाग्ने दूरी, खर्च, समय र भाषागत समस्याजस्ता कारणले अधिकांश जनताका लागि अदालत पहुँचगम्य थिएन। त्यस्तै अदालती प्रक्रियामा विवादका पक्षहरूले लिखित प्रमाण जुटाउनु पर्ने, विभिन्न कागजात पढ्नु तथा लेख्नुपर्ने हुनाले नेपालका निरक्षर ३३.१ प्रतिशत जनसंख्याका लागि यो प्रणाली पहुँचभित्र छैन।^{३९} तर, परम्परागतरूपमा स्थापित स्थानीय संयन्त्रहरू सजिलै पुग्न सकिने दूरीमा रहने र ती संयन्त्रद्वारा विवाद समाधान गराउँदा तुलनात्मकरूपमा कम खर्चिलो र छिटो छरितो हुने अवस्था रहेको मानिन्थ्यो। यसका अतिरिक्त स्थानीय स्तरमै विवाद समाधान गर्दा विवादका पक्षले बुझ्ने स्थानीय भाषामै छलफल हुने र स्थानीय स्तरमै प्रचलित मूल्य र मान्यतालाई

^{३४} स्टेइन डी. २०१३ Community Mediation and Social Harmony in Nepal. Theories in Practice Series. द जस्टिस एन्ड सेक्युरिटी रिसर्च प्रोग्राम

^{३५} क्याप्लान एल (१९९५) 'The milieu of disputation: Managing quarrels in East Nepal'. In P. Caplan (Ed.), Understanding Disputes: The Politics of Argument. अक्सफोर्ड, बर्ग पब्लिसर्स पृ. १५५

^{३६} बी.आर. उप्रेती (२००८) 'Dispute Settlement at the Local Level: Observations and Lessons from Nepal'. लोकल डेमोक्रेसी इन साउथ एसिया

^{३७} उप्रेती बी.आर. २००४ 'Resource Conflicts and Conflict Resolution in Nepal'. माउन्टेन रिसोर्स एन्ड डेभलपमेन्ट, २४ (१) पृ. ६०-६६।

^{३८} सन् २०१८ मा (देशभरको प्रतिनिधित्व हुनेगरी छानिएका ७०५६) र २०१७ को यसको अगिल्लो संस्करण देशको राजनीतिक मनस्थिति, राजनीतिक संक्रमणको सामाजिक सम्बन्ध र अर्थतन्त्रमा प्रभाव शासन प्रणालीअन्तर्गत न्यायमा पहुँचको स्थितिमा परिवर्तन, भर्खरै संरचना गरिएको राज्यको समग्र कार्यसञ्चालन, नेपाली अर्थतन्त्रका प्रक्षेपण, सेवा आपूर्ति संयन्त्र अवस्था तथा सामाजिक र आर्थिक सेवाहरूमा पहुँचको स्थिति पत्ता लगाउने गरी नेपाली जनताको सर्वेक्षण (Survey of the Nepali People) भएको थियो। सबैभन्दा पछिल्लोपटक सन् २०१९ को अप्रिलमा अद्यावधिक गरिएको छ। हेर्नु: www.asiafoundation.org/publication/a-survey-of-the-nepali-people-in-2017/

^{३९} विश्व बैङ्कको तथ्याङ्क। नेपालको साक्षरता दर वयस्क (१५ वर्षमाथिको जनसंख्याको प्रतिशत)। < <https://data.worldbank.org/indicator/SE.ADT.LITR.ZS?locations=NP>> मा उपलब्ध छ।

आधार बनाएर समाधानको मापदण्ड निर्धारण गरिने हुनाले पनि स्थानीय स्तरमै विवाद समाधान गर्ने प्रणालीप्रतिको आकर्षण बढ्न गएको देखिन्छ ।

दोस्रो, स्थानीय समुदायका व्यक्तिहरू विवादपछि पनि स्थानीय समुदायमै रहनु बस्नु पर्ने भएको कारण विवादलाई बढाएर लैजानुभन्दा सहमति, सौहार्द र मेलमिलाप कायम गरी आफू बीचको सम्बन्धलाई निरन्तरता दिन चाहने हुनाले विवाद समाधानको औपचारिक संयन्त्रभन्दा स्थानीय तहमै उपलब्ध अनौपचारिक संयन्त्रमार्फत समाधान गर्ने कुरालाई प्राथमिकता दिएको देखिन्छ ।

तेस्रो, धेरै समुदायमा विवादका पक्षलाई सामाजिकरूपमा वहिष्कार गर्ने जस्ता विभिन्न डर, धाक र धम्की दिई विवादलाई आफ्नो समुदायभन्दा बाहिर लैजान नदिई स्थानीय स्तरमै समाधान गर्न दबाव दिइने कारणले पनि स्थानीय स्तरमै विवाद समाधान गर्ने अभ्यासको प्रयोग बढेको देखिन्छ ।

चौथो, स्थानीय शक्ति संरचना र सम्बन्ध तथा परम्पराको कारण धेरै गुनासालाई सार्वजनिक गर्न दिइँदैनथ्यो । कुनै गुनासा सार्वजनिक भइहालेको अवस्थामा पनि गुनासालाई विवादका रूपमा थप बढ्न दिइँदैनथ्यो ।

अन्तिममा, धेरै विवाद स्थानीय स्तरका ठूलाबडा र ठालुको दबाबमा न्यायका लागि औपचारिक संयन्त्रमा जान नसक्ने गरीब एवं असहाय व्यक्तिको हित प्रतिकूल हुने गरी समाधान गरिन्थ्यो ।

नेपालको समग्र न्याय प्रणालीमा रहेका यी प्रवृत्तिहरूको पृष्ठभूमिमा औपचारिक न्याय प्रणालीमा रहेका कमीकमजोरी हटाउन र औपचारिक तथा अनौपचारिक न्याय प्रणाली बीचको विभाजनलाई जोड्ने कडीका रूपमा संविधान निर्माताले देशको २९३ नगरपालिका र ४६० गाउँपालिकामा न्यायिक समिति रहने परिकल्पना गरेको पाइन्छ । साथै, संविधानद्वारा स्थानीय तहलाई प्राप्त अधिकारसम्बन्धी व्यवस्थाको कार्यान्वयनमा सहजीकरण गर्न, सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह बीच आपसी सहयोग, सहअस्तित्व र समन्वय वृद्धि गर्न, स्थानीय तहमा कार्यपालिका, विधायिकी र न्यायिक अधिकारको प्रयोगलाई संस्थागत गर्न तथा पारदर्शिता, जवाफदेही र सहभागिताको अवस्था सुनिश्चित गरी सक्षम एवं गुणस्तरीय सेवा प्रवाह हुने स्थिति कायम गर्न स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ निर्माण भई लागु भएको पाइन्छ ।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ४७(१) मा उल्लेख भएअनुसार न्यायिक समितिलाई १३ प्रकृतिका विवादमा न्याय निरूपणको अधिकार प्राप्त भएको देखिन्छ । यसैगरी दफा ४७(२) मा उल्लेख भएअनुसार ११ प्रकृतिका विवादमा मेलमिलापका लागि सिफारिस गरी पठाउने अधिकार प्राप्त भएको देखिन्छ । न्यायिक समितिको निर्णय उपर जिल्ला अदालतमा र त्यसपछि त्यसभन्दा माथिल्लो अदालतमा पुनरावेदन लाग्ने व्यवस्था छ । विवाद समाधानको अधिकार प्रयोग गर्दा आफूलाई प्राप्त अधिकारको प्रयोग न्यायिक समितिका सदस्यले सामूहिकरूपमा गर्ने र बहुमतको राय न्यायिक समितिको निर्णय मानिने व्यवस्था छ । मेलमिलापका लागि सिफारिस गर्दा मेलमिलापकर्ताको नाम सूचीकृत गरी सूची राख्नुपर्ने र वडा तहको मेलमिलाप केन्द्रमा सिफारिस गरी पठाउनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

सिद्धान्ततः स्थानीय तहका जनसंख्याका लागि एउटा आधारभूत संरचना स्थापना भएको पाइन्छ । तर, सैद्धान्तिक र नीतिगत स्पष्टताको अभाव एवं न्यायिक अधिकार प्रयोगका लागि आवश्यक

कार्यविधि र निर्देशिकाको निर्माण पनि हुन नसकेका कारणले स्थानीय तहको न्याय सम्पादनको कार्य द्विविधाग्रस्त र अन्तर्विरोधपूर्ण देखिन आएको छ । यस्ता द्विविधा र अन्तर्विरोधका विषयलाई तलका परिच्छेदहरूमा नजिकबाट नियाल्ने प्रयास गरिएको छ ।

स्थानीय तहमा न्यायमा पहुँचतर्फ नेपालको मार्गचित्र

प्रजातन्त्र पूर्व
(२०४७ साल पहिले)

- स्थानीय तहमा परम्परागत र औपचारिक विवाद समाधान संयन्त्रको मिश्रित पद्धति रहेको थियो ।
- २०१८ सालको गाउँ पञ्चायत ऐनले केही निश्चित प्रकृतिका विवादमा समाधान गर्ने अधिकार गाउँ पञ्चायत (प्रभावशाली स्थानीय नेतृत्वको समूह) लाई दिएको थियो ।

२०४७ सालको
नेपाल अधिराज्यको
संविधान

- २०४७ सालको नेपाल अधिराज्यको संविधानले न्यायालयलाई राज्यको एउटा पहिलाभन्दा बढी स्वतन्त्र अङ्ग बनाउँदै औपचारिक अदालती संरचनाका सम्बन्धमा थप स्पष्टसँग व्यवस्था गर्‍यो । तर, स्थानीय तहमा औपचारिक न्याय प्रणाली र विवाद समाधानको वैकल्पिक उपायको प्रयोगको सम्बन्धमा कुनै स्पष्ट व्यवस्था गर्न सकेन ।
- गाउँ विकास समिति ऐन, २०४८ ले केही प्रकृतिका विवाद स्थानीय निकायबाटै समाधान गर्न सक्ने अधिकार प्रदान गर्‍यो ।

स्थानीय स्वायत्त
शासन ऐन, २०५५

- स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनले गाउँ विकास समितिको न्यायिक भूमिका प्रष्ट पार्नुका साथै यसलाई सबल पनि पाऱ्यो । गाउँ विकास समितिले जग्गासम्बन्धी विवादका साथै जबरजस्ती श्रममा लगाएको लगायतका विभिन्न विवादमा सुनुवाइ गर्ने र निर्णय गर्ने अधिकार औपचारिकरूपमा प्राप्त गर्‍यो ।
- सबभन्दा महत्वपूर्ण कुरा यो ऐनले विवाद मेलमिलापद्वारा समाधान गर्ने वा पक्षकै सहमतिमा गाविसद्वारा नियुक्त ३ जनाको मध्यस्थ समितिले सुनुवाइ गरी समाधान गर्ने व्यवस्था गर्‍यो ।
- तर, गाउँ विकास समितिलाई न्यायिक अधिकार प्रदान गर्ने स्थानीय स्वशासन ऐनको व्यवस्था कहिल्यै पनि लागु हुनसकेन ।

मेलमिलाप सम्बन्धी
ऐन, २०६८ र
मेलमिलाप नियमावली,
२०७०

- यसले स्थानीय तहमा मेलमिलाप पद्धति कार्यान्वयनका लागि बलियो कानूनी आधार खडा गर्‍यो ।
- राष्ट्रिय तहमा र स्थानीय तहमा समेत मेलमिलापसम्बन्धी गतिविधिको अनुगमन सुपरिवेक्षणका लागि मेलमिलाप परिषद् स्थापना गरेको छ ।

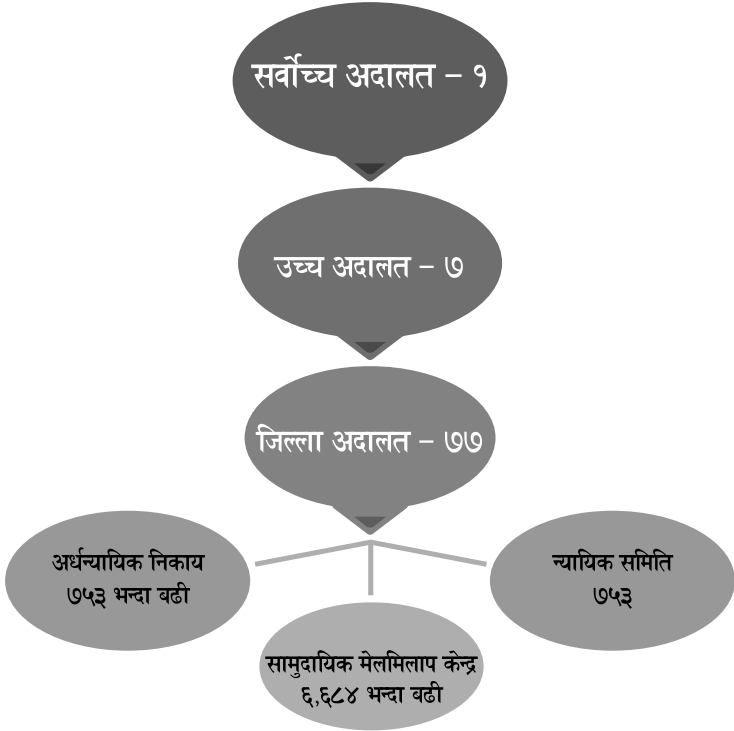
नेपालको संविधान,
२०७२

- विवाद निरूपण गर्ने अधिकारसहित संविधानको धारा २१७ ले गाउँपालिका र नगरपालिका तहमा न्यायिक समिति स्थापना हुने व्यवस्था गरेको छ ।
- संविधानको अनुसूची-८ मा स्थानीय स्तरमा मेलमिलाप, मध्यस्थता र स्थानीय अदालतको व्यवस्थापन सम्बन्धी पूर्ण अधिकार स्थानीय तहलाई प्रदान गरिएको छ ।

स्थानीय सरकार
सञ्चालन ऐन,
२०७४

- नेपालको संविधान, २०७२ को भावनाअनुरूप स्थानीय तहमा न्यायिक समितिको कार्यसम्पादन सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को परिच्छेद-८ मा गरिएको छ ।
- जिल्ला स्तरको जिल्ला अदालत, वडा स्तरको मेलमिलाप केन्द्र र गाउँपालिका एवं नगरपालिका स्तरको न्यायिक समिति बीच अन्तरसम्बन्ध स्थापनाका लागि स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ ।

नेपालको समग्र न्यायिक संरचना

नेपालको संविधान, २०७२ तथा स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को अध्ययनबाट स्थानीय तहलाई देहाय बमोजिम चार किसिमका न्यायिक अधिकार प्राप्त छ :-

क. प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतलाई प्राप्त न्यायिक अधिकार

प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतद्वारा प्रयोग हुने न्यायिक अधिकार स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ३३ (२) सँग सम्बन्धित छ। स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा २७ मा उल्लेख भएबमोजिम गाउँपालिका वा नगरपालिकाबाट नक्सा पास नगराई कसैले पनि भवन निर्माण गर्न नहुने व्यवस्था भएको पाइन्छ। कसैले भवन निर्माण गर्नु परेमा अनुमतिका लागि भवनको प्रस्तावित नक्सासहित गाउँपालिका वा नगरपालिका समक्ष दरखास्त दिनुपर्ने, अनुमतिका लागि निवेदन परेमा त्यस्तो भवनको निर्माणबाट सँधियार कसैलाई मर्का पर्ने भए आफूलाई मर्का परेको विवरण खुलाई उजुर गर्न आउनु भनी सूचना टाँस गर्नुपर्ने र सूचनाको म्यादभित्र उजुर परेमा हक बेहकको विषयबाहेक अन्य विषयमा प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतले निर्णय दिनुपर्ने व्यवस्था स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ३३(२) मा उल्लेख छ।

ख. अध्यक्ष वा प्रमुखलाई प्राप्त न्यायिक अधिकार

अध्यक्ष वा प्रमुखद्वारा प्रयोग हुने न्यायिक अधिकार स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ३७, दफा ३९ को उपदफा (४) र (५) तथा दफा ४५ को उपदफा (३) सँग सम्बन्धित छन्। यी दफामा उल्लिखित अधिकार देहायबमोजिम छन् :

सम्बन्धित दफा	न्यायिक अधिकारको विषय
दफा ३७	भवन निर्माणको निमित्त अनुमति नपाएको वा तोकिएको म्याद भित्र अनुमति नपाएको विषयमा परेको उजुरी उपर जाँचबुझ गरी निर्णय गर्ने र प्रशासकीय प्रमुखलाई निर्देशन दिने

सम्बन्धित दफा	न्यायिक अधिकारको विषय
दफा ३९(४)	<p>देहायका विषयमा जाँचबुझ गरी प्राप्त जाँचबुझ प्रतिवेदन अनुसार निर्माणाधीन भवन वा त्यसको कुनै भाग भत्काउने आदेश दिने-</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ नेपाल सरकारबाट स्वीकृत मापदण्ड बमोजिम अनुमति नलिई भवन निर्माण गरेको, ■ पास भएको नक्साबमोजिम भवन निर्माण नगरेको ■ सार्वजनिक जग्गा, बाटो, कुलो, मन्दिर, चोक, ढल, नाला, पोखरी आदि मिची भवन निर्माण गरेको
दफा ३९(५)	<p>देहायका विषयमा देहायबमोजिम जरिवाना गरी भत्काउन आदेश दिने :</p> <ul style="list-style-type: none"> ■ नक्सा पास नगरी भवन निर्माण गरेको भए पाँचलाख रुपैयाँसम्म जरिवाना गरी त्यस्तो भवन वा सोको कुनै भाग भत्काउन आदेश दिने, ■ पास भएको नक्सामा स्वीकृति बेगर हेरफेर गरी भवन बनाएको भए दुईलाख रुपैयाँसम्म जरिवाना गरी सो भवन वा त्यसको कुनै भाग भत्काउन आदेश दिने
दफा ४५(३)	गाउँपालिका वा नगरपालिकाको क्षेत्रभित्र निर्धारित स्थानीय सडक सीमाभित्र बनेका संरचना हटाउन वा भत्काउन आदेश दिने ।

ग. न्यायिक समितिलाई प्राप्त अधिकार

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ बमोजिम स्थानीय तहको न्यायिक समितिलाई दुई प्रकारको न्यायिक अधिकार प्राप्त भएको पाइन्छ - न्याय निरूपणको अधिकार र न्याय सहजीकरणको अधिकार । न्यायिक समितिलाई प्राप्त न्याय निरूपणको अधिकार स्थानीय

सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ४७(१) सँग सम्बन्धित रहेको छ भने न्याय सहजीकरणको अधिकार उक्त ऐनको दफा ४७(२) सँग सम्बन्धित रहेको छ । न्यायिक समितिको न्याय सहजीकरणको अधिकारअन्तर्गत परेका विषयमा सम्बन्धित पक्षले चाहेमा सिधै अदालतमा मुद्दा दायर गर्न पनि सक्दछन् । न्यायिक समितिमा पर्न आएका विवाद हुन् भने न्यायिक समितिले वडा तहको मेलमिलाप केन्द्रमा मेलमिलापका लागि सिफारिस गरी पठाउन सक्दछ । यो प्रयोजनका लागि वडा मेलमिलाप केन्द्रमा मेलमिलापकर्ताको सूची निर्माण गरी राख्नुपर्ने हुन्छ । न्यायिक समितिलाई प्राप्त अधिकारको विस्तृत विवरण परिशिष्ट- १ मा उल्लेख गरिएको छ ।

घ. स्थानीय अदालतको न्यायिक अधिकार

हुनत, नेपालको संविधानको अनुसूची-८ लाई नजिकबाट नियाल्ने हो भने स्थानीय सरकारलाई हाल स्थापित न्यायिक समितिको अतिरिक्त आवश्यकताअनुसार स्थानीय अदालत स्थापना गर्ने अधिकार पनि रहेको पाइन्छ । हाल व्यवस्था गरिएको स्थानीय तहको न्यायिक प्रणालीलाई थप प्रभावकारी बनाउन आवश्यक परेमा स्थानीय अदालत समेत स्थापना गर्ने अधिकार स्थानीय सरकारलाई प्राप्त भएको देखिन्छ । उदाहरणका लागि पालिका स्तरमा स्थानीय अदालतका रूपमा ट्राफिक अदालत स्थापना गर्न सकिन्छ ।

क. न्यायिक समितिको संरचनागत प्रबन्ध

नेपालको संविधानको धारा २१७ मा कानूनबमोजिम आफ्नो अधिकारक्षेत्र भित्रका विवाद निरूपण गर्न गाउँपालिका वा नगरपालिकामध्ये प्रत्येक गाउँपालिकामा उपाध्यक्षको संयोजकत्वमा र प्रत्येक नगरपालिकामा उपप्रमुखको संयोजकत्वमा तीन सदस्यीय एउटा न्यायिक समिति रहने व्यवस्था गरिएको छ। सोबमोजिमको न्यायिक समितिमा गाउँसभा वा नगरसभाले आफूमध्येबाट निर्वाचित गरेका दुई जना सदस्य रहने व्यवस्था छ।

ख. न्यायिक समितिको कार्यविधि

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ४८ मा अधिकारक्षेत्रको प्रयोगका सम्बन्धमा व्यवस्था भएको पाइन्छ भने दफा ४९ मा न्याय सम्पादन गर्दा अवलम्बन गर्नुपर्ने प्रक्रियाका सम्बन्धमा व्यवस्था भएको छ।

- स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ४८ मा उल्लेख भएअनुसार अधिकार क्षेत्रको प्रयोगका सम्बन्धमा देहायबमोजिमको व्यवस्था भएको पाइन्छ –

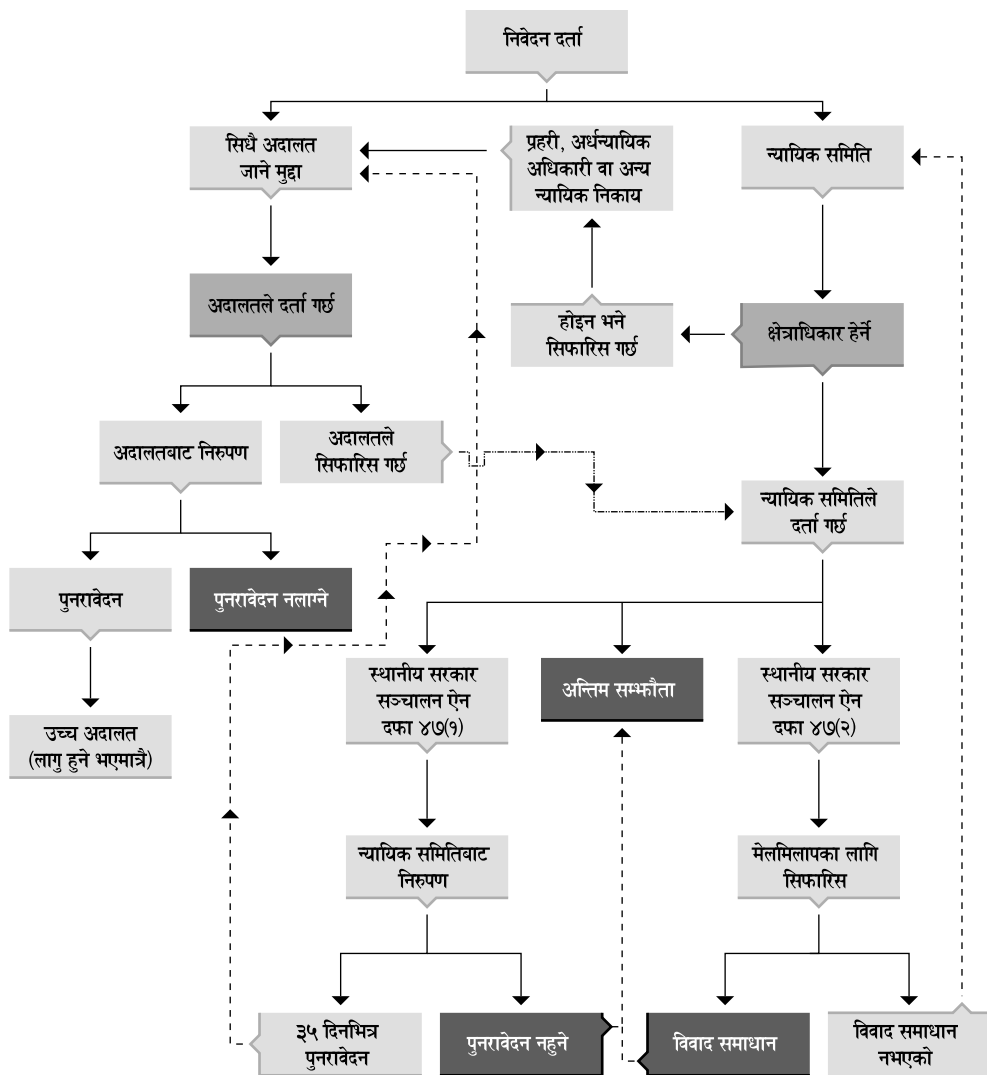

- न्यायिक समितिको अधिकारक्षेत्रको प्रयोग न्यायिक समितिको संयोजक र सदस्यले सामूहिकरूपमा गर्ने तथा बहुमतको राय न्यायिक समितिको निर्णय मानिने,
- संयोजक र तीनै जना सदस्यमध्ये कोही उपस्थित हुन नसक्ने अवस्थामा संयोजक र अर्को एकजना सदस्यको उपस्थिति भए पनि विवादको कारवाही र किनारा गर्न सकिने तर संयोजकको अनुपस्थितिमा विवादको किनारा हुन नसक्ने,
- संयोजकबाहेक अरू दुईजना सदस्यको मात्र उपस्थिति भएमा विवादको किनाराबाहेक अरू कारवाही गर्न सकिने,
- संयोजक पद रिक्त भएको अवस्थामा भने अरू दुईजना सदस्यले सर्वसम्मतिमा मात्र विवादको कारवाही र किनारा गर्न सक्ने,
- संयोजक वा सदस्यमध्ये कसैले कुनै विवाद हेर्न नमिल्ने भएको अवस्थामा (जस्तो स्वार्थ बाझिएको स्थितिमा) त्यस्तो संयोजक वा सदस्यबाहेकका अन्य सदस्यले विवादको कारवाही र किनारा गर्न सक्ने,
- कुनै विवाद संयोजक र सबै सदस्यले हेर्न नमिल्ने भएको अवस्थामा सम्बन्धित सभाले सो विवादको मात्र कारवाही र किनारा गर्ने प्रयोजनका लागि तीनजना सदस्यलाई तोक्नुपर्ने र यसरी तोकिएका सदस्यमध्ये ज्येष्ठ सदस्यले संयोजक भई काम गर्ने ।
- स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ४९ मा उल्लेख भएअनुसार न्यायिक समितिले न्यायसम्पादन गर्दा अवलम्बन गर्नुपर्ने प्रक्रियाका सम्बन्धमा देहायअनुसारको व्यवस्था भएको पाइन्छ :
 - आफू समक्ष पेस भएको विवादको निवेदन दर्ता गरी सम्बन्धित पक्षलाई त्यसको निस्सा उपलब्ध गराउनुपर्ने,
 - आफू समक्ष पेस भएको विवादको कारवाही र किनारा गर्दा सम्भव भएसम्म मेलमिलाप गर्न प्रोत्साहित गरी पक्षको सहमतिमा मिलापत्र गराउनुपर्ने,
 - मिलापत्र हुन नसकेमा दफा ४७(१)का विवादमा कानूनबमोजिम कारवाही र किनारा गर्नुपर्ने,
 - मिलापत्र गराउँदा सूचीकृत मेलमिलापकर्ताबाट गराउनुपर्ने,
 - दफा ४७(२) का विवादका हकमा प्रतिवादी उपस्थित भएको ३ महिनाभित्र मेलमिलापको माध्यमबाट टुङ्ग्याउनुपर्ने र सो अवधिभित्र मेलमिलाप हुन नसकेमा सोही बेहोरा उल्लेख गरी पक्षलाई अदालतमा जान सुनाई विवाद र सोसँग सम्बन्धित मिसिल तथा कागज प्रमाण सम्बन्धित अदालतमा पठाइदिनुपर्ने,
 - आवश्यकता अनुसार खाता वा निक्षेपबाट भुक्तानी गर्न वा अचल सम्पत्तिको हक हस्तान्तरण गर्नबाट रोक्का गर्न सक्ने,

- पतिपत्नी बीचको वा ज्येष्ठ नागरिकको संरक्षणसम्बन्धी विवादमा संरक्षणात्मक अन्तरिम आदेश दिन सक्ने,
- प्रचलित कानूनमा कुनै म्याद तोकिएको भए सोही म्यादभित्र र नतोकिएको भए बाटाको म्यादबाहेक १५ दिनभित्र प्रतिवादी आफैँ वा आफ्नो वारेसमार्फत न्यायिक समिति समक्ष उपस्थित हुनुपर्ने,
- न्यायिक समितिले मेलमिलाप गराउने प्रयोजनका लागि प्रत्येक वडामा मेलमिलाप केन्द्र गठन गर्न सक्ने,
- वडामा एकभन्दा बढी मेलमिलाप केन्द्र भएकोमा पक्षले रोजेको वा पक्ष बीच सहमति नभएमा समितिले तोकेको कुनै मेलमिलाप केन्द्रमा पठाउन सक्ने,
- विवादसम्बन्धी निवेदनको कारबाही, म्याद तामेली वा किनारा गर्नुपर्ने अवधि लगायतको कार्यविधिगत विषय स्थानीय कानूनबमोजम हुने ।

साथै न्यायिक समितिबाट निर्णय भएपछि ३५ दिनभित्र निर्णयको प्रमाणित प्रतिलिपि पक्षलाई उपलब्ध गराउनुपर्ने व्यवस्था दफा ५० मा रहेको पाइन्छ भने विवादसँग सम्बन्धित लिखत, मिलापत्र वा निर्णयको अभिलेख गाउँपालिका वा नगरपालिकाले व्यवस्थित र सुरक्षितरूपमा राख्नुपर्ने व्यवस्था दफा ५३ मा रहेको पाइन्छ ।

नेपालको संविधान, २०७२ तथा स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ मातहत स्थानीय तहलाई प्राप्त विवाद समाधान प्रक्रियाको चित्रण^{४०}

^{४०} यो विद्यमान नीति र कानूनका आधारमा स्थानीय तहमा न्यायिक संरचना कस्तो देखिन्छ भन्ने लेखकको धारणा हो ।

न्यायिक अधिकारको प्रयोगबाट प्राप्त अवसर

नेपालमा स्थानीय स्तरमा उठेका विवादको निरूपण स्थानीय स्तरमै गर्ने प्रचलन नौलो होइन । स्थानीय तहका विवाद स्थानीय स्तरमै निरूपण गर्ने सम्बन्धमा वि.सं. २००६ मै पञ्चायती अदालत ऐन निर्माण भई लागु भएको पाइन्छ । त्यसपछि गाउँ पञ्चायत ऐन, २०१८ ले पनि स्थानीय स्तरमा सिर्जना हुने केही प्रकृतिका विवादको कारबाही र किनारा गर्ने अधिकार गाउँ पञ्चायतलाई दिएको थियो । वि.सं. २०४६ सालको जनआन्दोलनबाट बहुदलीय प्रजातान्त्रिक प्रणालीको स्थापना भएपछि तर्जुमा भएको गाउँ विकास समिति ऐन, २०४८ र स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ ले पनि स्थानीय निकायलाई केही विषयका मुद्दाको कारबाही र किनारा गर्ने अधिकार प्रदान गरेको थियो । यद्यपि, व्यवहारमा यी अधिकारको प्रयोग कहिल्यै हुन पाएन । नेपालको वर्तमान संविधानले सङ्घीय शासन प्रणाली र स्वशासनको अधिकारलाई आत्मसात गरेको छ । यही परिप्रेक्ष्यमा स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ जारी भई स्थानीय तहलाई केही विषयका विवादमा न्यायिक अधिकार प्रदान गरिएको पाइन्छ । न्यायिक अधिकारको प्रयोगबाट स्थानीय तहलाई देहायका अवसरहरू प्राप्त हुने देखिन्छन् :

क. न्यायमा पहुँचको अवसर

नेपालजस्तो पितृसत्तात्मक सोच र वर्गीय एवं जातीय आधारमा विभाजित समाजमा न्याय प्रणालीसम्मको पहुँच पनि निस्सहाय व्यक्तिभन्दा यस प्रणालीबाट फाइदा उठाउन सक्ने धनी र शक्तिशाली वर्गका व्यक्तिका केन्द्रित हुने गरेको पाइन्छ।^{४१} उदाहरणका लागि सहरका बासिन्दा, राजनीतिकरूपले प्रभावशाली, आर्थिकरूपमा सम्पन्न, शिक्षित र पुरुष वर्गका व्यक्तिले औपचारिक न्याय प्रणालीको सेवा बढी लिन सकेको देखिन्छ । शक्ति संरचनामा तल्लो वर्गमा पर्ने र कानूनी सचेतनाको अभाव तथा औपचारिक न्याय प्रणालीको अपर्याप्तताका कारणले पनि महिला, ज्येष्ठ नागरिक, दलित एवं अन्य सीमान्तकृत वर्गका व्यक्तिका लागि न्यायसम्मको पहुँच या त छँदैछैन र भए पनि सीमित मात्र रहेको छ।^{४२} औपचारिक न्याय प्रणालीमा रहेको जटिलताको फलस्वरूप धेरै जनता विवाद समाधानको वैकल्पिक उपायमा भर पर्नु परेको

^{४१} जेनी सरमोन्ड र प्रकाशमणि शर्मा, २०१२ Like Yeast That Leavens the Dough ? Community as Local Infrastructure for Peace in Nepal, जर्नल अफ पिस बिल्डिङ एन्ड डेभलपमेन्ट 7:3, 81-86, DOI: 10.1080/15423166, 2013.767648

^{४२} संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रमको २०१८ को प्रतिवेदनमा नेपालमा अदालती प्रक्रियामा थकाउने ढिलाइ, सधैँका झोटको अभाव, प्रायः र लामो स्थागन, म्याद तामेल गर्ने ढिलाइ, फँसला गर्न र लेखमा ढिलाइ तथा अनियमितताको आरोप प्रतिविम्बित हुनेगरेको उल्लेख छ

अवस्था देखिन्छ।^{४३} किनभने त्यस्ता परम्परागत संस्थाले धेरै मानिसका लागि ठूलो सामाजिक-सांस्कृतिक महत्त्व राख्दछन् तथा तिनले चाँडो र कम खर्चमा सेवा प्रदान गर्ने क्षमता राख्दछन्।

संयुक्त राष्ट्रसंघ विकास कार्यक्रमले गरेको एक अध्ययनले बंगलादेशका ग्रामीण अदालतले सन् २०१० यता आफूकहाँ आएका करिब ८५,००० मुद्दामध्ये ७८ प्रतिशत मुद्दा समाधान गर्न सकेको र ७० प्रतिशत सेवाग्राही (वादी र प्रतिवादी दुवै) ले सन्तुष्टि जनाएको देखाउँछ। एउटा मुद्दा छिनोफानो गर्न औसत २८ दिन लागेको पाइयो।^{४४}

बंगलादेशको अनुभवमा जस्तै अहिलेको नयाँ संरचनाले गरीब, वञ्चितीकरणमा परेका र सीमान्तकृत समुदायहरू ससाना देवानी विषयका लागि पनि न्याय खोज्न गाउँबाहिर जानुपर्ने बाध्यतालाई अन्त्य गर्ने प्रयास गरेको छ। कठोर परिश्रमबाट आर्जन गरेको रकम अनावश्यक रूपमा खर्च गर्नुपर्ने, वर्षौं मुद्दामा अल्भिइरहनु र बिचौलियाहरूको शोषणमा पर्नुपर्ने अवस्थाबाट मुक्ति मिल्ने स्थितिको परिकल्पना यस संरचनाले गरेको छ। स्थानीयरूपमा परिचित ठाउँ र भाषाको प्रयोगको अवसर एवं अदालतमा प्रयोग हुनेजस्तो कार्यविधितगत जटिलताको सामना गर्नु नपर्ने हुँदा यो न्याय प्रणाली सरल र जनसाधारण मैत्री हुन सक्ने अवस्था छ।

ख. स्थानीय लोकतान्त्रिक स्वशासन प्रणालीको अभ्यास गर्ने अवसर

स्वशासन लोकतान्त्रिक प्रणालीको आधारभूत चरित्र मानिन्छ। महात्मा गान्धीले औपनिवेशिक शासन प्रणालीबाट स्वतन्त्रताको लागि लड्दा “स्वराज” को नारा अगाडिसारेका थिए। अमेरिकी राष्ट्रपति अब्राहम लिङ्कनले प्रजातन्त्रको परिभाषा गर्दा “जनताद्वारा जनताका लागि जनताको सरकार” भनेर परिभाषित गरेका थिए। तसर्थ लोकतन्त्रले सबैभन्दा सच्चा अर्थमा आफ्नै शासनलाई जनाउँछ। निर्वाचन प्रणाली आफ्नो शासन आफैँ गर्ने सैद्धान्तिक मूल्य र मान्यतालाई व्यावहारिक तुल्याउन अपनाइने विधि हो। यसलाई अर्को अर्थमा बुझ्दा लोकतन्त्रले शासन प्रणालीमा आम जनसहभागिताको अपेक्षा गर्दछ। स्थानीय सरकार जनताका सबैभन्दा नजिकका सरकारी निकाय मानिन्छन्। त्यसैले जनताको स्वशासनको अधिकारको प्रयोग गर्ने वास्तविक थलोका रूपमा स्थानीय सरकार रहेका हुन्छन्। स्वशासनको कुरा गर्दा प्रायः राजनीतिक सहभागिताको अवसर भन्ने बढी बुझिने भए पनि स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनले केही खास विषयमा स्थानीय तहलाई न्यायिक अधिकार पनि प्रदान गरेर न्यायिक स्वशासनको अवसर समेत उपलब्ध गराएको पाइन्छ। न्यायिक समितिको हकमा सुरुमा यी सदस्यहरू स्थानीय निर्वाचनबाट निर्वाचित हुन्छन् र जनताप्रति प्रत्यक्षरूपमा जवाफदेही हुन्छन्। दोस्रो,

^{४३} एल सिर्च, डी म्यान्सिनी-ग्रिफोली, २०१५। Local ownership in security: case studies of peacebuilding approaches. एलायन्स फर पिसबिल्डिङ।

^{४४} <http://www.undp.org/content/undp/en/home/ourwork/ourstories/through-village-courts-justice-for-all-in-bangladesh.html>

यी निर्वाचित प्रतिनिधिलाई कानून बनाउने, स्थानीय विवाद समाधान संयन्त्रलाई संरचना दिने र नियमन गर्ने अख्तियार प्राप्त छ। तेस्रो, उनीहरूलाई निश्चित न्यायिक अधिकार प्रयोग गर्न पाउने संवैधानिक अधिकार छ। यी तीनवटै विषयको सम्मिश्रणबाट स्थानीय स्वशासन तयार भएको छ।

ग. संघीयताको अभ्यासको अवसर

मार्टिन डायमन्डले “हवाट डु वी वान्ट फ्रेडरलिज्म” (सङ्घीयताबाट हामी के चाहन्छौं ?) भन्ने आफ्नो प्रख्यात निबन्धमा भनेका छन् : “सङ्घीयता एउटा यस्तो राजनीतिक प्रणाली हो, जसले क्षेत्रीय स्वशासनको बृहत् उपायलाई अनुमति दिन्छ। यसले शासक र शासितलाई त्यहाँको नागरिकका लागि एक सिक्ने विद्यालय, तिनको स्वतन्त्रताको एक रक्षक तथा तिनीहरूको समस्याको समाधान गर्ने एक लचिलो साधन प्रदान गर्दछ।”^{४५} मूलतः सङ्घीयताले शासनसम्बन्धी अधिकार एकै तह र निकायमा केन्द्रीकरण हुन नदिई स्थानीय तहसम्म वितरण हुनुपर्ने कुरालाई बुझाउँछ। नेपालको संविधानले सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्थाको स्थापनालाई मुख्य लक्ष्य बनाएको पाइन्छ। नेपालको संविधानले आत्मसात् गरेको यो लक्ष्य हासिल गर्न स्थानीय तहदेखि नै सङ्घीयताको अभ्यासको अवसर प्रदान गरी त्यसप्रति अपनत्वको भावना विकास गराउनु जरुरी हुन्छ। स्थानीय तहमा कार्यपालिका र विधायिकी अधिकारका अतिरिक्त न्यायिक अधिकार पनि प्रदान गरिएबाट सङ्घीयताको वास्तविक अभ्यासको अवसर स्थानीय तहलाई प्राप्त भएको देखिन्छ।

घ. द्वन्द्व र भगडालाई शान्ति र सौहार्दतामा रुपान्तरण गर्ने अवसर

सार्वजनिक सुरक्षा र व्यवस्था कायम गर्नु सबै विकासोन्मुख मुलुकको निम्ति ठूलो चुनौतीको विषय हुनपुगेको पाइन्छ। हाम्रो जस्तो द्वन्द्वबाट शान्तितर्फ रूपान्तरणको संक्रमणमा गुञ्जिरहेको मुलुकको निम्ति यो अभ्र महत्वपूर्ण छ। सामाजिक स्थायित्वको संरक्षण र प्रवर्धनका लागि बलियो र पहुँचयोग्य न्याय प्रणाली कायम हुनु अति जरुरी छ। न्याय प्रणाली बलियो हुन सकेन र न्यायमा पहुँच प्राप्त हुन सकेन भने गैरकानूनी कार्य र हिंसाबाट पीडित हुन पुगेकाहरू न्यायबाट वञ्चित हुन पुगछन्। यस्ता पीडित र न्याय नपाउनेहरूको संख्या बढ्दै गएमा समाजको ठूलो हिस्सामा न्याय प्रणालीप्रति नै अविश्वास र अनास्था बढ्न जान्छ। मानिसले राज्यप्रतिको आस्था गुमाउनेछन्। फलस्वरूप आफूलाई मर्का परेको विषयमा उपचारको निम्ति न्यायिक उपायभन्दा हिंसात्मक उपाय अवलम्बन गर्न बाध्य हुन्छन्।

धेरै देशहरूमा हिंसात्मक द्वन्द्वका मूल कारणहरू पत्ता लगाउन अध्ययन गरिएका छन्। इन्डोनेसियामा गरिएको अध्ययनले समयमै समाधान नगरी छाडिएका ससाना विवादहरू थुप्रिँदै गएपछि एकैपटक हिंसात्मक प्रतिक्रियाका रूपमा विस्फोट भएको देखाएको छ।^{४६} तसर्थ, स्थानीय स्तरमा न्यायिक अधिकार प्रदान गरिए यसबाट समयमै त्यस्ता विवादहरू

^{४५} डायमन्ड मार्टिन, “The Ends of Federalism.” Publius, vol. 3, no. 2, 1973, pp. 129–152.

^{४६} ब्यारोन पी, कैसर के, प्रधान एम, २००४, Barron P, Kaiser K, Pradhan M. 2004. Local conflict in Indonesia: Measuring incidence and identifying patterns. Policy Research Working Paper Series 3384, विश्व बैंक

समाधान हुने अवसर प्राप्त भई राज्य प्रणालीप्रति अविश्वास र अनास्था उत्पन्न हुने सम्भावना कम हुन्छ। स्थानीय स्तरमै विवाद समाधान गर्ने प्रयासलाई क्षेत्रीय स्तरमा शान्ति स्थापना गर्ने पहलका रूपमा पहिचान गर्न सकिन्छ। स्थानीय तहमा न्यायिक अधिकारको प्रयोगबाट न्याय सम्पादनका जटिल कार्यविधिगत मापदण्ड र औपचारिकता भन्दा पनि न्याय प्रणालीमा सामाजिक मूल्य र परम्परागत संस्कृतिलाई स्थान दिन सकिने स्थिति बनेको छ।^{१७} विवाद समाधानका क्रममा यथाशक्य मेलमिलाप गराउने प्रणालीमा जोड दिइएबाट समाजमा उठेका द्वन्द्व र भगडालाई शान्ति र सौहार्दतामा रूपान्तरण गर्ने अवसर मिलेको छ। त्यसै गरी, मेलमिलाप केन्द्रले स्थानीय विवादको अन्तर्निहित कारणलाई सम्बोधन गर्ने एक सुलभ मञ्च उपलब्ध गराई परम्परागत श्रेणीबद्ध विवाद समाधानको अभ्यासमा एउटा आदर्शतम परिवर्तनलाई प्रवर्द्धन गर्दछ। यसले विवादका पक्षहरूको हित तथा अन्तरनिर्भरताको खोजी गर्दै तिनलाई बुझे र तथा तिनका आवश्यकताको सम्मान र पहिचानलाई महत्व दिएर विवादलाई बृहत् द्वन्द्वमा फैलनबाट रोक्दछ। यो प्रक्रिया प्रायः लचिलो प्रकारको हुन्छ र विवादका पक्षहरूको आवश्यकतालाई हेर्दछ। यसले तालिमप्राप्त सहजकर्ताको सहयोगबाट विवादका पक्षहरूलाई रचनात्मकरूपमा संलग्न गराई विवाद समाधान गर्ने अवसर पनि प्रदान गर्दछ।^{१८}

औपचारिक अदालती प्रणाली तथा यसको कार्यविधिका माध्यमबाट विवाद समाधान गर्ने प्रक्रियाले कुनै एक पक्षको पूर्ण जित र अर्को पक्षको हारको स्थिति आउँछ। यद्यपि, त्यस्ता सबै विषय पूरै कालो वा पूरै सेतो भन्ने नहुन पनि सक्छ। तर, माथि छलफल गरिए भैं मेलमिलापले एउटा लचिलो तरिका प्रदान गर्छ र न्यायको पहुँच र सुनिश्चितताका लागि 'जित जित' को दृष्टिकोण लिएको हुन्छ।

ड. स्थानीय तहमा नेतृत्व विकासको अवसर

स्थानीय तहमा न्यायिक अधिकार प्रदान गर्दा यसले राजनीतिक तथा विधायिकीबाहेक न्यायिक नेतृत्व विकासको सुनिश्चितता गर्दछ। यसले स्थानीय सरकारलाई चौतर्फी विकासको अवसर प्रदान गर्दछ। राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा न्यायिक विषयको अभ्यासमा जवाफदेहीको मतलब स्थानीय नेतृत्वले आफ्नो नेतृत्व क्षमता वृद्धि गर्ने मौका पाउनु पनि हो।

भन्डै दुई दशक लामो राजनीतिक रिक्ततापछि असमान क्षमतासहित भएको नवनिर्वाचित जनप्रतिनिधिहरूको आगमन (विशेषगरी, महिला तथा सकारात्मक विभेदको व्यवस्थाबाट आएका वञ्चितकरणमा परेका समुदायका मानिसहरू)^{१९} तथा सङ्घीयतातर्फको संक्रमणकाल (पहिला अपरिचित शासन व्यवस्था) ले न्यायिक समितिसम्बन्धी मामिलालाई कसरी सञ्चालन गर्ने भन्ने दुविधा उत्पन्न गरेको छ।

^{१७} एम. खनाल र पी थापा, २०१४। नेपालमा सामुदायिक मध्यस्थता र सामाजिक सौहार्द, द एसिया फाउन्डेसन

^{१८} जित/जित भन्नाले दुवै पक्षलाई लाभदायी र चित्त बुझ्ने सम्झौता वा समाधान भन्ने बुझिन्छ। जित/जितको समाधानमा सबै पक्ष निर्णयमा खुसी हुन्छन् र त्यसको कार्यान्वयनका लागि प्रतिबद्ध हुन्छन्।

^{१९} नेपालको निर्वाचन आयोगका अनुसार गाउँ र नगरपालिकामा ९९ प्रतिशत उपप्रमुख वा उपाध्यक्षको पदमा महिलाहरू विजयी भएका छन्। (पाद टिप्पणी ३ मा उल्लेख गरिएको छ।)

अबको लामो अवधिसम्म गरिने स्थानीय तहको न्यायिक अभ्यासले महिला, आर्थिकरूपमा विपन्न तथा सीमान्तकृत व्यक्तिहरूलाई सशक्तीकरणको अवसर प्रदान गर्नेछ । वास्तवमा, लोकतान्त्रिक प्रणाली तथा अधिकारको प्रत्याभूतिको अर्थ आफ्ना अधिकारहरूको रक्षा गर्ने सीपमा निखार आउनु तथा सामाजिक मुद्दामा निर्णय लिनसक्ने हुनु पनि हो । न्यायमा बढ्दो पहुँचका माध्यमबाट स्थानीय न्यायिक संरचनाले त्यस्ता अधिकारको उपयोग गर्न स्थानीय जनताको अधिकारप्रतिको बुझाइ र क्षमतामा सुधार ल्याउन सक्छ । यो तिनको सशक्तीकरणको वाहन बन्न सक्छ ।^{५०}

च. समग्रतामा न्याय प्रवाह गर्ने अवसर

संविधानले औपचारिक न्याय प्रणालीमा रहेको कमीकमजोरीलाई कम गर्न तथा औपचारिक/ अनौपचारिक न्यायिक विभाजनमा पुलको काम गर्न सबै ७५३ स्थानीय तहमा न्यायिक समिति स्थापना गर्ने निर्देश गरेको छ । औपचारिक अदालतहरू करिब दुई दशकदेखि मेलमिलाप केन्द्रसँग सहअस्तित्वमा छन् तथा दुवैले विशेषगरी गरीब तथा सीमान्तकृत समुदायका लागि सीमित समावेशी सामुदायिक पहुँच दिन सकेको छ । न्यायिक समितिहरूलाई अन्य न्यायिक सेवा प्रदायकजस्तो वडा स्तरमा मेलमिलाप समिति, जिल्ला स्तरमा तल्लो तहको अदालत, प्रहरी, सरकारी कानूनी विभागहरू तथा अन्य सम्बन्धित न्यायिक/सामाजिक सेवा प्रदायकसँग जोड्न सक्ने पहिलो बिन्दुका रूपमा परिकल्पना गरिएको छ ।

वर्तमान संरचनाले न्यायिक समिति तथा स्थानीय समुदाय, स्थानीय प्रहरी, जिल्ला अदालत तथा अन्य सरकारी निकायहरू बीचको सम्बन्धलाई बढावा दिन सक्छ तथा यसले न्याय सेवा प्रदायकसम्मको पहुँच पनि दिन्छ । उदाहरणका लागि, न्यायिक समितिलाई लिङ्गमा आधारित हिंसा वा घरायसी विवादजस्ता केही मुद्दामा बाह्य सहयोगको आवश्यकता हुन्छ । किनभने त्यस्ता मुद्दाहरूमा न्यायिक सहायताभन्दा बढी कुरा आवश्यक हुन्छ र अन्य सरकारी, न्यायिक वा सामाजिक निकायसँग समन्वय जरुरी हुन्छ । सञ्जालका कारण सेवा प्रदायकहरूको आफ्नो भूमिका, जिम्मेवारी तथा क्षेत्राधिकारका बारेमा सचेतनामा वृद्धि हुन्छ र यसले तिनीहरूलाई विवादका पक्षलाई तिनका सामु उपलब्ध सेवाहरूबाट छान्न दिन सघाउँछ । यस्तो सम्बन्धले पहुँच र प्रभावलाई अधिकतम बनाउने छ र विवादका पक्षहरूलाई औपचारिक तथा अनौपचारिक न्याय प्रणालीसँग (उदाहरणका लागि फौजदारी मुद्दा न्यायिक समितिबाट अदालतमा, मेलमिलाप हुनसक्ने मुद्दा अदालतबाट न्यायिक समिति र मेलमिलापकर्तामा पठाएर) जोड्दछ । यसबाट उपलब्ध सेवाले विवादका पक्षहरूको बहुपक्षीय आवश्यकताहरू परिपूर्ति गर्ने पनि सुनिश्चत हुन्छ ।

छ. जनसहभागिता, समावेशिता र अपनत्व अभिवृद्धि गर्ने अवसर

स्थानीय तहबाट सञ्चालित न्याय प्रवाह प्रणालीको यो नयाँ नमुनामा जनसहभागिता, समावेशिता तथा अपनत्व अभिवृद्धि गराउन सक्ने सम्भावना छ । विवादका पक्षहरूलाई

^{५०} बेन्जामिन भान रुइज, Bring Justice to the Poor: Bottom Legal Development Cooperation. हेर्नु: <http://siteresources.worldbank.org/INTJUSFORPOOR/Resources/VanRoosijBringingJusticetothePoor.pdf>

आपसी हितका आधारमा मिलापत्र गर्न पाउने गरी सशक्तीकरण गर्दा त्यस्ता मिलापत्रको प्रभावकारिता र टिकाउपन सुनिश्चित हुन्छ । यसबाट समुदायका सदस्यले समाजका अन्य प्रभावशाली व्यक्तिबाट निर्णय गराउनुभन्दा निर्वाचित न्यायिक समिति तथा मेलमिलापमा भर गर्ने क्रममा वृद्धि हुन्छ । संविधानको भावनाप्रति इमानदार रही यो संयन्त्रको रूपरेखा स्थानीय न्यायिक समितिको बनोटमा समावेशिता प्रवर्द्धन गर्ने किसिमको र विवादका पक्षहरूको सन्दर्भमा पहुँच दिनसक्ने किसिमको छ । यो तुलनात्मकरूपमा कम जटिल र सहजीकृत प्रक्रिया महिला तथा सामाजिक र आर्थिकरूपमा सीमान्तकृत समूहहरूलाई समतामूलक सहभागिता, प्रतिनिधित्व, सूचनामा पहुँच प्रदान गर्नेगरी परिकल्पना गरिएको छ ।

न्यायिक अधिकारको प्रयोग सम्बन्धमा विचारणीय विषयहरू

नेपालले संविधानबाटै न्यायिक समितिको व्यवस्था गरेर सुशासन सुधारका उपायमा एक कोसेढुङ्गा कायम गरेको छ । संविधानले न्यायिक समितिलाई न्याय प्रवाह संयन्त्रको पहिलो बिन्दुका रूपमा परिकल्पना गरेको छ, जसले सामुदायिक आवश्यकताप्रति संवेदनशील भई स्थानीय समुदायमा न्यायको पहुँच बढाउन सक्छ । सिद्धान्ततः न्यायिक समितिको आधारभूत संरचना न्यायको खोजीमा रहेका बासिन्दाका लागि राम्ररी हेरचाह गरी राखिएको मेसिनको रूपमा आएको छ । यद्यपि, यस महत्वपूर्ण कार्यलाई क्षमता, समन्वय, नीति तथा कार्यान्वयन निर्देशिका तथा जनबुझाइजस्ता विभिन्न अवरोधले छेकिरहेका छन् । यी विषयलाई नजिकबाट अध्ययन गरिसकेपछि गम्भीर विचार गर्नुपर्ने विषयहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ :

अवधारणागत स्पष्टता र नीतिगत मेलको प्रश्न

एउटा टड्कारो विषय नीतिगत स्पष्टता र न्यायिक समितिको भूमिकाको सम्बन्धमा सामञ्जस्यपूर्ण बुझाइको कमी नै हो । स्पष्ट नीति, विशिष्ट निर्देशिका तथा सञ्चालन कार्यविधिको अभावले गर्दा स्थानीय न्यायिक समितिको भूमिका र जिम्मेवारीकै प्रश्नमा स्थानीय तहको न्याय प्रवाहका कार्यहरू रुमल्लिइरहेका छन् । संविधान तथा स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनको आआपना व्यक्तिगत व्याख्याका आधारमा न्यायिक समितिहरू असङ्गतिपूर्ण भूमिकामा छन् साथै निम्न चार तरिकाका बीचमा सञ्चालित छन् :

- क. औपचारिक स्थानीय अदालतका रूपमा,
- ख. मेलमिलाप वा अन्य वैकल्पिक विवाद समाधान केन्द्रका रूपमा,
- ग. सङ्कलन तथा वितरण केन्द्र वा सिफारिस केन्द्रका रूपमा तथा
- घ. माथिका तीनवटै विकल्पको सम्मिश्रणका रूपमा ।

मेलमिलाप केन्द्रको बलियो उपस्थिति भएका स्थानहरूमा केही न्यायिक समितिले मुद्दाहरू मेलमिलापका लागि सिफारिस गर्ने काममात्र गरिरहेका छन् । केहीले मापदण्डबाहिरको विधिको प्रयोग गर्नुका साथै आफैले मेलमिलाप कार्य सञ्चालन गरिरहेका छन् । केहीले मुद्दा सल्टाउन विविध अनौपचारिक अभ्यासको प्रयोग गरिरहेका छन् भने केहीले औपचारिक अदालतकै फलको दिने झजलासको व्यवस्था गरी मुद्दा निरूपण गरिरहेका छन् । दुविधापूर्ण परिस्थितिको यो गुरुत्वलाई हेर्दै

केही नेपाली अधिवक्ताले सर्वोच्च अदालतमा यसै वर्षको सुरुमा न्यायिक समितिको मुद्दा निरूपण गर्ने कानूनी अख्तियारीलाई चुनौती दिँदै मुद्दा दायर गरेका छन्।^{५९}

■ नेपालको संविधान, २०७२

माथि उल्लेख गरिसकिएको छ, संविधानको धारा २१७ ले न्यायिक समितिहरूलाई कानून बमोजिमको क्षेत्राधिकारमा रहेर विवाद निरूपण गर्ने अख्तियारी दिएको छ। माथि उल्लेख गरे भैं, सायद “निरूपण” शब्दको अर्थको व्याख्या तथा यो उद्देश्य प्राप्त गर्न अपनाइएको प्रक्रिया विवादको आरम्भ बिन्दु हो।

न्यायिक समितिको अवधारणा बनाउँदै गर्दा हामी जुन दृष्टिकोणतर्फ ढल्किएको भए पनि नीति तथा व्यवहारमा सामञ्जस्य, पर्याप्त निगरानी, सहयोग र मार्गनिर्देशन संयन्त्र आवश्यक छ भन्नेमा कुनै विवाद छैन। यसो गर्दा स्थानीय विवाद समाधान प्रक्रियाले आफूलाई जटिलता तथा उचित विधि तथा प्रक्रियामा सम्भौता नगरीकन औपचारिक न्याय प्रणालीमा विद्यमान प्रक्रियागत भ्रन्भटहरूबाट छुटकारा दिलाउनुपर्ने कुरा महत्वपूर्ण हुन्छ। जब यो आधारभूत कुरामा स्पष्ट हुन्छौं तब हामी न्याय प्रवाह संयन्त्रलाई परिपूरण गर्ने उपयुक्त रणनीतिक उपायहरूमा अघि बढ्न सक्छौं।

^{५९} Kathmandu Post kathmandupost.ekantipur.com.np/printedition/news/2019-01-01/writ-against-local-judicial-committees.html

भिन्न दृष्टिकोण

संविधान निर्माताले न्यायिक समितिहरूले अदालतका रूपमा काम गर्ने परिकल्पना नगरेका स्पष्ट देखिन्छ । त्यस्तो परिकल्पना गरिएको भए तिनले न्यायिक समितिलाई सहजै “स्थानीय अदालत”^{५२} भन्न सक्थे । त्यसैगरी, न्यायिक समिति एकीकृत न्याय प्रणाली (अर्थात्, जिल्ला, उच्च तथा सर्वोच्च अदालत) को भाग होइन । किनभने तिनलाई न्यायिक परिषदले नियमन गर्दैन र अदालतका न्यायिक अधिकारी तथा न्यायाधीशहरू जसरी नियुक्त नभएर न्यायिक समितिमा निर्वाचित प्रतिनिधिहरू सदस्य हुन्छन् । यस अतिरिक्त, हामीले स्थानीय स्तरको न्याय प्रणालीको परम्परागत इतिहास हेर्ने हो भने गाउँ पञ्चायत ऐन, २०१८ बमोजिम पञ्चायत नेतृत्वको न्यायिक समितिहरूहरूले विवाद समाधान गर्ने अभ्यास गरेका थियौं । तिनलाई अदालत मानिदैन थियो । बरु न्यायमा पहुँचका लागि एकीकृत न्याय प्रणालीको पूरकका रूपमा लिइन्थ्यो । यो सबै कुराले न्यायिक समितिलाई वैकल्पिक विवाद समाधान संयन्त्रका रूपमा परिकल्पना गरिएको तर्फ इङ्गित गर्दछ । यो संयन्त्र स्थानीय नागरिकलाई गाउँ तथा नगरमै न्यायमा पहुँच प्रदान गर्न आएको हो ।^{५३} स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनले दफा ४७(१) र ४७(२) अन्तर्गत मुद्दाहरूको वर्गीकरण गरेको छ तापनि मेलमिलापलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने उल्लेख भएको छ । यसले न्यायिक समितिहरूको परिकल्पना वैकल्पिक विवाद समाधान संयन्त्रमार्फत न्याय प्रदान गर्न भएको भन्ने तर्कलाई बल दिन्छ ।

अर्कोतर्फ, संविधानको धारा १२७(२) तथा अनुसूची ८ मा स्थानीय तहमा न्यायिक निकाय वा अदालत बनाउन सकिने उल्लेख गरिएको छ । तर, यो प्रावधानले छुट्टै अदालत स्थापना गर्न दिन्छ कि न्यायिक समितिलाई नै इङ्गित गरेको हो भन्ने स्पष्ट छैन । त्यस्तै, नमुना कानूनको दफा ५४^{५४} को बन्द इजलासको कार्यविधिको व्यवस्थाले विभिन्न गाउँपालिका तथा नगरपालिकामा औपचारिक अदालतको भन्दा बढी दिने गरी साक्षीहरू खडा गरी मुद्दामा फैसला गर्ने क्रम तीव्र भएको छ । कसैको दृष्टान्तहरूमा, सङ्घीय मामला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयद्वारा मस्यौदा गरिएको (तथा पछि विभिन्न गाउँ तथा नगरपालिकाहरूले अपनाएका) नमुना कानूनले जिल्ला अदालत तथा अन्य औपचारिक न्यायिक प्रणालीकै प्रक्रिया न्यायिक समितिका लागि पनि सुझाएको छ ।^{५५} यसले न्यायिक समिति नै स्थानीय तहको “न्यायालय” भएको मान्यतालाई बल पुऱ्याएको छ ।

^{५२} वाग्ले नमित, २०१८ The Conundrum. Kathmandu Post. Available from <<https://kathmandupost.com/opinion/2018/07/17/the-conundrum>>

^{५३} वाग्ले नमित, २०१८ The Conundrum. Kathmandu Post. Available from <<https://kathmandupost.com/opinion/2018/07/17/the-conundrum>>

^{५४} न्यायिक समितिको कार्यविधि सम्बन्धी नमुना कानूनको दफा ५४ सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय । हेर्नु <<http://mofaga.gov.np/ne/node/124>>

^{५५} उदाहरणका लागि स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनको दफा ४९ (२)मा समितिले सम्भव भएसम्म आपसी समझदारी/मेलमिलापका माध्यमबाट विवाद समाधानको प्रयास गर्नुपर्छ । यस्तो प्रयास विफल भएमा मात्र विवाद निरूपणका लागि कारबाही आरम्भ गर्नुपर्छ भनिएको छ । तर, नमुना कानूनको दफा २५ मा प्रयोग भएको वाक्यांशलाई भने समितिले पहिले मुद्दा निर्णय/निरूपण गर्नुपर्छ भन्ने अर्थमा व्याख्या गरिएको छ । स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनको दफा ४९ (३) ले समितिले मेलमिलापकर्ताहरूमार्फत मेलमिलापको आरम्भ गर्नुपर्छ भन्छ तर नमुना कानूनको दफा ५७ (२)ले समितिका सदस्यहरू आफैले मेलमिलाप कारबाही चलाउन अनुमति दिन्छ ।

■ स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनले न्यायिक समितिलाई प्रदान गरेका न्यायिक अधिकारहरूका बारेमा माथि नै छलफल भइसकेको छ । यस ऐनको दफा ४७ को अध्ययनबाट न्यायिक समितिलाई विवादमा मेलमिलाप गराउने अधिकारबाहेक विवाद निरूपण गर्ने अधिकार पनि प्राप्त भएको देखिन्छ । न्यायिक कार्यविधि तथा विवाद समाधान प्रक्रिया सुरु गर्दा न्यायका केही आधारभूत तथा कार्यविधिगत सिद्धान्तहरूका आधारमा गर्नु बाध्यात्मक हुन्छ । मेलमिलापबाट विवाद समाधान गर्दा पनि मेलमिलापका आधारभूत सिद्धान्तमा रहेर सो काम गर्नुपर्ने हुन्छ । न्यायिक समितिको न्यायिक अधिकार तथा यी आधारभूत सिद्धान्त तथा अभ्यासहरूलाई हेर्दा निम्न समस्याहरू देखिन्छन् :

- न्यायिक अधिकारलाई अध्यक्ष वा प्रमुख, प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत तथा न्यायिक समिति बीच बाँडिएको छ । यसका कारण समन्वयको समस्या देखिन सक्दछ ।
- न्यायिक समिति गठन नभएको बेलामा वा विघटन भएको बेलामा न्यायिक अधिकारको प्रयोग कसले गर्ने वा के हुने भन्ने बारेमा दुविधा छ । त्यस्तै, न्यायिक समितिका सदस्यले निर्वाचन अभियानमा सहभागी हुँदा न्यायिक समितिका सदस्यको आफ्नो न्यायिक भूमिकाका हकमा के हुने भन्ने अस्पष्ट छ । वर्तमानमा संविधान तथा स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७२ मुद्दाको राजनीतिकरण हुने विषयलाई सम्बोधन गर्न असफल छ । त्यस्तै शक्तिको पृथकीकरणको विषयलाई सन्तुलन गर्न, मेलमिलाप र न्यायिक समिति बीच सहकार्यता कायम गर्न तथा पारदर्शिता र जवाफदेही प्रदर्शन गर्न पनि यो चुकेको छ ।
- सम्पत्ति तथा बैङ्क खाता रोक्का गर्न सक्ने अधिकार दफा ४७(१) को हकमा मात्र हो वा ४७(२) को हकमा पनि यो लागु हुन्छ भन्ने दुविधा छ ।
- स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनको दफा ४९ मा रहेका न्याय सम्पादनको विषय रहेको छ । तर, यो व्यवस्था पर्याप्त छैन । उदाहरणका लागि यसले निवेदनको ढाँचा, दर्ता प्रक्रिया, प्रतिवादीलाई सूचित गर्ने प्रक्रिया, प्रतिवादीबाट आउने प्रत्युत्तरको ढाँचा, प्रतिवादी बोलाइएको मितिमा उपस्थिति नभएमा के हुने भन्ने बारेमा ऐनमा प्रष्टसँग उल्लेख गरिएको छैन ।
- मेलमिलापसँग सम्बन्धित प्रावधानहरू (संविधान, स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन तथा मेलमिलाप ऐन)
 - संविधानको अनुसूची ८ ले स्थानीय सरकारलाई स्थानीय तहमा मेलमिलाप तथा मध्यस्थतासम्बन्धी क्रियाकलापहरूलाई नियमन गर्न कानून लागु गर्न पाउने एकल प्रदान गरेको छ । यद्यपि, यसले मेलमिलाप ऐन, २०६८ र यसपछिका नियमहरूलाई कसरी प्रभाव गर्न भन्ने कुरा अहिले बहसकै विषय हो । संविधान प्रदत्त एकल अधिकारले सङ्घीय कानूनलाई परास्त गर्दैन ? स्थानीय सरकारका प्रतिनिधिहरू बीच

एकल अधिकारको विषयलाई लिएर केही अन्योलता रहेको छ । यसले स्थानीय स्वशासनको अभ्यासमा प्रभाव पार्न सक्दछ । किनभने स्थानीय सरकारलाई आफ्नो स्थानीय सन्दर्भ अनुकूल नभएका मेलमिलाप ऐनका प्रावधानहरू पनि पालना गर्न यसले दबाव दिन्छ । यो दुविधाको एउटा उदाहरणका रूपमा स्थानीय सरकारहरूले स्थानीय मेलमिलापकर्तालाई वडास्तरमा सूचीकृत हुनका लागि कम्तीमा पनि स्नातक उपाधि हुनुपर्ने स्थानीय मेलमिलाप कानून बनाएका छन्।^{५६} यो व्यवस्था धेरै समस्याग्रस्त छ किनभने स्थानीय तहमा उक्त योग्यता सहितको मानिसहरू पाउन गाह्रो छ । विडम्बना के छ भने मेलमिलाप ऐनले आफ्नो दफाहरूमार्फत मेलमिलापका लागि यस्तो कडा सीमाविना नै दर्ता हुन दिन्छ।^{५७}

यद्यपि अन्य कानून विद्वहको अनाइमा मेलमिलापको नियम बनाउने अधिकार स्थानीय तहको एकल अधिकार होइन बरु यो साझा अधिकार हो । किनभने सङ्घीय सरकारले सर्वोच्च, उच्च तथा जिल्ला अदालतका माध्यमबाट सबै तहका लागि मेलमिलापको विषयलाई नियमन गर्दछ । तसर्थ, स्थानीय तहले बनाउने सबै कानूनले सङ्घीय मेलमिलाप ऐन, २०६८ तथा सोका नियमावलीको अनुपालन गर्नुपर्दछ ।

- स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन अन्तर्गत मेलमिलापका लागि तोकिएको विषयजस्तो सम्बन्ध विच्छेदको मुद्दामा एउटा पक्ष स्थानीय तह र अर्को पक्ष जिल्ला अदालत गएमा कुन सुनुवाइले प्राथमिकता पाउने भन्ने बारेमा अन्योलता छ ।
- समयसीमाको कानूनअन्तर्गत न्यायिक समितिमा दर्ता भएको तर मेलमिलापबाट समाधान हुन नसकेको मुद्दामा के हुने भन्ने पनि स्पष्ट छैन । कुनै पक्ष मेलमिलापबाट मुद्दा समाधान नभएलगत्तै अदालत गयो तर त्यो बीचमा कानूनी समयसीमा नाघिसकेको हदमा के हुने भन्ने विषय छ । किनभने मेलमिलापमा लागेको समय घटाएर समयसीमाको हिसाब गर्ने भन्ने प्रावधान छैन । त्यस्तै मेलमिलापको प्रयास असफल भएको कति समयभित्र अदालतमा मुद्दा लैजाने भन्ने कुरामा पनि स्पष्टता छैन ।
- न्यायिक समितिका पदाधिकारी आफैले मेलमिलापको क्षेत्राधिकारभित्रकै विषयमा पनि मेलमिलापकर्ताका रूपमा काम गर्न सक्छन् कि सक्दैनन् भन्ने प्रश्न पनि छ । न्यायिक समिति सदस्यले मेलमिलापकर्ताको तालिम लिएकै भए पनि स्वार्थ बाकिने अवस्था हुन्छ वा हुँदैन ?

^{५६} यो सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयको न्यायिक समितिको कार्यविधि सम्बन्धी नमुना कानूनको दफा ५९ मा आधारित छ ।

^{५७} थप जानकारीका लागि मेलमिलाप सम्बन्धी ऐन, २०६८ को परिच्छेद ५ हेर्नु ।

- विवादका पक्षले न्यायिक समितिमा विवाद दर्ता गरिसकेपछि उनीहरूलाई वडामा रहेको मेलमिलाप केन्द्रमा पठाइन्छ । वडामा रहेका मेलमिलापका सहजकर्ताले तिनको विवाद समाधान गरेपछि उनीहरूले फेरि न्यायिक समितिमा अन्तिम किनाराका लागि जानुपर्छ । यो पक्षका लागि भ्रूणभट्टिले अवस्था उत्पन्न गर्छ । किनभने सुरुमा उनीहरू आफ्नो वडाबाट मेलमिलाप गराइपाउन सिफारिस पाउनका लागि मात्र पालिकाको कार्यालयमा जानुपर्छ । त्यसपछि वडामा मेलमिलाप भइसकेपछि फेरि मेलमिलाप सम्झौताको वैधताका लागि उनीहरू पालिकामै पुग्नुपर्छ । यो संविधानको न्यायको सहज पहुँचको भावना विपरीत छ ।
 - मेलमिलाप ऐनमा मेलमिलापका कार्यविधिमा गोपनीयता आवश्यक हुने प्रावधान छ । किनभने सोही मुद्दामा लगत्तै हुने न्यायिक निरूपणमा उनीहरूको गोपनीयता भङ्ग नहोस् भन्ने यसको उद्देश्य हो । यद्यपि, स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनको दफा ४९(४) ले जिल्ला अदालतमा मेलमिलापको कार्यविधिसहित जानुपर्ने प्रावधान छ । यस प्रकारका असङ्गतिहरू अन्त्य हुनुपर्दछ । त्यस्तै न्यायिक समिति र मेलमिलाप केन्द्रले कुन प्रक्रिया अपनाउने भन्ने दुविधा पनि छ ।
 - स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनको दफा ४७(२) अन्तर्गतका विषयहरूमा कार्यवाही गर्दा धेरै न्यायिक समितिहरूले दफा ४९(३) ले भनेको कार्यविधि अपनाउन छोडेर परम्परागत प्रक्रिया पछ्याएको देखिन्छ ।^{५८} न्यायिक समितिलाई न्यायिक अधिकार प्रदान गर्दा स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनले न्यायिक समितिहरूले स्थापित कार्यविधिलाई विचारमा राख्नु भन्ने चाहना राखेको छ । न्यायिक समितिका सदस्यहरूलाई परम्परागत प्रक्रिया र ऐनले स्थापित गरेको प्रक्रिया बीचको फरक बारे शिक्षित गर्नु जरुरी छ ।
- **नीतिगत सामञ्जस्य एवं अतिरिक्त नीति तथा निर्देशिकाको आवश्यकता**
- सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय प्रशासन मन्त्रालयद्वारा न्यायिक समितिका लागि एउटा नमुना कानून प्रदान गरिएको छ । तर, उक्त नमुना कानूनको वैधतामै प्रश्न उठाइएको छ । यसका अतिरिक्त, माथि उल्लेख गरिए भन्ने यसका केही प्रावधानहरू स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनको प्रावधानसँग बाभिन्छन् । सङ्घीय कानून, नमुना कानून तथा स्थानीय कानून बीच नीतिगत एकरूपता राख्न सकिने अझै धेरै ठाउँहरू बाँकी छन् ।
 - अधिकांश स्थानीय सरकारले न्यायिक समितिले विवाद समाधान गर्ने कार्यविधिसँग सम्बन्धित कानून बनाएका छैनन् । उदाहरणका लागि, स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनको दफा ४९(१२) ले विवादको अनुसन्धान, दुवै पक्षलाई सँगै ल्याउने प्रक्रिया, उनीहरू बीच मेलमिलाप गराउने कार्य तथा विवाद समाधानका लागि समय निर्धारण

^{५८} परम्परागत प्रक्रिया भन्नाले विभिन्न प्रकारका पहिलेदेखि विद्यमान मुखिया, बडघरजस्ता परम्परागत विवाद समाधान अभ्यासहरू भन्ने बुझिन्छ ।

गर्ने विषयमा निर्देशित गरेको छ जसलाई स्थानीय कानूनले पालना गर्नुपर्दछ। तसर्थ, यस प्रक्रियालाई सहजीकरण गर्न स्थानीय कार्यविधि कानून महत्वपूर्ण हुन्छ।

- कार्यान्वयन मार्गनिर्देशिकाहरू न्यायिक तथा शासनका विषयमा महिला सहभागितालाई प्रभावित गर्न सक्ने प्रणालीगत चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्न सक्ने कार्यान्वयन निर्देशिकाको अभाव देखिन्छ। नेपाली समाजमा रहेको जटिल लैङ्गिक पूर्वाग्रह प्रतिविम्बित गर्ने गरी नेतृत्वदायी भूमिकामा महिला सहभागिताको विषय चुनौतीहरूले भरिएको छ। न्यायिक समितिका प्रमुख मूलतः महिलाहरू रहेका छन् र विद्यमान नीतिहरूले स्थानीय कार्यकारिणी तथा नीतिगत निर्णय प्रक्रियामा उनीहरूलाई बाहिर नपारिने कुरालाई संरक्षण प्रदान गरेको छैन भनी गुनासो गरेका छन्।
- जिल्ला अदालतलाई न्यायिक समितिको कसरी अनुगमन, सुभाष र सुपरीवेक्षण गर्ने भन्ने पर्याप्त निर्देशिकाको अभाव छ। यसले यी नवगठित संस्थालाई सहयोग गर्ने तिनको क्षमतालाई असर पारेको छ।
- मेलमिलापबाट समाधान भएका विवाद र तिनको निर्णय कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा विद्यमान प्रावधानहरू पर्याप्त छैनन्। स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनको दफा ५२ मा मेलमिलापबाट मिलापत्र गरिएका विवाद तथा तिनको कार्यान्वयनसम्बन्धी अन्य व्यवस्था स्थानीय कानूनमा व्यवस्था गरीबमोजिम हुने भन्नेछ। त्यसैगरी, संविधानको अनुसूची ८ ले स्थानीय सरकारलाई मेलमिलापका सम्बन्धमा ऐन बनाउन स्वायत्तता दिन्छ। मेलमिलापसम्बन्धी स्थानीय कानून निर्माण गर्दा सङ्घीय कानून (जस्तो स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन) सँग सामञ्जस्य कायम गर्नुपर्दछ तथा मेलमिलाप परिषद् जस्ता सङ्घीय नियामक निकायसँगको सम्बन्धलाई बुझनुपर्दछ।
- स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनले स्पष्टरूपमा न्यायिक समितिले हरेक वडामा मेलमिलाप केन्द्र गठन गर्नुपर्ने कुरा उल्लेख गर्नु आवश्यक छ। अहिलेको अवस्थामा, न्यायिक समितिले वडास्तरमा मेलमिलाप केन्द्र स्थापना र नियमन गर्नु आवश्यक छ वा छैन भन्ने नै स्पष्ट छैन। यस ऐनले मेलमिलापसम्बन्धी सम्भौता सूचीकृत मेलमिलापकर्ताबाट मात्र हुनुपर्ने कुरा मात्रै उल्लेख गर्दछ।
- स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ र मुलुकी देवानी संहिता, २०७५ मा विद्यमान विसङ्गतिको एक उदाहरणका रूपमा स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनको दफा ४७(१) ले न्यायिक समितिलाई सम्बन्ध विच्छेदसम्बन्धी विषय हेर्ने अधिकार प्रदान गरेको छ। अर्कातिर, देवानी संहिताको दफा ९६ मा सम्बन्ध विच्छेदसम्बन्धी विवाद अदालतबाट हेरिनु पर्ने उल्लेख भएको छ। यसले क्षेत्राधिकार बाझिने समस्या उत्पन्न गर्दछ।
- मेलमिलापसम्बन्धी वर्तमान कानून सङ्घीय कानून हो। स्थानीय तहले स्थानीय सन्दर्भ सुहाउँदो स्थानीय कानून निर्माण गर्नुपर्ने हुनसक्छ।
- स्थानीय सरकारलाई आफ्नो आवश्यकता अनुसार कर्मचारी भर्ना गर्न पाउने अधिकार दिने नीतिगत संरचना छैन।

नीति निर्माणमा राजनीतिक अर्थशास्त्रको प्रश्न

कोलिन्सनका अनुसार “राजनीतिक अर्थशास्त्रको विश्लेषणले समाजभित्र राजनीति तथा आर्थिक प्रक्रिया बीचको अन्तर्क्रिया” विभिन्न समूह तथा व्यक्तिहरूमा शक्ति र सम्पत्तिको वितरण तथा समयक्रममा यो सम्बन्धमा हुने परिवर्तनको सिर्जना गर्ने, टिकाउने र रूपान्तरण गर्ने प्रक्रियालाई ध्यान दिन्छ।^{५९} यो परिदृश्य सँगै बृहत् स्तरमा कानूनी प्रणाली विकास गर्न नेपालले अभ्यास गर्दै गरेको संयन्त्रले सङ्घीयताको संक्रमणतर्फ नजानिँदो तरिकाले अगाडि लैजाँदै छ। सिद्धान्ततः नयाँ सङ्घीय संरचनाले विगतको माथिबाट तलको शासन अभ्यासमा महत्वपूर्ण परिवर्तनलाई बढावा दिएको छ। तथापि कानून निर्माणको अवस्था अहिले पनि पुरातन नै छ र यसमा गम्भीर पुनरावलोकनको खाँचो छ। नेपालको संविधान, २०७२ ले सहराष्ट्रिय स्तरलाई सुदृढ बनाउने मनसाय राखेको भए पनि संविधान लेखन प्रक्रियामा सरकारका प्रत्येक तहको अधिकार र जिम्मेवारीमा थुप्रै अस्पष्टताहरू रहन गएका छन्। अर्को कुरा, सङ्घीय तहबाट स्थानीय तहमा जिम्मेवारीहरू हस्तान्तरण गर्ने कुनै पनि प्रकारका संक्रमणकालीन संयन्त्रलगायतका विधायिकी तथा नीतिगत संरचनाहरूले केन्द्रबाट स्थानीय तहमा कुनै खास भूमिका हस्तान्तरणको संक्रमणलाई व्यवस्थापन गर्नु जरुरी छ। तर, यसमा उल्लेखनीय प्रगति हासिल हुन सकेको छैन। आजको मितिसम्ममा प्रादेशिक तथा स्थानीय सरकारहरूले दर्जनौं नयाँ कानून बनाई लागु गरिसकेका छन्। तर पनि केयन अवस्थामा त्यस्ता केही कानूनहरूले या त सङ्घीय कानूनसँग सामञ्जस्य राख्दैनन् वा संविधानको भावनाविपरीत भएका उदाहरण पनि हामीसँग छन्। यसमध्ये केही कानूनहरूलाई सर्वोच्च अदालतको संवैधानिक इजलासले बदर गरिदिएको छ।^{६०}

सङ्घीय स्तरमा सहराष्ट्रिय स्तरमा बन्ने कानूनहरूलाई निर्देशन गर्ने मार्गदर्शक कानूनको अभाव हुनु नै अहिलेको पहिलो र मुख्य कारण हो। यसलाई सङ्घीय सरकारको प्रदेश तथा स्थानीय तहका प्रतिनिधि तथा अधिकारीहरूसँग छलफल नै नगरी तिनलाई प्रभावित गर्ने कानून बनाई देशको केन्द्रीय राजनीतिक तथा प्रशासनिक शक्तिलाई थप केन्द्रीकृत गर्ने प्रवृत्तिले भनै बढाइदिएको छ। यो दुविधा सङ्घीय नेपालको हकमा रहेका अनिश्चितताहरूका साथै सीमित पारदर्शिताका साथ र प्रायः कर्मचारीतन्त्रबाट निर्णय गरिने स्थिति दुवैको यथार्थ प्रतिबिम्ब हो। बृहत् परिवेशमा, सहराष्ट्रिय स्तरमा निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरूले आफूहरू बीच गर्ने होडबाजी तथा मतभेदहरू पनि चिन्ताको अर्को कारण हो। तसर्थ, समन्वय र सहकार्यको सरकारको तहगत ठाडो तहमा मात्र नभई क्षितिजीय तहमा पनि विद्यमान छ। यसलाई सङ्घीय नेपालको कानून निर्माणमा विश्वास सम्बन्धी जोखिमले भनै जटिल बनाइदिएको छ। अझ स्पष्टसँग भन्नुपर्दा, सङ्घीय प्राधिकारीहरूबाट आलोचना खप्नुपर्ने र सीमान्तीकरण हुने डरका कारण अधिकांश सहराष्ट्रिय सरकारहरूले कानून निर्माण कार्य रोकेका छन् वा सङ्घीय मन्त्रालयले पठाएको नमुनालाई आफ्नो तहमा अपनाएका छन्। केन्द्रबाट पठाइएका न्यायिक समितिको कार्यविधिसम्बन्धी नमुना कानूनलाई स्थानीय सरकारले अपनाउनु यसको

^{५९} एस. कोलिन्सन, २००३ Power, livelihoods and conflict: case studies in political economy analysis for humanitarian action. ह्युमानिटिरिएन पोलिसी ग्रुप।

^{६०} सर्वोच्च अदालतले स्थानीय तहका प्रतिनिधिले लिँदै आएको मासिक सुविधामा रोक लगाएको छ। थप जानकारीका लागि हेर्नु: Himalayan Times. 2018. < <https://thehimalayantimes.com/nepal/supreme-court-annuls-law-that-supports-monthly-facilities-for-local-peoples-reps/>>

एउटा प्रमुख उदाहरण हो। अर्कोतर्फ, सहराष्ट्रिय तहमा नयाँ कानून आवश्यक भइसकेको परिप्रेक्ष्यमा उचित विधि तथा प्रक्रियाको प्रश्न गर्नु कठिन लडाइजस्तै भइसकेको छ। कानून निर्माण प्रक्रियालाई समावेशिता र सहभागितात्मक बनाउने विषयमा हुने कमी सरकारका तीनै तहको साभा विशेषता भइसकेको छ र सहराष्ट्रिय स्तरमा त यो भनै बढी छ।

न्यायिक कर्मचारीको सीप तथा दक्षताको प्रश्न

नीतिगत असङ्गति तथा अस्पष्टताको विषयलाई भनै जटिल बनाउने अर्को विषय न्याय प्रशासकका रूपमा काम गर्ने जनप्रतिनिधिहरूमा रहेको क्षमताको गम्भीर अभाव पनि हो। नयाँ र अनुभवहीन भएका कारण उनीहरूमा न्यायिक विषयमा मात्र नभई प्रशासनिक र शासकीय प्रक्रियाका बारेमा पनि सीप एवं अनुभवको कमी छ। न्यायिक समितिमा सदस्यहरूसँग गरिएको हाम्रो अनुसन्धान र अन्तर्वार्ताबाट उनीहरूमा रहेको दक्षताको गम्भीर कमीका कारण संविधानले तोकेको निर्देश निर्वाह गर्ने र न्यायिक प्रावधानमा बढ्दो जनअपेक्षाहरूलाई सन्तुष्ट गर्ने कार्य अत्यन्तै प्रभावित भएको छ। उदाहरणका लागि, न्यायिक समितिले विवादको निवेदन लिन रोक्नु, जिल्ला अदालत वा मेलमिलाप केन्द्रमा मुद्दा सिफारिस गर्न असफल हुनु, गोपनीयता कायम राख्ने र पूर्वाग्रही नहुने आधारभूत मापदण्ड पालना गर्न नसक्नु, निष्पक्षतापूर्वक कार्य गर्ने जिम्मेवारीको उल्लङ्घन गर्नु तथा तत्परतापूर्वक कार्य गर्न र कार्यविधिहरूको अनुपालना गर्न नसक्नुजस्ता कुराहरूलाई लिन सकिन्छ। यी विषयलाई तत्परताका साथ सम्बोधन नगरिएमा भविष्यमा न्यायिक समितिमा कुनै न्यायिक तर्कविनाको स्वेच्छाचारीरूपमा निर्णय लिने प्रवृत्ति फैलन सक्छ। त्यसो भएमा यसले संवेदनशील समूहहरूको अधिकारलाई प्रभावित गर्नेछ।

जिल्ला अदालतमा⁵⁹ न्यायिक समितिले गरेको निर्णयविरुद्धमा दर्ता भएका केही पुनरावेदनहरूको अध्ययन गर्दा समितिले सुनुवाइको लागि निर्धारण गरेको मिति अगावै निर्णय दिइएको देखिन्छ। त्यस्तै उनीहरूले सुनुवाइ समितिमा न्यायिक समितिका सदस्यबाहेकका व्यक्तिलाई पनि सामेल गरेको देखिन्छ। यसबाट न्यायिक कार्यको आधारभूत प्रकृति, न्यायका आधारभूत सिद्धान्तका मान्यताहरू तथा न्याय प्रशासन गर्ने व्यक्तिला अपेक्षा गरिने सामान्य इमानदारी तथा चरित्रका बारेमा उनीहरूलाई ज्ञान दिनु जरूरी देखिन्छ।

न्याय प्रदान गर्ने कार्य सहज र सजिलो जस्तो देखिए पनि यो निकै जटिल विषय हो। न्याय प्रणालीको वास्तविक वैधता कानूनबाट मात्रै आउने नभई मानिसहरूमा यसप्रति रहेको आस्था र विश्वासबाट आउने हो। न्यायिक अधिकारीले कुनै विषयमा गर्ने निर्णयको महत्त्व त यसको एउटा पूर्वसर्त मात्र हो। मानिसको आस्था र विश्वास न्यायिक अधिकारी र प्रशासकको सीप तथा दक्षतामा निर्भर हुने कुरा हो। न्यायकर्ताले विद्यमान कानूनका प्रावधानको दृष्टिकोणबाट मुद्दाको गहन परीक्षण गरेर मात्रै कुनै विषय सही वा गलत

⁵⁹ विशेषगरी सप्तरी र रूपन्देही जिल्ला अदालतलाई हेर्दा

हो भनी निर्णय दिनु जरुरी हुन्छ। उनमा कानूनको ज्ञान तथा न्यायिक मनको समभदारी छ भन्ने अपेक्षा राखिन्छ। एउटा भूल वा आवश्यक संवेदनशीलताको अभावका कारण सम्पूर्ण प्रणालीप्रति नै अविश्वास उत्पन्न हुन सक्छ। सञ्चार माध्यममा स्थानीय तहका न्यायिक समितिका सदस्यहरूमा पर्याप्त शैक्षिक योग्यताको अभाव छ भन्ने विवरण धेरै आएका छन्।^{६२} यस्तोमा कानूनले मेलमिलापको अधिकारका साथै विवाद निरूपणको पनि अधिकार दिइएकाले न्यायिक समितिलाई आफ्नो क्षेत्राधिकारको विषयमा कानूनी ज्ञान हुनु आवश्यक छ।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनको दफा ४७(१) ले न्यायिक समितिलाई विवाद निरूपण गर्ने अधिकार दिएको छ भने दफा ४७(२) ले यसलाई मेलमिलापका माध्यमबाट समाधान गर्ने अधिकार दिएको छ। हुनत, न्यायिक समितिका पदाधिकारीहरूलाई यी दुई अधिकार बीचको फरक के हो भन्ने बारेमा राम्रोसँग जानकारी छैन। समिति सदस्यहरूसँगको अन्तर्वार्तामा न्यायिक समितिले निरूपण गरेका धेरैजसो मुद्दाहरू दफा ४२(२) सँग सम्बन्धित रहेको पाइएको छ। दफा ४७(१) अन्तर्गत अत्यन्तै कम विवादमात्र निरूपण भएको देखिन्छ। यसो हुनुको एउटा कारण दफा ४७(१) को अभ्यास कसरी गर्ने भन्ने ज्ञान नहुनु हो।

त्यसैगरी, २०७५ भदौदेखि लागु भएको देवानी तथा फौजदारी संहिताको कार्यान्वयनको विषयमा पनि केही अस्पष्टताहरू छन्। स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनको दफा ४७(१) अन्तर्गत न्यायिक समितिलाई “प्रचलित कानूनबमोजिम मेलमिलाप हुन सक्ने व्यक्ति वादी भई दायर हुने अन्य देवानी र एक वर्षसम्म कैद हुन सक्ने फौजदारी विवाद” हेर्ने अधिकार रहेको छ।

^{६२} The Himalayan Times. 2019. Judicial Committees have failed to function properly <https://thehimalayantimes.com/nepal/judicial-committees-have-failed-to-function-properly-says-report/>

^{६३} दफा ४७ (१) स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४

^{६४} मुलुकी फौजदारी (संहिता) २०७५ हेर्नु ? <http://www.moljpa.gov.np/en/wp-content/uploads/2018/12/Penal-Code-English-Revised-1.pdf>

मुलुकी फौजदारी (संहिता), २०७५ अन्तर्गत राज्य पक्ष नभएको र एकवर्षसम्म जेल हुन सक्ने मुद्दाहरूको उदाहरण^{६४}

- गठगीर उतेजना वा रिस्को आवेशबाट कुटपिट वा अङ्गभङ्ग भएकोमा (दफा १९४)
- कसुर गर्ने नियतले बेहोस पार्न नहुने (दफा १९७)
- बदनियतपूर्वक थुनछेक गर्न नहुने (दफा २००)
- आपराधिक प्रवेश गर्न नहुने (दफा २८४)
- लुटपिट गर्न नहुने (दफा २८६)
- अनुमतिविना कुनै व्यक्तिको तस्बिर खिचन वा तस्बिरको स्वरूप बिगार्न नहुने (दफा २९५)
- हैरान पार्ने बदनियतले घिट्टीपत्र लेख्न नहुने (दफा ३००)
- अरुको शरीर खानतलासी गर्न नहुने (दफा ३०१)
- गाली गर्न नहुने (दफा ३०५)

त्यस्तै, समितिका सदस्यहरूलाई कार्यविधि, मेलमिलाप प्रणाली तथा न्यायको विश्वव्यापी मूल्य एवं मान्यताका सम्बन्धमा उचित ज्ञान हुनु पनि जरुरी छ। त्यसैले, न्यायिक समितिका पदाधिकारीहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्नु एउटा मुख्य चुनौती भएको हो। उपलब्ध भएको अवस्थामा पनि त्यस्तो अवसर न्यायिक समितिको प्रमुखमा मात्र सीमित रहेको देखिएको छ। यस्ता अवसर न्यायिक समितिमा हुने सबै सदस्यका लागि उपलब्ध हुनु न्यायमा पहुँच सुनिश्चितताका लागि आवश्यक हुन्छ।

अन्तरनिकाय समन्वयको प्रश्न

■ सङ्घीय स्तरमा

न्यायिक समितिका सदस्यहरूलाई प्रशिक्षण दिने केही प्रयासहरू भएका छन्। तर, क्षमता अभिवृद्धिको पहल गर्ने मुख्य सरोकारवाला निकायहरू बीच समन्वयको अभाव हुँदा प्रशिक्षणमा दोहोरोपना देखिनुका साथै दुविधा पनि सिर्जना भएको छ। हाल सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, सर्वोच्च अदालत, नागरिक सामाजिक संस्थाहरू तथा दातृ निकायहरूले न्यायिक समितिका सदस्यका लागि क्षमता अभिवृद्धि प्रशिक्षण दिइराखेका छन्।^{६५} यी तालिमहरू अनौपचारिक वा तदर्थ प्रकारका छन् तथा यस्ता निकाय बीच सीमित समन्वय छ र यसमा गहन पुनर्विचार गर्नु जरुरी छ।

^{६४} उदाहरणका लागि सर्वोच्च अदालतले न्यायिक समितिका अध्यक्षहरूका लागि ३ दिने तालिम दिन्छ भने सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले अर्को ३ दिने तालिम उनीहरूकै प्रदेशमा समितिका तीन जना सदस्यलाई नै दिन्छ। यी दुवै तालिमका पाठ्यक्रम तालिमको आवश्यकता र कमजोरी सम्बन्धमा सहभागीहरूको प्रतिक्रियाका आधारमा परिमार्जन भइरहेको छ तर तिनमा समन्वय वा समानुकूलन गरिएको छैन। फलस्वरूप, न्यायिक समितिका सदस्यहरूको तालिम अपर्याप्त र असमान रहेको छ।

यो अन्वयोल मापदण्ड बजोजिमको तालिम प्रदान गर्ने, प्रशिक्षकको गुणस्तर हेर्ने तथा प्रशिक्षण मानक नियमन गर्ने अस्तित्कारी 'कसको' हो भन्ने अस्पष्टता वरपर घुमेको छ । हाल सीमित अन्तरनिकाय समन्वय र सहकार्यमा धेरै प्रकारका कर्ताहरूले न्यायिक समितिलाई प्रशिक्षण प्रदान गरिरहेका छन् । यसले परिस्थितिलाई अझै अस्तव्यस्त र दुविधापूर्ण बनाउन आगोमा घिउ थप्ने काम गरेको छ ।

परिस्थितिलाई अझै खराब बनाउन धेरै ठाउँमा यस्ता प्रशिक्षण न्यायिक समितिको प्रमुखका लागि मात्रै भइरहेका छन् र न्यायिक समितिमा निर्णय गर्ने र न्यायको पहुँचका लागि भूमिका हुने अन्य सदस्यलाई बेवास्ता गरिएको छ । देशकै प्रमुख न्यायिक प्रशिक्षण प्रदायकका रूपमा रहेको राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानलाई न्यायिक समितिलाई प्रशिक्षण दिने संस्थाका रूपमा महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि (सिडा)^{६६}को समापन निष्कर्षमा सन् २०१८ मा सिफारिस गरिएको थियो । यसो हुँदाहुँदै पनि हाम्रो अनुसन्धानले के देखाएको छ भने यो संस्थालाई माथि उल्लेख गरिए भन्ने सर्वोच्च अदालतबाट सञ्चालित प्रशिक्षणलगायत न्यायिक समिति सम्बन्धी कुनै पनि प्रशिक्षणमा संलग्न गरिएको छैन ।

हाम्रो अन्तर्वातामा न्यायिक समितिका सदस्यहरूले उनीहरूलाई प्राविधिकरूपमा सक्षम बनाउन भएका सीमित तालिमहरू पनि अपर्याप्त भएको बताएका छन् । न्यायिक समितिको क्षेत्राधिकारभित्रका देवानी विषयहरू निरूपण गर्ने विषयमा हुने राजनीतिक र अन्य दबावहरूको विषयलाई पन्छाएर समाधान गर्नसक्ने बनाएको छैन । उनीहरूले यस्तो प्रशिक्षण पालिकाका प्रमुख तथा न्यायिक समितिलाई सहयोग गर्न खटिएका नागरिक कानून अधिकृत तथा सहायकहरूलाई पनि दिइनुपर्ने उल्लेख गरेका छन् । त्यस्तै न्यायिक समितिका सम्बन्धमा बनेका पाठ्यक्रमहरूको अध्ययनबाट न्यायका कर्ताहरूमा सहकार्यको सिर्जना गरी प्रभावकारिता अधिकतम बनाउन यसमा महत्वपूर्ण परिमार्जन गर्नु आवश्यक देखिएको छ । बृहत् न्याय सेवा प्रदायकहरू सम्मको पहुँच तथा आवधिक अनुभव आदानप्रदान गर्ने पूरक व्यवस्थासहित न्यायिक समितिको प्रशिक्षणहरूलाई एकीकृत गर्ने विस्तृत प्रशिक्षण दृष्टिकोण नभई सञ्चालित हुने खण्डीकृत दृष्टिकोणबाट गरिने तालिमबाट अन्तर्विरोधपूर्ण र दुविधात्मक वातावरणले निरन्तरता पाइरहे देखिन्छ ।

■ सहराष्ट्रिय स्तरमा

न्यायिक समितिले जिल्ला अदालत, मेलमिलाप केन्द्र, अर्धन्यायिक निकाय, स्थानीय प्रहरीलगायत अन्य न्याय प्रदायकहरू रही बनेको पर्यावरणको एउटा खण्डको रूपमा कार्य गर्दछ । स्पष्ट सिफारिस तथा अन्तरनिकाय समन्वय संरचनाको खाका नभई न्यायको खोजीमा रहेका नागरिकको बहुपक्षीय आवश्यकताहरू परिपूर्ति गर्नु अत्यन्तै चुनौतीपूर्ण छ । बहुलवाद र

^{६६} महिला विरुद्धका सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन महासन्धि (CEDAW) मा नेपालको छैटौँ आवधिक प्रतिवेदन, २०१८ मा समापन टिप्पणी ।

अन्तरनिकाय समन्वय प्रवर्द्धन गर्ने बलियो समन्वयात्मक, बहुसंस्थागत स्थानीय न्याय प्रवाह संयन्त्रका लागि एउटा स्पष्ट सहकार्य संरचना आवश्यक हुन्छ। वर्तमान अवस्थामा न्यायिक समितिले मेलमिलाप केन्द्र, महिला आश्रय स्थल, स्थानीय प्रहरी लगायतका अन्य न्यायिक तथा सामाजिक सेवा प्रदायकहरूसँगै कसरी काम र अन्तर्क्रिया गर्छ भन्ने अस्पष्ट नै छ। संविधान र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनले न्यायिक समिति र अन्य न्यायमा पहुँच सेवा प्रदायकहरूलाई विविधतापूर्ण र कुनै कुनै विषयमा बाझिने खालको कार्यादेश दिएको छ।^{६७} तर, त्यसका बारेमा संविधान वा सम्बन्धित कानून वा नियमहरूमा तिनको अन्तरसम्बन्ध सम्बन्धमा कुनै ठोस कुरा उल्लेख गरेको छैन। यस्तो परिस्थितिमा न्यायिक समितिहरूले बढी स्वायत्तता तथा शक्ति प्राप्त गर्न आफ्नो संवैधानिक हैसियतलाई अभै जोडबल गर्न खोज्नेछन्। त्यस्तो खट्टिएका कार्यादेशका कारण न्यायिक समितिले आफ्नो संस्थागत संसाधन दोहोरो कार्यमा खर्च गर्नुपर्दा उनीहरूको प्रभावकारितालाई त्यसले घटाउन सक्दछ। न्यायको पहुँचको नमुनामा एकलैले मात्र कार्य गर्न सक्दैन। किनभने यसो गर्नु न त उपयुक्त हुन्छ, न त घरेलु हिंसाजस्ता फौजदारी मुद्दाहरूका हकमा कानूनीरूपमा स्वीकार्य नै हुन्छ। किनभने त्यस्ता मुद्दाहरू जिल्ला अदालतमा सिफारिस हुन्छ।

स्थलगत अध्ययनमा स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनको दफा ४७ ले अधिकार नदिएका विषयहरूका मुद्दा पनि मानिसहरूले न्यायिक समितिमा लिएर गएका छन् र कैयौँमा त क्षेत्राधिकार बाहिर गएर न्यायिक समितिले त्यस्तो मुद्दा दर्ता पनि गरेको छ। स्पष्ट सिफारिस तथा अन्तरनिकाय सहकार्यको अभावमा न्यायिक समितिले अर्को सिफारिस गर्नुपर्ने मुद्दाको बोझ आफैले उठाउने अवस्था त छँदैछ, न्यायको मूल्यमान्यता बाहिर गएर काम हुने जोखिम पनि बढाएको छ। दुवै अवस्थाले न्यायको खोजीमा रहेका सेवाग्राहीहरूको न्यायमा पहुँचको मार्ग जटिल बनाउने उच्च जोखिम छ।

त्यसैगरी, लिङ्गमा आधारित हिंसा, घरेलु हिंसासँग सम्बन्धित विवादहरू अथवा सामाजिक न्यायको विषयमा पीडित तथा विवादका पक्षहरूको सबै आवश्यकता परिपूर्ति गर्न न्यायिक समितिको सीप वा क्षमताभन्दा बाहिर पर्ने जटिल तथा विस्तृत समाधानको आवश्यकता पर्दछ। विशेषगरी, अन्य सीमान्तकृत समुदाय र त्यसमा पनि अधिकांश महिला हुने यस्ता पीडित वा विवादका पक्षहरूलाई सामाजिक सहयोग सेवामा व्यापक पहुँच आवश्यक हुन्छ। यसमा कानूनी सेवा, स्वास्थ्य, मनोविमर्श, आश्रय तथा जीविकोपार्जन सहयोग, मानव अधिकार पैरवी तथा संरक्षण सामाजिक सहयोग सेवाहरू हुन सक्दछन्।

^{६७} उदाहरणका लागि गालीबेइज्जती, साँध मिचे, सार्वजनिक सम्पत्तिको प्रयोगजस्ता विषय स्थानीय प्रहरी र न्यायिक समितिको कार्यक्षेत्र अन्तर्गत पर्छ।

त्यसमाथि, नेपालमा न्यायमा पहुँच कार्यक्रम लागु गरिएको दशकौंको अनुभवबाट प्राप्त प्रमाणहरूले विभेद तथा हिंसा बढिरहेको देखाउँछ। न्यायको पहुँचको विषयलाई जातपात, जातीयता तथा वर्ग जस्ता कारक तत्वहरूले भन्ने जटिल बनाएको छ।^{६८} तसर्थ, न्यायिक समितिहरू नेपालको न्यायमा पहुँचको ढाँचामा न्यायिक तथा सामाजिक सेवा प्रवाहको पर्यावरणमा एकीकृत भएका छन् भन्ने कुराको सुनिश्चिततामा सङ्कटपूर्ण रिक्तता रहेको छ।

वित्तीय स्रोत, मानव संसाधन तथा भौतिक पूर्वाधारको पर्याप्तताको प्रश्न

कुनै पनि राज्यको प्राथमिक जिम्मेवारीमा न्यायिक कार्य रहेको भए पनि थुप्रै सरकारहरू यो कामका लागि पर्याप्त मानव संसाधन तथा भौतिक पूर्वाधार उपलब्ध गराउन असफल भएको पाइन्छ। समयमै आवश्यक कानून तथा नियमहरू लागु गर्न नसकेको कुरा सामान्य भै लाग्दछ। त्यस्तै आवश्यक भौतिक पूर्वाधार निर्माणका लागि पर्याप्त वित्तीय व्यवस्था गर्न नसक्नु वा निर्णय कार्यान्वयन गराउने औपचारिक संयन्त्रहरूलाई आवश्यक प्राथमिकता नदिइनु जस्ता समस्याहरू पनि साधारणतया देखिने समस्या हुन्। नेपालको आजको सन्दर्भमा कुरा गर्नुपर्दा सङ्घीय सरकार आफैँ स्रोतको अभावबाट पिरोलिएको तथा नियमित अदालतहरू समेत भौतिक तथा मानव संसाधनको अभावबाट पीडित भएको अवस्थामा स्थानीय तह मातहतका न्यायिक समितिहरूले सो समस्या भोगनुपर्ने कुरा निश्चितजस्तै छ। महालेखा परीक्षकको वार्षिक प्रतिवेदनले नेपालमा सार्वजनिक कोषको उचित प्रयोगका सम्बन्धमा नीति तथा कानूनहरू रहे पनि व्यवहारमा तिनीहरूलाई धेरै वास्ता गरिएको पाइँदैन भनेको पाइन्छ। त्यसैगरी, योजना निर्माण प्रक्रियामा स्थानीय आकांक्षाहरूलाई प्रतिविम्बित गर्ने संयन्त्र तथा योजना प्रक्रियामा स्थानीय ज्ञानको प्रयोग गरी स्थानीय निकायलाई संलग्न गराउने तरिका पनि खासै प्रभावकारी हुन सकेको छैन।^{६९}

यो मुद्दालाई भन्ने खराब पार्ने गरी संविधान तथा विद्यमान कानूनी संरचनाहरूले स्थानीय तहमा विवाद समाधानको उच्च गुणस्तर कायम गर्न पर्याप्त अन्तरसम्बन्धहरू तथा सहयोग र गुणस्तर नियन्त्रण संयन्त्र स्थापना गर्नसकेको छैन। विभिन्न प्रतिवेदनहरूले न्यायिक समितिका सदस्यहरूका लागि मुद्दाहरूको सुरुको जाँच पडताल गर्ने, विवाद दर्ता, सम्झौता पत्र मस्यौदा गर्ने, अभिलेख राख्ने लगायतका प्रशासनिक तथा प्राविधिक सहयोग प्रदान गर्ने कानून अधिकृत तथा कानून सहयोगी लगायतका मानव संसाधनको कमी उच्चरूपमा रहेको देखाएका छन्। सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासनजस्ता सम्बन्धित मन्त्रालयबाट काजमा मानव संसाधन खटाइएको अवस्थामा पनि कानूनी योग्यताको कमी तथा निर्वाचित जनप्रतिनिधिसँगको खटपटका कारण पर्याप्त सहयोग प्रदान गर्ने उनीहरूको क्षमतालाई सीमित पारिदिएको छ। विवाद समाधान कक्षको उपलब्धता, कार्यविधिगत विषयलाई अघि बढाउन आवश्यक जनशक्ति तथा सम्बन्धित नियम कानूनहरू न्यायिक अधिकारको अभ्यास गर्नका लागि महत्वपूर्ण हुन्छन्। स्रोत साधनको अभावले न्यायिक समितिलाई प्रभावकारीरूपमा

^{६८} United Nations Human Rights Office of the High Commissioner. 2011. Opening the door to equality: Access to justice for Dalits in Nepal. उपलब्ध छ: https://nepal.ohchr.org/en/resources/Documents/English/reports/HCR/2011_12_07_Opening_the_Door_to_Equality_E.pdf

^{६९} A Guide to Government in Nepal: Structures, Functions, Practices. 2012. The Asia Foundation.

काम गर्न गाह्रो छ नै आवश्यक कानूनी ज्ञानसहितको मानव स्रोतको अभावलाई पनि सबैभन्दा ठूला व्यवधानका रूपमा उद्धृत गरिएको छ ।

भारतीय अनुभवका पाठहरू

बिहार राज्यमा बिहार पञ्चायत राज ऐन, २००६ हाल लागु रहेको छ । यो ऐनअनुसार ग्राम पञ्चायत (गाउँ परिषद)लाई न्यायिक अधिकार प्रयोग गर्ने अधिकार प्राप्त छ । उनीहरूले ग्राम पञ्चायतका मतदाताहरूबाट सधैं निर्वाचित सरपञ्च (निर्वाचित प्रमुख) प्रमुख रहने ग्राम कचहरी (गाउँ अदालत) को गठन गर्न सक्छन् । त्यसपछि उक्त कचहरीले उपसरपञ्च (उपप्रमुख) छान्दछ । ऐनले कचहरीको साथै भनिने न्याय मित्रको स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ । त्यस्ता न्याय मित्र कठतीमा पनि कानूनका स्नातक हुन्छन् र ग्राम कचहरीलाई तिनले सहयोग गर्छन् । ग्राम कचहरीमा विवादका पक्षले छानेका दुईजना तथा सरपञ्चले छानेका दुईजना सहित ग्राम कचहरीमा जठमा पाँचजना सदस्य हुन्छन् । सामान्यतः यसले मेलमिलापबाट मिलापत्रमा पुग्ने यत्न गर्दछ । यसरी मिलापत्र हुन नसकेमा मात्रै कचहरी निर्णय प्रक्रियातर्फ अघि बढ्दछ ।^{१०}

नेपाली सन्दर्भ र संरचनामा भारतीय न्यायिक संरचना यथावत् नभए पनि भारतको उक्त सफल अठ्यासबाट सिक्न सकिने केही विषयहरू यसप्रकार छन् :

- क. पक्षपात तथा पूर्वाग्रहको सठभावनालाई सीमित बनाउन विवादका दुवै पक्षले एक एक जना गरी ग्राम कचहरीको इजलासमा बस्ने दुई सदस्य छान्न पाउँछन् ।
- ख. निर्वाचित प्रतिनिधिको नेतृत्व रहने स्थानीय विवाद समाधान संयन्त्रले प्रभावकारीरूपमा काम गर्नका लागि प्राविधिक कानूनी सहयोगको विषयको महत्वलाई स्वीकार गरिएको छ ।
- ग. विवाद निरूपणमा जानुभन्दा अघि मेलमिलापलाई प्राथमिकता जोड दिइन्छ ।

माथि उल्लिखित विषयहरूसँगै थुप्रै पालिकाहरूमा सुनुवाइ कक्ष तथा मेलमिलाप कक्षको अभाव रहेको पाइन्छ । सुनुवाइ कक्ष कार्यविधिको गोपनीयता कायम गर्न र पक्षपातरहित प्रक्रिया कायम गर्नमात्र नभई मुद्दासँग सम्बन्धित अभिलेख राख्नका लागि पनि आवश्यक हुन्छ । यस्तो अभिलेखमा दर्ता भएको मुद्दा, मिलेका मुद्दाहरू, लिइएका निर्णयका प्रकृतिहरू तथा निर्णय कार्यान्वयनको अवस्था जस्ता विषयहरू रहेका हुन्छन् । निर्णयको अभिलेख राख्नु भविष्यमा आउने मुद्दाका सम्बन्धमा प्रमाण उपलब्ध गर्नका लागि मात्रै चाहिने होइन । यस्तो अभिलेख समितिले गरेको कुनै निर्णयमा विवादका पक्ष जिल्ला अदालतमा पुनरावेदनका लागि गएमा निर्णयको फाइल माग भएको सन्दर्भमा पठाउन पनि आवश्यक हुन्छ ।

मेलमिलापको हकमा केही न्यायिक समितिका सदस्यहरूले तालिम लिएपश्चात केही वडाका मेलमिलापकर्ताहरू वडामा निष्क्रिय रहेको बारेमा पनि सरोकार व्यक्त गरेका थिए । किनभने उनीहरूलाई आफूले प्रदान गर्ने सेवाका लागि शून्य वा थोरैमात्र प्रतिफल प्राप्त हुने गरेको छ । यसले स्थानीय तहमा

^{१०} Bihar Panchayat Raj Act, 2006 बिहार पञ्चायत राज ऐन, २००६ ।

नियमित कार्य र न्यायिक कार्य बीच सन्तुलन बनाउन गाह्रो भएको छ । स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनको दफा ४७(२) ले न्यायिक समितिलाई मेलमिलापबाट समाधान हुनसक्ने विवादहरू मेलमिलापको माध्यमबाट हल गर्न अनुमति दिन्छ । त्यस्ता मुद्दाका हकमा सक्रिय मेलमिलापकर्ता र मेलमिलाप केन्द्रको अभाव हुँदा समस्या आउने गरेको छ । किनभने न्यायिक समितिले मेलमिलापका लागि मुद्दा सिफारिस गरेर पठाउन चाहे पनि उनीहरूसँग त्यसरी पठाउने ठाउँ नै हुँदैन ।

यस्तै, न्यायिक निर्णय कार्यान्वयन गराउन आवश्यक प्रहरी जनशक्तिको अभाव तथा न्यायिक समितिमाफत हल गरिएका मुद्दाहरूको कार्यान्वयनको स्थितिलाई पछ्याउने जनशक्तिको अभाव पनि अर्को उल्लेखनीय चुनौती हो । कुनै निकायलाई निर्णय गर्ने अधिकार दिइन्छ भने तिनले गरेका निर्णय लागु वा कार्यान्वयन भएका छन् भन्ने कुरा वास्तविकरूपमा महत्वपूर्ण हुन्छ । जस्तै, न्यायिक निर्णय कार्यान्वयन गराउन आवश्यक प्रहरी जनशक्तिको अभाव तथा न्यायिक समिति माफत हल गरिएका मुद्दाहरूको कार्यान्वयनको स्थितिलाई पछ्याउने जनशक्तिको अभाव पनि अर्को उल्लेखनीय चुनौती हो । कुनै निकायलाई निर्णय गर्ने अधिकार दिइन्छ भने तिनले गरेका निर्णय लागु वा कार्यान्वयन हुन्छन् भन्ने कुरा वास्तविकरूपमा महत्वपूर्ण हुन्छ । न्यायिक समितिलाई निर्णय गर्ने अधिकार त दिइयो तर उनीहरूसँग त्यस्तो निर्णय पालना गराउने संयन्त्रको अभाव देखिन्छ । यद्यपि, स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनको दफा ५२ ले न्यायिक समितिले गरेका निर्णयहरूको कार्यान्वयन गराउने जिम्मेवारी कार्यपालिकाको हुने भन्दछ । यसो भए पनि न्यायिक समितिलाई आफूले गरेका निर्णयहरू, कार्यान्वयनका लागि गरेका प्रस्तावहरू, कार्यान्वयनका अभिलेखहरू लगायतका विषयको विवरण राख्न आफ्नै विभाग चाहिन्छ । यससँगै कार्यकारी विभिन्न क्रियाकलापमा व्यस्त रहने हुँदा निर्णय कार्यान्वयन भएको सुनिश्चित गर्न एउटा छुट्टै विभाग हुनु आवश्यक छ । अन्यथा यस विषयले प्राथमिकता नपाउने जोखिम रहिरहन्छ ।

निष्पक्षता, स्वतन्त्रता तथा मानव अधिकार मापदण्डहरूको पालनासम्बन्धी प्रश्न

निर्वाचित अधिकारी न्यायका कुर्सीमा बस्दा स्वार्थ बाझिने अवस्था एवं अन्य नैतिक पक्षहरूका कारण यसले न्यायपालिकी र कार्यपालिकी शाखा बीचको शक्तिको पृथकीकरणको रेखालाई धमिल्याउँदै निष्पक्षतापूर्वक न्याय प्रशासन गर्ने उनीहरूको कौशललाई प्रभावित गर्न सक्छ । कार्यदक्षताको प्रश्नसँगै कमजोर शक्ति पृथकीकरणका कारण न्यायका सामु निष्पक्षता र समानताको विषय पनि उठ्दछ । संविधान र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनले न्यायिक समितिका सदस्यहरू आफूले हेरिरेको मुद्दासँग सम्बन्धित विषयहरूमा कार्यकारी भूमिकामा पनि संलग्न भएको हुनसक्ने विषयलाई सम्बोधन गर्न सकेको छैन । न्यायिक निरूपण तथा कार्यकारी कामकारबाहीलाई छुट्ट्याउने संरचनागत संरक्षणको व्यवस्था नभएसम्म न्यायिक समिति सदस्यले व्यवहारमा मुद्दाको निर्णय गर्दा कानूनबाहेक राजनीतिक तथा अन्य दबाबको सामना गर्नुपर्ने अवस्था आउन सक्छ ।

न्यायिक समितिको प्रभावकारितालाई शक्तिका आयामहरु, राजनीतिक कौशल तथा पालिका प्रमुख/अध्यक्ष, उपप्रमुख/उपाध्यक्ष तथा प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत बीचमा रहेका विश्वासको कमी जस्ता विषयले ठुनै कठिन बनाएको छ । हामीले गरेका अन्तर्वार्ताका क्रममा प्रमुख र उपप्रमुख फरक दलबाट भएको अवस्थामा निर्णयको सहज कार्यान्वयन हुने कुरामा शङ्का व्यक्त भएका थिए । प्रमुख र उपप्रमुख एकै दलका भएको अवस्थामा पनि राजनीतिक पदक्रम तथा जबरजस्ती न्याय प्रवाहमा व्यवधान हुने देखिएको छ । केहीले त स्थानीय तह प्रमुख वा अध्यक्ष अनुपस्थित भएको बेलामा न्यायिक समितिले विवादको सुनुवाइ र हल गरिएको कुरालाई लिएर समेत टीकाटिप्पणी गरेका थिए ।

न्यायिक समितिको राजनीतिक आबद्धताका कारण स्थानीय तहमा विवाद समाधान प्रक्रियालाई राजनीतिकरण गर्न सुरु हुन लागेको विषयमा प्रतिवेदनहरूले जोड दिएका छन् । यसले उदाउँदो स्थानीय नेतृत्वको प्रभावकारिता, वैधता तथा राजनीतिक भविष्यमा नकारात्मक असर पार्न सक्दछ । त्यस्तै न्यायको खोजीमा आएका मानिसहरूमा पनि यसले त्यस्तै असर पार्दछ । न्यायिक समिति सदस्यसँग हामीले गरेको अन्तर्वार्तामा कुनै विशेष प्राविधिक वा नैतिक ज्ञान तथा सहयोग विना आफ्नो न्यायिक तथा कार्यकारिणी जिम्मेवारीहरू निर्वाह गर्दा भोग्नुपरेका जटिलताका बारेमा उनीहरूले गुनासो गरेका थिए । अर्कोतर्फ न्यायिक समितिले आफ्नो शक्ति प्रयोग गर्दा तिनीहरू मेलमिलाप केन्द्रप्रति खासै सहयोगी रहेका थिएनन् भने आफ्नो क्षेत्राधिकार बाहिरको विवाद पनि मेलमिलाप केन्द्रमा पठाएका थिएनन् । यसले गरीब तथा सीमान्तकृत व्यक्ति अभै पनि वहिष्करणमा पर्ने तथा राजनीतिकरण र भ्रष्टाचार रहरिहने र नयाँ सङ्घीय संरचनामा पनि न्यायमा पहुँच कल्पनामै सीमित हुने डर बढाएको छ ।

हाम्रो अन्तर्वार्ताका क्रममा स्थानीय नागरिकले भिन्न राजनीतिक आस्था भएका मानिस न्यायिक समितिमा जान डराएको कुरा बताएका थिए । त्यस्तै, केही मानिसले कुनै कुनै मुद्दामा राजनीतिक दबाव दिइएको धारणा व्यक्त गरे । किनभने त्यस्ता मुद्दाहरु फरक राजनीतिक आस्था राख्ने मानिसहरुबाट दायर गरिएका थिए ।

निष्पक्षता तथा स्वतन्त्रतालाई न्यायिक कार्यको पूर्वसर्तका रूपमा लिइन्छ । कुनै मानिसले आफ्नो विपक्षमा निर्णय आए बरु सहन सक्ला तर पक्षपातपूर्ण निर्णय सहन गाह्रो हुन्छ । न्यायिक समितिका सदस्यहरू दलीय आधारमा निर्वाचित भएर आएका हुन् । उनीहरू कुनै न कुनै राजनीतिक दलसँग आबद्ध हुन्छन् । स्थानीय तहमा त विभिन्न राजनीतिक दलबाट निर्वाचित प्रतिनिधि होलान् तर न्यायिक समितिमा विभिन्न दलका प्रतिनिधिको मिश्रण हुनैपर्ने प्रावधान छैन । यस परिवेशलाई हेर्दा न्यायिक समितिबाट प्रदान गरिने न्यायिक सेवालाई पक्षपातरहित तथा स्वतन्त्र बनाउने गहन प्रयत्न गरिनु जरुरी छ । यस्तो प्रयत्न न्यायिक समितिका लागि एक सुदृढ कार्यविधि, स्वार्थ बाहिरको अवस्थामा के

गर्ने भन्ने बारेमा मार्गनिर्देशिका तथा सहकार्यात्मक अनुगमन एवं सुपरीवेक्षण संयन्त्रको स्थापना लगायतका कार्य मार्फत गर्न सकिन्छ ।

न्यायिक प्रणालीका बारेमा बंगलादेशमा गरिएको एउटा अध्ययनले स्थानीय न्यायिक संरचनाका प्रमुख तथा सदस्यहरूमा कानूनी ज्ञानको अभाव हुनुका साथै भ्रष्टाचार र राजनीतिक विचार धारा अनुसार पक्षपात विद्यमान रहेको पता लगाएको थियो । स्थानीय तहमा रहेको न्यायिक अधिकारको निष्पक्ष र स्वतन्त्रतापूर्वक प्रयोग हुन्छ भन्ने प्रत्याभूत गर्न कैयौं देशहरूले दलगत आधारमा निर्वाचित प्रतिनिधिबाहेकका व्यक्तिलाई त्यसको अस्तित्वा र दिइएका छन वा विवादका पक्षले आफ्ना लागि आफैले न्यायाधीश छान्न पाउने व्यवस्था गरेका छन् ।⁹⁹

अल्पसङ्ख्यक समुदायका मूल्यमान्यताहरू प्रतिको उदासीनता वा विभेदको विषय पनि एउटा प्रमुख चुनौती हो । केही अध्ययनले स्थानीय तहका निकायहरू मानव अधिकारका उपकरण तथा समानता, निष्पक्ष सुनुवाइ, आफैविरुद्ध साक्षी बस्न बाध्य नबनाइने तथा कानूनी प्रतिनिधि राख्न पाउने आदि संविधानद्वारा सुनिश्चित गरिएका अधिकारहरूप्रति खासै संवेदनशील नभएको देखाएका छन् । संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विकास कार्यक्रम (यु.एन.डि.पी.) ले परम्परागत तथा जातीय न्यायिक प्रणालीहरू सम्भ्रान्त वर्गको कब्जामा रहेको तथा त्यसले वहिष्करणमा परेका समूहहरूलाई भन्ने पछाडि पार्ने गरी पुरातन पदक्रम तथा सामाजिक संरचनालाई बल पुऱ्याउन भूमिका खेलेको शङ्का गरेको छ । स्थानीय न्याय प्रणालीलाई न्याय र मानव अधिकारका मूल्य र मान्यता बमोजिम सुदृढ गर्ने नलैजाने हो भने यसले न्यायलाई सङ्कटमा पारेको छ भन्दा कसैले अस्वीकार गर्नेछैन ।¹⁰⁰

निष्पक्ष सुनुवाइको आधारभूत मापदण्डको परिपालनाको प्रश्न

न्यायिक प्रक्रियामा निष्पक्ष सुनुवाइलाई मानव अधिकारको विषयका रूपमा लिइन्छ । यो न्याय दिनुमात्रै पर्याप्त हुँदैन बरु त्यसबाट साँच्चिकै न्याय भएको छ भन्ने देखिन पनि सक्नुपर्छ भन्ने सिद्धान्तमा आधारित छ । निर्णय सही नै हुनसक्ला तर तरिका गलत छ भने यसले निर्णयलाई अस्वीकार्य बनाउन सक्छ । तसर्थ, अर्को पक्षलाई सूचना दिने, त्यस्तो सूचना अर्को पक्षकहाँ पुगेको सुनिश्चित गर्ने, प्रतिवादीको प्रत्युत्तर लिने, प्रमाण सङ्कलन गर्ने तथा प्रमाणको वस्तुगत मूल्याङ्कन गर्ने जस्ता कार्यविधिगत विषयहरू धेरै महत्वपूर्ण हुन्छन् ।

⁹⁹ सुमैया खेर, "Alternative Approaches to Justice: A Review of ADR Initiatives, under the Democracy Partnership," Report Prepared for The Asia Foundation, Dhaka, May 2001

¹⁰⁰ Customary Justice: Challenges, Innovations and the Role of the UN. xjg'{'<http://worldjusticeproject.org/sites/default/files/customary_justice_idlo.pdf>

विवाद निरूपणको प्रक्रियागत कार्यविधि सम्बन्धमा स्थानीय कानूनमा प्रावधान बनाई सोही आधारमा सुरु गरिनुपर्छ भन्ने ऐनमा उल्लेख भए पनि धेरै स्थानीय तहमा त्यस्तो कार्यविधि कानून अर्को बन्न बाँकी छ । यसबाहेक, त्यस्तो कार्यविधि कानून कति हदसम्म औपचारिक वा अनौपचारिक हुनुपर्ने भन्ने प्रश्न पनि छ । उदाहरणका लागि सुनुवाइको मिति तोक्ने कुरा कति औपचारिक हुने, गुनासो फारम कति औपचारिक हुने वा छुटा खाका भए पुग्ने हो भन्ने प्रश्नहरू छन् । न्यायिक समितिले बेहोरेको अर्को समस्या भनेको दिइएका निर्णयहरूको कमजोर अभिलेखीकरण र भण्डारण पनि हो । यसका लागि कतिले मानव तथा वित्तीय संसाधनको अभावलाई कारणका रूपमा देखाएका छन् भने कैयौं स्थानमा यो काम प्रभावकारीरूपमा गर्न आवश्यक मौक्तिक पूर्वाधार नै छैन । त्यस्तै कतिपय महत्वाकांक्षी न्यायिक समितिले आफ्ना निर्णयहरूलाई विद्युतीकरण गर्ने प्रयत्न गरेका छन् ।^{१३} तैपनि, यस्ता प्रयासहरू आरम्भिक अवस्थामै भएकाले तिनको तत्काल व्यापक प्रभाव पर्न सक्दैन । केही स्थानमा निर्धारित कार्यविधिसमेत अवलम्बन गरिएको छैन । सूचना दिने तथा मेलमिलाप जराउने कुरा पनि मौखिकरूपमा गरिन्छ । विवादलाई कानूनसम्मत प्रक्रियाका आधारमा हेर्नुको सट्टा अध्यक्ष वा प्रमुख आफैँ छल्लैले तिनलाई समाधान गर्ने गरेको पनि पाइएको छ ।

न्यायिक समितिको अधिकार तथा कर्तव्यहरूका सम्बन्धमा रहेका अस्पष्टताका सन्दर्भमा विवाद निरूपण वा मेलमिलाप मध्येबाट छान्ने अवसर दिईदा निर्वाचित जनप्रतिनिधिले निरूपणलाई प्राथमिकता दिने सम्भावना बढी छ । किनभने यसलाई उनीहरू आफ्नो प्रभाव, शक्ति र अख्तियारी देखाउने मौकाका रूपमा हेर्दछन् । हाम्रो अन्तर्वार्ता क्रममा उनीहरूमा स्थानीय तहमा मेलमिकताकर्ता र मेलमिलापलाई प्रवर्द्धन गर्ने उत्साहमा देखिएको कमीले पनि यसको पुष्टि गर्दछ । न्यायिक समिति सदस्यले मेलमिलाप लगायतका सहजीकरणको दृष्टिकोणलाई जिम्मेवारीबाट पर भाग्ने कुराका रूपमा व्याख्या गर्दछन् । किनभने मेलमिलाप जस्तो सहजीकरण विधिको प्रयोगमा (न्यायिक समितिलाई भन्दा पनि) विवादका पक्षहरूलाई नै दिगो समाधान आफैँ खोज्न लगाइन्छ । यसबाहेक, निर्वाचित जनप्रतिनिधिलाई तोकिएका विषयहरू बाहेक अन्य मुद्दामा उनीहरूको न्यायिक विवेक प्रयोग गर्नबाट रोक्ने काम सहज भन्ने छैन । किनभने यसलाई उनीहरूले आफ्नो निर्वाचन क्षेत्रमा काम देखाउने र स्थानीयलाई त्यसबाट प्रभावित गर्नसक्ने अवसरका रूपमा लिएका हुन्छन् । बृहत् परिप्रेक्ष्यमा न्यायिक समितिको कामलाई निर्वाचित पदाधिकारीका अन्य जिम्मेवारी विपरीत आकर्षक देखाउने कुनै नीति तथा अभ्यास सुधारका प्रयत्नलाई विगतको केन्द्रीकृत प्रवृत्ति पुनः थोपर्न खोजेको भनेर अंकित गर्न सकिन्छ । यस विपरीत न्यायिक समितिको कामलाई बढी नै जोड दिँदा न्यायिक समितिले निष्ठापूर्वक गर्नेछ भनी विश्वास गरेर दिइएका अन्य कार्यहरूमा असर पर्न सक्दछ । यसले आउँदै गरेका नयाँ स्थानीय नेतृत्वको प्रभावकारिता, वैधता र राजनीतिक भविष्यमा नकारात्मक असर पर्न सक्छ । मुख्य प्रश्न भने मेलमिलापसहितका अन्य न्यायमा पहुँच सेवा प्रदायक रहेको पर्यावरणको खण्डका रूपमा काम गर्न न्यायिक समितिमा कसरी सचेतना र प्रोत्साहन ल्याउने भन्ने नै हो ।

^{१३} उदाहरणका लागि धनगढीमा विवाद फेला पार्न र अभिलेखनका लागि न्यायिक समितिले विद्युतीय व्यवस्थापन प्रणालीको प्रयोग थालेको छ ।

महिलासम्बन्धी निकाय र सामाजिक समावेशिताको प्रश्न

विसं २०७३ सालमा भएको स्थानीय निर्वाचन परिणामको सर्सर्ती विश्लेषण गर्दा नेतृत्वकर्ता र निर्णय गर्ने भूमिकामा नेपाली महिला सहभागिताको विषय थुप्रै चुनौतीहरूले घेरिएको पाइन्छ। जनमानसमा पितृसत्तात्मक भावनाले जरो गाडेर बसेको छ र यसले महिलालाई नेतृत्वको भूमिका प्रभावकारीरूपमा सञ्चालन गर्न बाधा पुऱ्याएको छ। यसमा न्यायिक समितिको प्रमुख भएर काम गर्ने विषय पनि त्यसै चुनौती अन्तर्गत पर्दछ। अर्थपूर्ण सहभागिताको अभावमा स्थानीयरूपमा निर्वाचित पदाधिकारीहरूको दैनिक काम र शासन व्यवस्था सञ्चालन गर्ने काम प्रभावित भएको छ भने निजामती कर्मचारी र केन्द्रीय राजनीतिक नेतृत्वको निर्णयहरूलाई पनि तिनले चुनौती दिन सक्दैनन्।

“स्थानीय तहको निर्वाचनमा निर्वाचित महिलाहरूमध्ये नगरपालिकामा सात मेयर र २७४ उपमेयर छन् भने गाउँपालिकामा ११ अध्यक्ष र ४१९ उपाध्यक्षहरू रहेका छन्। स्थानीय तहको सम्पूर्ण निर्वाचित पदहरूको ४१ प्रतिशत संख्या महिलाको छ। यो सरकारको कुनै पनि तहमा भएको इतिहासमै सबैभन्दा बढी महिला सहभागिता हो। यद्यपि, त्यसमध्ये लगभग सबै (९५५) जना वडा सदस्य (महिलामा वा दलित महिला वा खुला वार्डबाट निर्वाचित) भएका कारण निर्णय लिनसक्ने भूमिकामा छैनन्।”^{७४}

उपप्रमुख/उपाध्यक्ष प्रायः सबै महिला छन् र उनीहरूले उच्च माध्यमिक तहसम्मको शैक्षिक योग्यता हासिल गरेका छन्। यस्तोमा स्थानीय सरकारको कानून एकाइका हकमा कर्मचारीतन्त्रमा अत्यन्तै बढी निर्भर छन्।^{७५} निर्वाचित महिला जनप्रतिनिधिका सम्बन्धमा जनधारणा समाजको प्रचलित लैङ्गिक भूमिका तथा जिम्मेवारीको मानकका आधारमा बनेको छ। न्यायिक समिति प्रमुखहरू प्रायः महिलाहरू छन्। तिनले प्रशिक्षणका पहलहरूले आफूलाई न्यायिक समितिसम्बन्धी भूमिका निर्वाहका लागि तयार पार्न सफल नभएको गुनासो गरेका छन्। उनीहरूलाई स्थानीय कार्यकारिणी निर्णय प्रक्रिया र सम्बन्धित कानून तथा नीति निर्माण प्रक्रियाबाट पनि प्रायः बाहिरै राखिन्छ।

^{७४} थापा डी. २०१९ The Politics of Change. सोसल साइन्स वाहा तथा द एसिया फाउन्डेसन

^{७५} Diagnostic Study of Local Governance in Federal Nepal, द एसिया फाउन्डेसन, २०१७

न्यायिक निकाय र विभेदका सम्बन्धमा मार्क्स कक्स

“विभेदको विषयलाई सम्बोधन गर्न सार्वजनिक शिक्षा, महिला समूहहरूको परिचालन वा राजनीतिक अभियानजस्ता अन्य सम्भावित विधिभन्दा न्याय प्रणाली सबैभन्दा राम्रो प्रारम्भ बिन्दु हो भन्ने विषयमा संशय गर्नुपर्ने केही कारण छन् । लैङ्गिक विभेदलाई सम्बोधन गर्न जतिसुकै राम्रो कानून बनाए पनि आफ्नो अधिकार दाबी गर्न उक्त कानूनी प्रणालीको प्रयोग गर्नका लागि महिलाहरू सबलरूपमा साधन सम्पन्न हुँदैनन् भन्ने कुरा प्रमाणित रूपमा देखिएको छ । यसका साथै न्यायिक अधिकारीहरूले सुधारको कार्यान्वयनलाई रोक्न सक्दछन् । ट्युनिसियामा परम्परागत इस्लामी सम्बन्ध विच्छेद निर्मूल गर्न र महिलालाई परित्याग गर्न चलन रोक्न त्यहाँको पारिवारिक कानूनमा परिवर्तन गरिपछि यस्तो अनुभव गरिएको थियो । न्यायिक निकायहरू व्यापक सामाजिक परिवेशमा कति अगाडि बढ्न सक्छुको ध्वम् सक्षम छन् भन्ने कुराको पनि एउटा सीमा हुन्छ ।”^{९६}

यसो भए पनि लेखकले अदालत तथा अन्य न्यायिक निकायले विभेदको विषयलाई सम्बोधन गर्न नेतृत्वका लागि तत्पर र सक्षम बनाउने अवस्थाका बारेमा उल्लेख गरेका छन् । उनले विभिन्न प्रकारका विभेदकारी कानूनलाई औपचारिकरूपमा बदर गराउने भारतीय सार्वजनिक मुद्दाहरूका बारेमा उद्धृत गरेका छन् । नेपालको सर्वोच्च अदालतले पनि संविधानको उदार व्याख्या गर्ने प्रयास गरेको छ तथा समलिंगी विवाह, लैङ्गिक न्याय र अन्य क्षेत्रहरूमा कोसेढुङ्गा साबित हुने निर्णयहरू सुनाएको छ ।^{९७} तथापि, न्याय प्रणालीको प्रभावकारितामा सुधार हुँदा यसले लैङ्गिक विभेदलाई सम्बोधन गर्न सामान्यतः सहयोग नै पुग्नेमा विश्वास गर्ने केही कारणहरू भए पनि न्यायिक सशक्तीकरणको माध्यमबाट एउटा वैध रणनीति प्रदान गर्न सक्ने वातावरण निर्माण हुने अवस्था हुन्छ । यसका लागि न्यायिक सशक्तीकरणलाई नागरिक समाज तथा राजनीतिक वृत्तसँग मिलेर पैरवी अभियानहरू सञ्चालन गरिनु जरुरी हुन्छ ।

कानूनविद्का अनुसार स्थानीय तहमा महिलाको न्यायमा पहुँचका सम्बन्धमा “आर्थिक सीमितता, पीडकहरूबाट फेरि सताइने डर, पारिवारिक प्रतिष्ठा, लामो र जटिल अदालती प्रक्रियाहरू, उपलब्ध कानूनी सहायताका बारेमा जानकारीको कमी, न्याय प्रणालीमा विश्वासको कमी, भौगोलिक दूरी तथा भाषागत अप्ठ्याराहरू” मुख्य व्यवधानका रूपमा रहेका छन् ।^{९८} सोही अध्ययनमा राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानले सन् २०१६ मा गरेको अध्ययनलाई उद्धृत गर्दै लेखिएको छ – जम्मा २७.६ प्रतिशत हिंसा तथा विभेदपीडित महिलाहरूले न्यायिक क्षेत्रका निकायहरूबाट सहयोग खोजेको पाइएको छ ।^{९९}

^{९६} कक्स मार्क्स (२००८) Security and justice: Measuring the development returns. A review of knowledge. डीएफआईडी लन्डनका लागि तयार गरिएको प्रतिवेदन, अगुल्हस डेभलपमेन्ट कन्सलट्यान्ट लिमिटेड

^{९७} भट्टराई ए.एम, (२०१२) लैङ्गिक न्यायका क्षेत्रमा सर्वोच्च अदालतका उल्लेख्य फैसलाहरू, राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान

^{९८} घिमिरे बी., सुवेदी पी, देवकोटा ए २०१७, Independence Of The Judiciary In Nepal: Concept, Context And Concerns. South Asia Judicial Barometer. Law & Society Trust.

^{९९} पूर्ववत्

सामुदायिक सचेतना र संलग्नताको प्रश्न

नेपालको पदक्रमीय समाजमा कर्मचारीतन्त्र र न्यायिक प्रणालीमा आवाजविहीन तथा अधिकार हीनहरूका तुलनामा शक्तिशाली पात्रहरूको पहुँच बढी रहेको छ। वहिष्करणमा परेका तथा सीमान्तकृत समुदायका मानिसहरू सबैभन्दा बढी संवेदनशील हुन्छन्। औपचारिक अदालती प्रणालीमा भएको सीमित पहुँच तथा देशमा^{८०} मेलमिलाप केन्द्रको अपर्याप्तताका कारण न्यायिक समितिले स्थानीय समूहमा शक्तिको पुरातन विभाजनलाई कायम राखिराख्ने जोखिम पनि छ। उपयुक्त नीति तथा मानक प्रशिक्षणका लागि पहलहरू गरिएको अवस्थामा पनि समुदायमा विद्यमान न्यायमा पहुँच कसरी पाउने भन्ने जानकारीको अभावलाई ध्यानमा राखिनु पर्दछ। उदाहरणका लागि, द एसिया फाउण्डेसनको सर्भे अफ नेपाली पिपल^{८१} भन्ने अध्ययनले उनीहरूको ठाउँको स्थानीय सरकारले प्रदान गर्ने सेवाहरूका बारेमा महिलाहरू र त्यसमा पनि खासगरी सीमान्तकृत समुदायबाट आएकाहरूलाई पुरुषहरूभन्दा कम जानकारी रहेको पाइयो। यसैगरी ज्येष्ठ नागरिक, दलित तथा अन्य संवेदनशील र सीमान्तकृत समुदायहरूको न्याय प्रणालीमा सीमित वा अति नै न्यून पहुँच रहेको छ। उनीहरूको अधिकार तथा न्यायमा पहुँचको जानकारी एवं सचेतना त्यस्ता संवेदनशील समूहसम्म पुऱ्याउन नागरिक क्रियाशीलता आवश्यक देखिन्छ। अर्को पाटोमा, सहरी बासिन्दा, राजनीतिकरूपमा प्रभावशाली, पुरुषहरू, शिक्षित वर्ग, तथा आर्थिकरूपमा सम्पन्न वर्गहरूको न्यायिक प्रणाली र खासगरी अदालतमा टूलो पहुँच रहेको छ।

अस्पष्टता र दुविधाहरूले घेरिएको सङ्घीय संरचनातर्फको संक्रमणकालले समावेशिता र नागरिक संलग्नतालाई सीमित बनाएको छ। यसबाट स्थानीय व्यक्ति र समुदायको भूमि स्वामित्व, श्रम सम्भौता, सडक र खानेपानी तथा स्थानीय जनजीविकाका अन्य विषयहरू दाउमा परेका छन्। महिला, अल्पसंख्यक, तथाकथित तल्लो जातका समुदाय तथा अन्य सीमान्तकृत समूहहरूको आवश्यकतालाई सम्बोधन र संलग्न गराउन भएको असक्षमताले नागरिकको स्थायित्व, व्यावसायिक तथा न्यायमा पहुँचको समग्र संरचनामा हुने प्रगतिलाई सीमित बनाइदिएको छ। यसो हुनुको कारण सामाजिक संरचना तथा मानकहरू दुवै हुन्। तर, परिस्थितिलाई सरकारको सबै तहमा देखिएको जवाफदेहीविनाको निर्णय प्रक्रियासम्बन्धी दृष्टिकोण तथा निर्णय गर्न सक्ने शक्ति सीमित हातहरूमा हुनुले अभै खराब बनाउँदै लागेको छ।

^{८०} संविधान र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनमा वडा तहमा मेलमिलाप केन्द्रहरू उपलब्ध हुने परिकल्पना गरिएको भए पनि ८० प्रतिशत स्थानमा साधनस्रोतको अभावका कारण स्थापना गरिएका छैनन्।

^{८१} सबैभन्दा पछि अप्रिल २०१९ मा अद्यावधिक गरिएको। हेर्नु www.asiafoundation.org/publication/a-survey-of-the-nepali-people-in-2017/

स्थानीय तहलाई प्राप्त न्यायिक अधिकार प्रयोगको इतिहास हेर्दा अहिले नै आलोचना गरिहाल्ने समय भएको छैन । तैपनि, सुरुमै गर्नुपर्ने तयारीमा चुकियो र देखिएका समस्या समाधानमा अहिले नै ध्यान दिन सकिएन भने यो अधिकारको प्रयोग सही दिशामा नजाने निश्चित छ । नेपालको वर्तमान वातावरण र न्यायिक प्रावधानका लागि जनताको माग भौगोलिक अवस्था, जनसंख्या, आर्थिक वास्तविकता, राजनीति तथा अन्य कारक तत्वहरूका आधारमा फरक-फरक छ ।

न्यून आय भएका देशहरूका कानून अठ्यासकर्ताहरूमा दिगभ्रमित नै पार्ने मनसाय रहेको भन्नु अतिशयोक्ति हुन्छ । बरु त्यस्ता देशमा विद्यमान रहेको सिद्धान्तको अपर्याप्तता तथा विगतका सामाजिक अनुसन्धान, अत्यधिक “राजनीतिक इच्छा” एवम् अपर्याप्त संसाधनहरूका कारणले उचित तथा दिगो कानूनी सुधार कार्यान्वयन गर्ने उनीहरूको क्षमतालाई अवमूल्यन गराइदिएको छ ।^{६२}

तसर्थ न्यायिक समिति तथा सामुदायिक आवश्यकतालाई प्रत्येक स्थानीय तहको स्थानीय आवश्यकताका आधारमा अनुगमन गर्नु जरुरी छ । सुसूचित नीतिगत निर्णय गर्न तथा प्रभावलाई अधिकतम बनाउन यस्तो प्रमाणमा आधारित दृष्टिकोण आवश्यक हुन्छ । त्यसैले स्थानीय तहलाई प्राप्त न्यायिक अधिकारको प्रयोगलाई प्रभावकारी बनाउन देहायबमोजिमको रणनीति अवलम्बन गर्नु जरुरी देखिन्छ :

क) नीति संवाद सुरु गर्ने

हालको अवस्थामा विद्यमान अस्पष्ट तथा समन्वय विहीन दुई महत्त्वपूर्ण विषयमा नीतिगत संवाद चलाउनु आवश्यक छ :

- न्यायिक समितिको भूमिका, जिम्मेवारी तथा कार्यविधिहरूका सम्बन्धमा स्पष्ट अवधारणा विकास गर्नुपर्दछ । यो बहुसरोकारयुक्त संयुक्त मञ्चको माध्यमबाट हुनु जरुरी छ । यसमा वडा स्तरमा न्यायिक समिति सदस्यहरूसमेत सरकारका सबै वृत्तबाट सम्बन्धित सरोकारवालाहरूलाई समावेश गरिनु पर्दछ । सिद्धान्ततः यो पहलको नेतृत्व गाउँपालिका राष्ट्रिय

^{६२} पूर्ववत्, सेज क्यारोलिन र बुलकक मिसेल पृ १४

महासङ्घ तथा नेपाल नगरपालिका सङ्घजस्ता स्थानीय सरकारका प्रतिनिधिमूलक सङ्घसँगको सहकार्यमा सङ्घीय निकायले गर्नुपर्दछ।^{५३}

- स्थानीय तहमा न्यायको पहुँच पुऱ्याउने क्रममा सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालयजस्ता नेपाल सरकारको मुख्य सरोकारवाला मन्त्रालयसहित सर्वोच्च अदालत, मेलमिलाप परिषद् तथा जिल्ला अदालत, सबै निकायको आआफ्नो भूमिका तथा जिम्मेवारीका बारेमा स्पष्टता, समान बुझाइ तथा सहमति कायम गर्नुपर्दछ। यी संस्थाहरूलाई न्यायमा पहुँचका हकमा तिनले कार्यादेशले दिएको वर्तमान विधायिकी तथा कार्यक्रमिक दलदलभन्दा बाहिर निकाल्न सके यसले सहकार्यताको सिर्जना गर्नुका साथै उनीहरूको प्रभावकारितामा पनि अभिवृद्धि हुनेछ भने यसबाट उनीहरूलाई एकसाथ बढी रणनीतिक भई काम गर्न सहयोग पनि मिल्नेछ।

त्यस्तो छलफलहरूमा न्यायिक समितिका सदस्यहरूलाई समावेश गराउनु अनिवार्य हुन्छ। किनभने यसले अभ्यासमा आधारित अनुभवबाट सूचित भएको नीति बनाउन सघाउँछ। अनुभव आदानप्रदानबाट न्यायिक समितिका सदस्यहरूको क्षमता अभिवृद्धि हुनुका साथै तिनले प्रभावकारी कार्यान्वयन तथा नीतिगत सुधारका लागि पैरवी पनि गर्न सक्दछन्। सर्वोच्च अदालत (यसको मेलमिलाप परिषद्, न्यायमा पहुँच आयोग तथा अन्य सम्बन्धित विभागहरूको माध्यमबाट), सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, गाउँपालिका राष्ट्रिय महासङ्घ, नेपाल नगरपालिका सङ्घ, कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय तथा यस क्षेत्रसँग सम्बन्धित अन्य निकायहरूको प्रतिनिधित्व रहने गरी राष्ट्रिय स्तरमा एउटा परामर्श समितिको गठनबाट यस विषयलाई कार्यान्वयनमा लैजान सकिन्छ। उपरोक्त परामर्श समितिले निम्न विषयहरूमा नेतृत्व लिन सक्छ :

^{५३} गाउँपालिका राष्ट्रिय महासङ्घ नेपाल (NARMIN) र नेपाल नगरपालिका सङ्घ (MUAN) देशभरका गाउँपालिका र नगर पालिकाहरूको प्रतिनिधिमूलक संस्था हुन्।

- न्यायिक समिति सम्बन्धमा रहेको नीतिगत तथा कार्यविधिगत स्पष्टता विकास गर्न नीति संवादलाई सबल पार्ने एवं न्यायिक समितिको भूमिका तथा अधिकार हरुसहितका नीतिगत सुधारका विषयमा संलग्न हुने,
- अहिले देखिएको दोहोरोपना हटाउने तथा सबै सरोकारवालाले अपनत्व लिने गरी सहभागितामूलक एवं समावेशी विस्तृत प्रशिक्षण कार्यक्रम विकासको प्रक्रियालाई सहजीकरण गर्ने,
- विशेषगरी अधिकांश न्यायिक समितिका प्रमुखहरु महिला रहेका र अधिकांश समुदाय ग्रामीण भेगमा बस्ने, गरीब तथा सीमान्तकृत भएको यथार्थलाई ध्यानमा राख्दै लैजिक, जातीय, वर्गीय तथा अन्य शक्ति असन्तुलनको अवस्थालाई सतर्कतापूर्वक बोधन गर्ने,
- लक्षित स्थानको स्थानीय प्रथा तथा संस्कृतिप्रति संवेदनशील हुने र लक्षित स्थानको अभ्यासमा आधारित अनुभवका साथमा नीतिगत निर्णयका बारेमा सुसूचित गराउने,
- सबै तहका सरकारहरुमा रहेका तथा अन्य सरोकारवाला न्यायमा पहुँच सेवा प्रदायकहरु बीच ठाडो तहगत एवम् क्षितिजीय सम्बन्धको माध्यमबाट समन्वयलाई प्रवर्द्धन गर्ने, तथा
- अविष्यमा ल्याइने सहकार्यात्मक तथा दिगो क्षमता निर्माणका पहलहरुका लागि एउटा संरचना स्थापना गर्ने ।

यसबाट नेपाल सङ्घीयताको संक्रमणबाट अगाडि निस्कने क्रममा जटिल परिवर्तन सम्बन्धमा जानकारी तथा स्पष्टता आउँदै जान्छ । वास्तविक धरातलमा यसले कस्तो असर पारेको छ भन्ने विषय स्थानीय तह, प्रदेश तथा राष्ट्रिय तहहरूलाई यस प्रक्रियाका बारेमा सुसूचित तथा प्रभावित पार्नका लागि महत्वपूर्ण हुनेछ । यस प्रक्रियालाई प्रभावित गर्न बलियो प्रमाण तथा विश्लेषणको प्रयोग गरिनु पर्ने कुरा पनि सुभाइन्छ । यसले व्यक्तिगत वा संस्थागत स्वार्थ तथा शक्तिका आधारमा मात्र निर्णय लिने परिस्थिति आउनबाट बच्न सकिन्छ । संविधानको उद्देश्यलाई अवमूल्यन गर्ने गरी गरिने अपारदर्शी नीति निर्माण प्रक्रियाविरुद्ध लड्न पनि यसले सघाउँछ ।

ख) नीतिगत सुधारको प्रवर्द्धन

नीतिगत संवादका माध्यमबाट न्यायिक समितिका बारेमा अवधारणागत र कार्यविधिगत सहमति प्राप्त भइसकेपछि न्यायिक समिति तथा सरकारको तीनै तहको न्यायिक पर्यावरणसँग सम्बन्धित नीतिहरूको विश्लेषण र नक्साङ्कन गर्नु महत्वपूर्ण हुन्छ । सहकार्यका माध्यमबाट निर्मित संस्थागत खाललाई सहयोग गर्ने विद्यमान नीतिहरू तथा अतिरिक्त विधायन, मार्गनिर्देशिका तथा कार्यविधिहरूलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने कुरालाई ध्यानमा राखिनु पर्दछ । यस्ता केही महत्वपूर्ण नीतिहरू तल उल्लेख गरिएका छन् :

■ नेपालको संविधान, २०७२

संविधानको धारा २१७ मा प्रयुक्त 'निरूपण' शब्दको आफूखुसी व्याख्या यस विवादको आरम्भ बिन्दु हो। तसर्थ न्यायिक समितिका हकमा संविधानको व्याख्याका बारेमा सर्वोच्च अदालतमा रहेको संवैधानिक अदालतले मार्गनिर्देशक नजिर प्रदान गर्नुपर्ने कुरा सुभावाका रूपमा राखिन्छ।^{८४} माथि उल्लेख गरिए भैं, न्यायिक समितिको क्षेत्राधिकारको विषयका सम्बन्धमा एउटा रिट दायर गरिएको छ। सायद, यसमा भविष्यका लागि नजिर हुने गरी सर्वोच्च अदालतको एउटा व्याख्या आउनेछ। त्यतिले पर्याप्त नभएमा एउटा मार्गदर्शक टिप्पणी प्रारम्भ बिन्दु हुन सक्छ। यसले न्यायिक समितिको अवधारणागत र कार्यविधिगत खाकाका सम्बन्धमा मार्गनिर्देशकको रूपमा कार्य गर्न सक्छ। त्यसपछि नीगित संवादअनुसार सङ्घीय, प्रादेशिक तथा स्थानीय विधायन निर्माण (वा परिमार्जन) गर्ने कुरालाई यसले परिपूरकका रूपमा मद्दत गर्नेछ।

■ स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ तथा स्थानीय सरकारका कार्यविधिहरू

माथि छलफल गरिए भैं स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनमा थुप्रै अस्पष्टता तथा असङ्गतिहरू रहेका छन्। तसर्थ स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनमा यस्ता अस्पष्टता हटाउने गरी संशोधन गरिनु पर्दछ। स्थानीय कार्यविधि कानून निर्माण गरेपछि यसको प्रयोगलाई सरल बनाउन कार्यविधिगत मार्गदर्शन तथा निर्देशिकाहरू बनाइनु पर्दछ।

डिल्लीप्रसाद न्यौपानेविरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय रहेको हालैको एउटा रिट निवेदनले स्थानीय तहमा विवाद समाधान निकायका रूपमा न्यायिक समिति रहने कुरालाई स्वरेजीको माग गरेको छ। संवैधानिक अदालतले माघ ४, २०७६ मा उक्त रिटको मागदाबीलाई बदर गर्दै न्यायिक समितिको पक्षमा फैसला गरेको छ।^{८५} संवैधानिक इजलासले न्यायिक समितिको वैधतामाथि उठेको प्रश्नलाई स्वरेज गरे पनि यसले माथि सुभावा दिष्ट भैं अवधारणागत र कार्यविधिगत खाकाका लागि अतिरिक्त मार्गनिर्देशन भने प्रदान गर्दैन।

■ मेलमिलाप ऐन, २०६८ र नियमावली, २०७० तथा स्थानीय सरकार मेलमिलाप कानूनहरू

पहिले नै छलफल गरिएजस्तै मेलमिलाप व्यवस्थापन तथा नियमन सम्बन्धी वर्तमान प्रावधानहरू अपर्याप्त छन्। स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनको दफा ५२(२) ले मेलमिलापबाट समाधान गरिएका विषयहरू तथा निर्णयको कार्यान्वयन स्थानीय कानूनबमोजिम हुनेछ भने को छ। त्यसैगरी, संविधानको अनुसूची ८ ले स्थानीय सरकारलाई मेलमिलाप व्यवस्थापनका

^{८४} नेपालको संविधानको धारा १३७ (२) अनुसार संवैधानिक इजलासलाई संवैधानिक प्रावधानको व्याख्याको जिम्मेवारी दिइएको छ।।

^{८५} डिल्लीप्रसाद नेउपानेविरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, रिट निवेदन संख्या ०७५ - डब्लुसी- ००२१, सर्वोच्च अदालत, माघ ४, २०७५।

लागि कानून बनाउने स्वतन्त्रता दिएको छ । यस्तोमा स्थानीय कानून निर्माण गर्दा स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनजस्ता सङ्घीय कानूनहरूसँग सामञ्जस्य बनाइराख्नुपर्छ भने मेलमिलाप परिषद्जस्ता सङ्घीय नियामक निकायसँगको सम्बन्धलाई पनि ध्यान दिनुपर्दछ ।

■ न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ तथा जिल्ला अदालत निर्देशिका तथा कार्यविधिहरू

सरकारको जुनसुकै तहमा भएका राज्यका न्यायिक कार्यको अनुगमन न्यायिक अङ्गको कार्यसम्पादन क्षमता मापनको एक मुख्य आधार हो ।^{८६} विद्यमान कानूनहरूमा न्यायिक समितिले गरेका निर्णयउपर जिल्ला अदालतहरूमा पुनरावेदन गर्न र न्यायिक समितिका कारबाहीको अनुगमन जिल्ला अदालतले गर्ने प्रावधान रहेको छ । तसर्थ, एकरूपता कायम गर्न तथा स्वेच्छिक अभ्यासको मात्रा घटाउन जिल्ला अदालतको स्तरमा न्यायिक समितिबाट गरिएका निर्णयहरूको पुनरावेदन सुनुवाइसम्बन्धी न्यूनतम मार्गदर्शिका लागु गर्न सुभाब गरिन्छ । यस अतिरिक्त, न्यायिक समितिलाई पर्याप्त सहयोग र सुपरीवेक्षण गर्न जिल्ला अदालतका न्यायाधीशहरूलाई प्रोत्साहन दिनु जरुरी छ । जिल्लाभित्रका न्यायिक समितिहरूलाई जिल्ला अदालतका न्यायाधीशहरूले न्यायिक समितिलाई प्रदान गरेको सुपरीवेक्षण र त्यसमा तिनको संलग्नताको गुणस्तरको आधारमा कार्यसम्पादन क्षमताको मूल्याङ्कन गर्न दिने र त्यसका सुभाबहरू न्यायिक परिषद् तथा न्याय सेवा आयोगमा पठाउने व्यवस्था गर्नु पनि यो गर्ने एउटा तरिका एउटा हुन सक्छ ।^{८७}

■ विशेष नीतिगत सुभाबहरू

न्यायिक समितिका लागि एउटा सुदृढ कार्यविधिका साथै स्वार्थ बाँफिने मुद्दाका सम्बन्धमा उपयुक्त निर्देशिका र सहकार्यात्मक अनुगमन तथा सुपरीवेक्षण संयन्त्र बनाएर शक्ति पृथकीकरणको प्रश्नलाई सम्बोधन गर्न सक्ने नीतिगत संरचना विकास गर्ने ।

- विवादका पक्षले न्यायिक समितिका सदस्य मण्डलमध्येबाट छान्न दिने कार्यविधिगत निर्देशिका बनाउने । यसले पूर्वाग्रहको अनुभूति तथा प्रक्रियाको राजनीतिकरण गर्ने प्रवृत्तिमा कमी ल्याउँदछ । यसका लागि न्यायिक समिति सदस्यको संख्या तीनजनाको सट्टा पाँचदेखि सात जनासम्म रहने गरी विस्तार गरिनुपर्दछ । त्यसपछि त्यस्ता सदस्यहरूको सूची सम्बन्धित पालिकाको कार्यालयमा प्रदर्शनमा राखी विवादका पक्षहरूलाई सोबाट छान्न अनुरोध गर्ने व्यवस्था गरिनुपर्ने ।

^{८६} जर्ज बरुगिज र इआन पाएने Devolving the Judiciary: New and old structural challenges remain in federalism and access to justice. The Nepali Times. 2019. xjg' { < <https://www.nepalitimes.com/opinion/devolving-the-judiciary/> >

^{८७} न्याय परिषद् प्रधान न्यायाधीशको अध्यक्षतामा रहेको पाँच सदस्यीय स्वतन्त्र निकाय हो जसमा कानून मन्त्री, सर्वोच्च अदालतका वरिष्ठतम न्यायाधीश, प्रधानमन्त्री र नेपाल बार एसोसियसनलाई प्रतिनिधित्व गर्ने दुई जना प्रतिष्ठित कानूनविदहरू सदस्य रहन्छन् । नेपालको संविधानको धारा १५३ अनुसार संवैधानिक परिषद्ले न्यायाधीशको नियुक्ति, सरुवा, अनशासनसम्बन्धी कारबाही, बर्खासी र न्याय प्रशासनसम्बन्धी अन्य विषयमा सिफारिस गर्ने वा परामर्श दिने काम गर्छ । यसैगरी नेपालको संविधानको धारा १५४ अनुसार सङ्घीय न्याय सेवाको राजपत्राङ्कित पदमा नियुक्ति, सरुवा, बढुवा गर्दा वा त्यस्तो पदमा बहाल रहेको कुनै कर्मचारीलाई विभागीय सजाय गर्दा न्याय सेवा आयोगको सिफारिसमा गर्ने व्यवस्था छ ।

- यसका साथै, न्यायिक समिति (तथा न्यायिक समिति सदस्य छान्न जिम्मेवार गाउँ/नगर सभाहरू) ले आफ्ना सदस्यहरू बढी वर्ग, जात, जातीयता, लिङ्ग तथा राजनीतिक प्रतिनिधित्वका आधारमा बढी समावेशी हुने गरी छान्न सक्दछ। यस विविधताले अभै बढी सन्तुलित बनेट प्रदान गर्नुका साथै शक्तिको पृथकीकरण सम्बन्धी सरोकार र चिन्ताहरूलाई पनि सम्बोधन गर्न सक्छ। यसका लागि, न्यायिक सदस्य मण्डलमा विविधताको सुनिश्चितता गर्न स्थानीय तहमा न्यायिक समिति सदस्यको निर्वाचन गर्दा एउटै राजनीतिक दल, लिङ्ग वा जातीयताका व्यक्तिमात्र नछानिने व्यवस्था गर्न सकिन्छ।

फिलिपिन्सको प्रणाली

माथि नै उल्लेख गरिए भैं, फिलिपिन्सको प्रणालीमा यस्तै विधिबाट स्थानीय मेलमिलाप मण्डल (लुपोन) का लागि समुदायकै बासिन्दाबाट तीन वर्षका लागि १० देखि १२ जना सदस्यको निर्वाचन गरिन्छ। सबै नगरपालिकाका निर्वाचित प्रमुख (पुनोज) ले आफू पदमा बसेको पन्ध्र दिनभित्र सामुदायिक न्याय प्रशासनका लागि लुपोनको सदस्य हुन चाहने व्यक्तिहरूको सूची प्रस्ताव गर्दछ। उक्त लुपोन सदस्य सूचीमध्येबाट विवादका पक्षले आफ्नो मुद्दा हेर्ने मेलमिलाप मण्डलका तीन सदस्य छान्दछन्। त्यस्तो मेलमिलाप मण्डलका सदस्य छान्ने क्रममा कुनै सहमति हुन सकेन भने पुनोजले यसको संरचना निर्धारण गर्दछ।

नेपालको अभ्यासभन्दा फरक फिलिपिन्समा निर्वाचित जनप्रतिनिधिले पालिका स्तरमा मेलमिलापको प्रक्रिया सुरु गर्दछन्। विवाद दर्ता भए पनि पुनोजले विवादको वादी र प्रतिवादी साक्षीहरूसहित विवादको विषयमा मेलमिलापका लागि बोलाउँदछ। त्यसरी मेलमिलाप हुन नसकेको सण्डमा मात्र मेलमिलाप मण्डलको निर्माणका लागि प्रक्रियाका लागि मिति तोक्ने लजायतका काम हुन्छ। त्यसपछि मेलमिलाप मण्डलले वादी र प्रतिवादीको सुनुवाइ गर्ने, साक्षी बुझ्ने तथा समाधानका सम्भावित विकल्पहरूको खोजी गर्ने कार्यहरू गर्दछ।

समग्रमा, लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशिताका लागि सन्दर्भगत एवं प्रणालीगत बाधाहरूलाई ध्यानमा राख्दै नीतिगत सुधार तथा नयाँ नीति लागू गर्ने कुरा सुभावका रूपमा राखिएको छ। परिवर्तन गर्नुपर्ने विषयहरूको परिमाण चुनौतीपूर्ण लाग्न सक्छ। किनभने यसका लागि अन्य कानूनहरूको पुनरावलोकन गर्नुपर्ने आवश्यकता हुन सक्छ। तथापि, नीतिगत सुधारतर्फ पाइला बढ्दै गर्दा त्यसले अतिरिक्त संस्थागत सुधारको मञ्चलाई बलियो बनाउन मद्दत नै पुग्नेछ।

ग) एउटा एकीकृत एवं विस्तृत प्रशिक्षण क्षमता विकास कार्यक्रम निर्माण तथा लागु गर्ने

न्यायिक समिति सदस्यहरू तथा सहयोगी कर्मचारीहरूलाई उनीहरूले महत्वपूर्ण तथा आवश्यक ठानेको विषयहरूमा क्षमता विकासको अवसरहरू दिनुपर्दछ। यस्ता प्रशिक्षणहरू न्यायिक समितिलाई पक्षहरूले पक्षपात गरेको ठान्नसक्ने विषय पहिचान गर्न सक्षम बनाउन, स्वतन्त्रता, न्याय, आत्मसम्मान, समदर तथा आधारभूत मानव अधिकारजस्ता सम्झौता गर्न नमिल्ने विषयमा अडान लिन, तथा सामञ्जस्य एवं अधिकार बीचको सन्तुलन कायम राख्न समूहका रूपमा काम गर्नुपर्ने आवश्यकताका बारेमा सचेत रहन सिकाउने खालको हुनुपर्दछ। तसर्थ, क्षमता विकास कार्यक्रम निर्माण र लागु गर्दा न्यायिक समितिका पदाधिकारीहरूसँगको परामर्शमा गरिनुपर्दछ र निम्न पक्षहरूमा विशेष ध्यान पुऱ्याउनु जरुरी छ :

- एक समग्रतम् प्रशिक्षण आवश्यकता मूल्याङ्कनलाई सहजीकरण गर्नका लागि उच्चस्तरमा संवेदनशील हुनेपर्ने कुराको सुनिश्चितता गरिनु पर्दछ। यसमा संख्यागत रूपमा सरोकारवालाहरूको सहभागिताका साथै तिनलाई आफ्ना समस्या, सरोकार तथा अपेक्षाहरू प्रष्ट रूपमा राख्न सक्ने बनाउनका लागि विशेष प्रयत्नहरू गरिने निश्चित गरिनु पर्दछ। तिनीहरूको प्रशिक्षण आवश्यकताका बारेमा जान्न विचार मन्थन, मुद्दा केन्द्रित समूहमा छलफल, प्रत्येक प्रदेशबाट छानिएका मुख्य सूचनादाताहरूसँग गहन अन्तरवार्ता जस्ता विधिहरूको प्रयोग गरिनु पर्दछ।
- यस्ता पाठ्यक्रम सम्बन्धित नेपाल कानूनहरूलाई विशेष ध्यानमा राख्दै सामुदायिक विवाद समाधानका तरिकाहरूका हकमा न्यूनतम मापदण्डमा आधारित छन् भन्ने सुनिश्चित गर्नुपर्दछ। खासगरी, तालिम पाठ्यक्रमले लिङ्ग, वर्ग, जात तथा जातिगत पहिचानका विषयलाई सम्बोधन गर्नुपर्दछ तथा पाठ्यक्रमको विषयवस्तुमा स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन तथा सामुदायिक आवश्यकता (जस्तो घरेलु हिंसा, लिङ्गमा आधारित हिंसा, मेलमिलाप, प्राकृतिक संसाधनको वितरण, भूमिको सीमा तथा स्थानीय जनजीविकाको अन्य क्षेत्र) लाई प्राथमिकता दिनुपर्दछ।
- हालको माथिबाट तल प्रवाह गर्ने प्रवचनमा आधारित शिक्षण विधिभन्दा बाहिर रही अन्तर्क्रियात्मक प्रशिक्षण सीपलाई प्रवर्द्धन गरिनुपर्दछ। यस्ता सीपमा मुद्दा अध्ययन, शिक्षण भिडियो, न्यायिक समिति सत्रको नाटकका साथै निर्देशिका, कार्यपुस्तक, पोस्टर तथा चेकलिस्टहरूको मिश्रणजस्ता विधिहरूको प्रयोगलाई तालिम प्रक्रियाको परिपूरकका रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ।
- प्रशिक्षणको दृष्टिकोण, प्रशिक्षण गर्ने विधि तथा सोमा प्रयोग गरिने सामग्रीहरूको छनोट गर्दा निर्वाचित जनप्रतिनिधिको विविधतायुक्त आवश्यकताहरूलाई विचार पुऱ्याइएको कुरा सुनिश्चित गर्नुपर्दछ। त्यस्ता विविधताहरू शक्ति, सूचनाको उपलब्धता, लिङ्ग तथा कार्यगत साक्षरता, महिला, युवा, पहिलोपटक निर्वाचित भएको हो वा पहिले पनि निर्वाचित भइसकेको हो भन्ने जस्ता विभिन्न कारणले उत्पन्न भएको हुन्छ। उदाहरणका लागि यदि निर्वाचित महिला जनप्रतिनिधिलाई लामो समयका लागि घर छोडेर तालिममा सहभागी हुन अप्ठ्यारो छ भने कार्यस्थल तालिम जस्ता विधि तिनका लागि उपयुक्त हुनसक्छ।

- प्रशिक्षणले निर्वाचित महिला प्रतिनिधिहरूलाई उनीहरूको नेतृत्वदायी भूमिकालाई सहयोग गर्ने विस्तृत आधारसहितको दृष्टिकोणलाई समाविष्ट गरेको हुनुपर्दछ। यस्तो दृष्टिकोणले महिलालाई हेर्ने परम्परागत कोण, लिङ्गमा आधारित हिंसाहरू तथा महिलाले सामना गर्नुपर्ने अन्य प्रणालीगत चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गरेको हुनुपर्दछ।
- प्रशिक्षण न्यायिक समिति प्रमुख, सदस्य तथा अन्य सहभागीहरू निरक्षर भएमा तिनलाई समेत समेट्न सक्ने खालको हुने सुनिश्चित गर्नुपर्दछ।
- पाठ्यक्रमले न्यायिक समितिका पक्षहरूको प्रारम्भिक परीक्षण/जोखिम मूल्याङ्कन, लैङ्गिक तथा नैतिक मूल्यमान्यताभित्र रही मुद्दाको प्रणालीगत विश्लेषण तथा सिफारिस संयन्त्रहरूका बारेमा स्पष्ट प्रक्रिया निर्दिष्ट गरेको हुनुपर्दछ।
- स्थानीय नागरिकका लागि न्यायका बाटाहरूको खोजी गर्ने कार्यगत अनुसन्धान तथा विभिन्न समयवाधित अध्ययनहरूका लागि लगानी अभिवृद्धिलाई प्रवर्द्धन गर्नुपर्दछ।

अहिले विभिन्न सरोकारवालाहरूबाट सञ्चालन भइरहेका तदर्थ तथा संस्थागत वा खण्डगत स्वार्थमा आधारित सामान्यीकृत प्रशिक्षण क्रियाकलाप^{५५} विपरीत एउटा विस्तृत, एकीकृत तथा अनुकूलनीय क्षमता निर्माण पाठ्यक्रमलाई प्रवर्द्धन गरिनुपर्दछ। यस्तो पाठ्यक्रमले भइरहेका तालिम प्रयत्नहरूमा सहकार्य गराउँछ भने संस्थागत साभेदारको अपनत्वका माध्यमबाट दिगो पनि हुन्छ। यसका लागि (माथि उल्लिखित) बहुसरोकार सञ्जाल परामर्श समितिलाई प्रशिक्षण कार्यक्रमको निर्माण तथा सार्वजनीकरणका लागि सक्षम बनाउनु महत्वपूर्ण हुन्छ।

दीर्घकालमा माथि उल्लेख गरिएभन्ने न्यायिक समितिका सदस्यहरूका लागि सहज एवम् लागत नलाने गरी कम्प्युटरमा आधारित सिकाई मापकहरू निर्माण गरी इन्टरनेटमा उपलब्ध गराउन सकिन्छ। प्रशिक्षणको यो विधिमा सिक्ने खोज्ने व्यक्तिकै गति, समय तथा स्थान अनुसारको स्वसिकाईलाई प्रवर्द्धन गर्न सक्ने अथाह सम्भावना छ। तथापि, आजको परिप्रेक्ष्यमा नेपालका निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरूको सूचनाप्रविधि प्रतिको ज्ञानको सीमितता एक बाधकको रूपमा रहेको छ। यसलाई पनि जनप्रतिनिधिहरूको अनुभवमा आधारित सिकाई तथा प्रत्यक्ष संलग्नताका माध्यमबाट सो विधिको उत्कृष्ट प्रयोग गरिरहेका पालिकाहरूमा भ्रमण गराउने जस्ता कार्यहरू मार्फत परिपूरण गर्न सकिन्छ। त्यसैगरी, हालका जनप्रतिनिधिलाई मात्र नहेरी भविष्यमा आउने जनप्रतिनिधिहरूको आवश्यकताहरूलाई परिपूर्ति गर्न सक्ने गरी तिनको क्षमता विकास गर्ने संयन्त्र निर्माण गर्न ध्यान दिनु पर्दछ। प्रशिक्षणको समकक्षी सिकाई विधि अन्तर्गत निर्वाचित प्रतिनिधिलाई नै प्रशिक्षकका रूपमा प्रयोग गर्न सकिने कुरालाई एक सम्भावित पहलका रूपमा सुभाषित गरिन्छ। अनुभवी तथा प्रभावशाली जनप्रतिनिधिलाई प्रशिक्षकका रूपमा संलग्न गराउँदा उनीहरू नयाँ न्यायिक समितिका सदस्यका लागि अनुकरणीय व्यक्ति हुन

^{५५} उदाहरणका लागि सर्वोच्च अदालतले दिने न्यायिक समितिको तालिम कार्यक्रमलाई सुरुमा संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रमले सहयोग गरेको थियो भने सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले दिने तालिम कार्यक्रमलाई सरकारी र यु.एस.ए.आई.डी. जस्तो बाह्य स्रोतको सहयोग रहेको थियो।

सकदछन् । त्यसका साथै यसले उनीहरूको निर्वाचित प्रतिनिधिहरूको समकक्षी समूहहरूमा ग्रहणशीलता तथा स्वीकार्यतामा पनि अभिवृद्धि हुन्छ ।

यु.एन.डि.पी. को बिहार पञ्चायतको क्षमता विकास सम्बन्धी रणनीति प्रतिवेदन

सूचना प्रदान गर्ने तथा ज्ञानमा अभिवृद्धि गर्ने कुराका साथै निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरूको समग्रतम क्षमता विकासका लागि सीप विकास तथा प्रवृत्तिगत परिवर्तनको विषयलाई पनि सम्बोधन गरिनु आवश्यक छ । सूचना प्रदान तथा ज्ञान अभिवृद्धिबाट सीप विकासतर्फ अघि बढ्नका लागि कार्यस्थलमै तालिमको अतिरिक्त व्यवस्था थप हुनु जरुरी छ । उदाहरणका रूपमा पञ्चायतहरूको समिति निर्माण गर्ने तथा पहिलो गाउँ सभा बैठक बस्ने जस्ता विषयहरूमा परामर्शकर्ता/नागरिक समाज संस्थाहरूले सहजीकरण गर्ने जस्ता कुरा गर्न सकिन्छ ।^{५९}

घ) अन्तरनिकाय सहकार्यको प्रवर्द्धन तथा गुणस्तर नियन्त्रणको सुनिश्चितता

राष्ट्रिय स्तरमा, एक बृहत् तालिम कार्यक्रम सार्वजनिक परिपूरण गर्नुपर्छ । राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान तथा स्थानीय विकास तालिम परिषद्जस्ता निकायहरूलाई सम्बन्धित मन्त्रालय (सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय), सर्वोच्च अदालत तथा गाउँपालिका राष्ट्रिय महासङ्घ तथा नेपाल नगरपालिका सङ्घजस्ता निकायसँग सहकार्यको कार्यदेशि दिँदै देशव्यापी प्रशिक्षण कार्यक्रम ल्याउन सकिन्छ । सिद्धान्ततः मेलमिलाप परिषद्जस्तै कुनै निकायको गठनबाट अन्तरनिकाय सहकार्यलाई बढावा दिन सकिन्छ भने तालिमका लागि बृहत् मापदण्डहरूको स्थापना, नीतिगत संलग्नतामा अभिवृद्धि, मानक कार्यविधिको निर्माण तथा न्यायिक समितिको तालिम मापदण्डको अनुगमन गर्न सक्ने सुदृढ प्राञ्जिक निकायको निर्माण गर्न सकिन्छ । तथापि, क्षेत्राधिकार बाँफ्ने तथा दुविधाको अवस्था आउन नदिन यस्तो निकायको भूमिका, जिम्मेवारी तथा क्षेत्राधिकारहरू स्पष्टरूपमा व्यवस्था गर्नु भने आवश्यक छ ।

प्रादेशिक स्तरमा, समकक्षी सहयोग सञ्जाल स्थापना गर्दा यसले सो सञ्जालका सदस्यहरूलाई सामूहिक बल तथा ऐक्यबद्धता प्रदान गर्दछ । यसले संवाद गर्न, अनुभवहरू साटासाट गर्न, पहिचान अभिवृद्धि गर्न लगायतका कार्यहरूका लागि तिनलाई एउटा साभा मञ्च प्रदान गर्दछ । उदाहरणका लागि प्रादेशिक कानूनमार्फत स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन बमोजिम न्यायिक समितिहरूको क्षेत्राधिकार विस्तार गर्न सकिन्छ । न्यायिक समितिको क्षेत्राधिकारमा विस्तार गर्नका लागि पुनर्विचार गर्न प्रादेशिक समकक्षी सञ्जालले प्रदेश सभासँग काम गर्न सकदछ ।

स्थानीय स्तरमा, स्पष्ट सिफारिस तथा अन्तरनिकाय समन्वय संरचना स्थापना गर्नु जरुरी छ । यस्तो संरचानाले विवादका पक्षहरूको समग्र न्यायिक आवश्यकता परिपूर्ति गर्न सहयोग गर्नेछ । माथि उल्लेख गरिएजस्तै न्यायिक समितिहरू, स्थानीय प्रहरी, अर्धन्यायिक निकाय, जिल्ला

^{५९} युएनडिपी, २०१२। Capacity Assessment and Capacity Development Strategy Report for Strengthening Panchayati Raj Institutions in Bihar. पञ्चायती राज मन्त्रालय, भारत

अदालत तथा अन्य न्यायमा पहुँच सेवा प्रदायकहरूलाई आफ्नो अनुभव र चुनौतीका बारेमा छलफल गर्न तथा प्रभावकारीरूपमा अगाडि बढ्ने रणनीति तयार गर्न नियमित भेटघाट तथा छलफल गर्ने मञ्चमा पहुँच हुनु जरुरी छ । यी सबै फरक तर अन्तरसम्बन्धित संयन्त्रहरूले न्याय सेवाग्राहीहरूको समग्र न्यायिक पहुँचको आवश्यकता परिपूर्ति गर्न एउटा परिवेशका रूपमा कार्य गर्नु जरुरी छ । स्थानीय, प्रादेशिक तथा सङ्घीय तहका सामाजिक एवं न्याय सेवा प्रदायकहरू बीच नियमित समन्वय बैठक तथा नीतिगत संवाद सहजीकरणले एउटा सुदृढ र प्रभावकारी सिफारिस र न्यायिक समितिको प्रक्रियाका सम्बन्धमा सुधारिएको अनुगमन एवं प्रतिवेदन, तिनीहरूको निष्पक्षताको अभै राम्रो मूल्याङ्कन तथा तिनको भूमिका तथा जिम्मेवारीका सम्बन्धमा सचेतना अभिवृद्धि अनि नयाँ सङ्घीय संरचनामा स्थानीय विवादहरूको सम्बोधन गर्न सहकार्यात्मक कार्यलाई सहयोग पुग्छ । यस्ता सेवा प्रदायकहरूमा मेलमिलापकर्ताहरू, न्यायिक समिति, स्थानीय प्रहरी, जिल्ला अदालतआदि पर्दछन् । यी आर्थिकरूपमा मितव्ययी मञ्चहरूले न्यायिक समिति सदस्यहरूलाई अनुभव तथा कार्य अभ्यासको आदानप्रदानका साथै नीतिगत सुधार र प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि पैरवी गर्ने मौका दिई क्षमता निर्माण गर्ने अवसर प्रदान गर्दछन् । विशेषगरी, सञ्जाल निर्माण कार्यशालाहरूलाई सिफारिस निर्देशिका बनाउन पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ । यस्तो निर्देशिकाको प्रयोग न्यायिक समितिले पक्षलाई सम्बन्धित सेवासँग जोड्न वा सेवाग्राहीको मुद्दालाई उपयुक्त सेवा प्रदायकसमक्ष पठाउनका लागि गर्न सक्दछन् । हाल न्यायिक समितिमा देखिएको दक्षताको अभावका कारण मुद्दा लिन इन्कार गर्ने वा आफ्नो अधिकार क्षेत्र वा सीपभन्दा बाहिरको मुद्दामा निर्णय गर्ने परिस्थितिमा सुधार गर्नु जरुरी छ ।

गरीबका लागि कानूनी सशक्तीकरण आयोग : कार्यसमूह प्रतिवेदन

“दक्षिण अफ्रिकी कानूनी सहायता बोर्डले नागरिक कानूनी सहायता प्रदान गर्ने विभिन्न नमुनाहरूको अनुसन्धान गरेर ‘न्याय केन्द्र’ को नमुना सबैभन्दा बढी प्रभावकारी भएको पता लगाएको छ । यसले ‘एकै स्थानमा सबै कानूनी सेवा’ (वन स्टप लेगल सप) मार्फत वकिल, अधिवक्ताहरु, पारालिगलहरु तथा प्रशासनिक कर्मचारी सबै मिश्रित बृहत् कानूनी सेवा प्रदान गर्दछ । त्यसैगरी, धेरै ल्याटिन अमेरिकी देशहरूले ‘कासास डि जस्टिसिया’ (न्यायको घर) मार्फत सफलता पाएका छन् । यस्तो न्यायको घरले बाल सहायता तथा हिरासतको मुद्दा, सम्पति विवाद, धरेलु हिंसा तथा प्रशासनिक विषयजस्ता आम समस्याहरूको कानूनी तथा अन्य पक्षमा सहायता प्रदान गर्दछ ।”^{१०}

त्यस्तै, एउटा प्रभावकारी न्यायिक परिवेश फस्टाउनका लागि न्यायिक समिति र जिल्ला अदालत बीच निरन्तर अन्तरक्रिया तथा सहकार्य हुनुपर्दछ । यसले जिल्ला अदालत तथा त्यसपछिका उच्च अदालतहरूको भार कम गर्नेछ । यसका साथै यसले न्यायिक समितिलाई आफ्नो सीप विकास गर्न दिन्छ तथा आफ्नो कामको मूल्याङ्कन गर्न र न्यायाधीश एवं न्यायिक अधिकृतको मार्गदर्शनको अधीनमा रही सुधारका मानक

^{१०} Commission on Legal Empowerment of the Poor, —Making the law work for everyone, Vol. II Working Group Reports, 2008, p. 27

अपनाउन पाउँछन्। यस्तो अन्तर्क्रियाले जिल्ला अदालतका न्यायाधीशहरूलाई न्यायिक समितिले सामना गर्नुपरिरहेको चुनौतीको अवस्थिति निर्धारण गर्न तथा एकिकृत तथा (माथि नीगिगत सुधार खण्डमा उल्लेख गरिएजस्ता) मानक अनुगमन तथा पुनरावेदन मार्गनिर्देशक योजना तय गर्न सहयोग गर्नेछ।

फिलिपिन्समा लुपोनको जिम्मेवारी तथा कर्तव्यहरूमा मुख्यरूपमा मेलमिलाप मण्डलको सुपरीवेक्षण, विद्यमान विषयहरू तथा विवादको उचित समाधानका विषयमा छलफल गर्ने मञ्च प्रदान गर्ने महिनाको एकपटक बैठक गर्ने तथा मेलमिलाप मण्डलका सदस्यहरूलाई आफ्नो अनुभव साटासाट गर्ने सघाउने तथा कानूनद्वारा निर्धारित अन्य काम, कर्तव्यहरू निर्वाह गर्ने कुरा पर्दछ।^{१९}

ड) पर्याप्त स्रोतसाधन व्यवस्था

एकात्मक राज्यप्रणालीबाट सङ्घीय शासन व्यवस्थातर्फ जान नेपालका नागरिक तथा राज्य बीच एक महत्वाकांक्षी अनुबन्धका लागि तयार भइसकेको छ। यस संक्रमणको एउटा मुख्य उद्देश्य प्रभावकारितामा वृद्धिका साथै आधारभूत सेवा प्रवाहमा विस्तार गर्नु पनि हो। स्थानीय सरकारहरूले शिक्षा, स्वास्थ्य, स्थानीय यातायात, खानेपानी तथा न्यायजस्ता आधारभूत सेवा प्रदान गर्नेछन्। स्थानीय स्तरमा न्याय प्रवाह संयन्त्रको पहिलो बिन्दुका रूपमा न्यायिक समितिहरूले स्थानीयको दैनिकीलाई सबैभन्दा बढी प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने विषयमा साधारण तथा नियमित न्यायको स्वरूप प्रदान गर्ने मञ्च प्रदान गर्नेछन्। तसर्थ, न्यायिक समितिहरूले कानूनको शासनप्रतिको अपूरणीय भूमिका पूरा गर्ने प्रतिबद्धता तथा न्यायमा पहुँच पुऱ्याउने कार्यमा ध्यान दिन कहिल्यै बिर्सनु हुन्न। स्थानीय स्तरमा न्यायिक समितिहरूलाई पर्याप्त संसाधन उपलब्ध गराउन कोष तथा जनशक्तिलागायतका स्रोतसाधनको विनियोजनमा वृद्धि गर्न पैरवी गर्नु अत्यावश्यक छ। यसका लागि आफ्नो आवाज अभै सशक्त पार्न न्यायिक समितिहरूले स्थानीय सङ्घसंस्थासँग मिलेर काम गर्न सक्छन्। यसलाई स्थानीय तहमा योजना प्रक्रियामा संलग्न हुने निकायहरूले परिपूरण गर्नुका साथै कोषको उचित प्रयोगका लागि भएका नीतिहरूको सही अनुपालना हुनु जरुरी हुन्छ। यस अध्ययनका माध्यमबाट पहिचान गरिएका केही मुख्य क्षेत्रहरूका बारेमा यो खण्डमा चर्चा गरिएको छ।

न्यायिक समिति तथा यसले गर्ने न्यायिक कार्यका लागि एउटा छुट्टै भवनको व्यवस्था वा कम्तीमा एउटा अलगगै सुनुवाइ कक्ष बनाउनुपर्छ। सुनुवाइ कक्षले दर्ता भएका मुद्दाहरू, समाधान भएका मुद्दाहरू, लिइएका निर्णयका प्रकृति तथा निर्णय कार्यान्वयनका अवस्थाहरू गर्ने दर्ता तथा अभिलेख शाखाका रूपमा पनि कार्य गर्न सक्छ। यसो गर्दा सुनुवाइ कक्षको संरचनाका बारेमा स्पष्टता चाहिन्छ। माथि उल्लेख गरिएका केही प्रतिवेदनहरूले केही न्यायिक समितिहरूले औपचारिक अदालतकै भन्नुको दिने गरी कठघरासहितको मुद्दा निरूपण गर्ने कक्ष निर्माण गरेको पाइन्छ। विवादका पक्षहरूमा न्यायिक स्थानले पार्ने प्रभावलाई कम आँकन सकिँदैन। स्थानीय तहमा पनि अदालत वा अदालतकै भन्नुको आउने संरचनाले पदसोपान तथा शक्तिको प्रदर्शनको आयामलाई बल दिन्छ भन्ने विज्ञहरूको मत

^{१९} फिलिपिन्सको लोकल गभर्मेन्ट कोड, १९९१

रहेको छ ।^{१२} यसले स्थानीय तहमा न्यायको पहुँचको प्रक्रियालाई बाधा पुऱ्याउन सक्ने सम्भावना हुन्छ । त्यसैगरी विवादहरू प्रचलित कानूनको मानदण्डका आधारमा समाधान गरिनुपर्दछ । यसर्थ, न्यायिक समितिलाई कानूनका किताबहरू, सर्वोच्च अदालतका नजीरहरूका साथै अन्य कानूनी सन्दर्भ सामग्रीको पहुँच हुनुपर्छ । पुस्तकालय भने भौतिक नै हुनुपर्छ भन्ने छैन विद्युतीय प्रणालीले पनि काम गर्न सक्छ । त्यसैगरी जोखिममा रहेका विवादका पक्षहरूका लागि आश्रय स्थल तथा सुरक्षित घर निर्माण गर्ने कुरामा पनि ध्यान दिइनु पर्दछ ।

निर्णय लागु गराउन प्रहरी जनशक्तिको व्यवस्था गर्ने संयन्त्र पनि हुनुपर्छ । संविधानको अनुसूची ८ ले स्थानीय सरकारलाई नगर प्रहरीको गठन र व्यवस्था गर्ने अधिकार दिएको छ । यसका आधारमा स्थानीय सरकारले नगर प्रहरीलाई विषय पछ्याउन तथा न्यायिक समितिमाफर्त भएका सम्भौता तथा मिलापत्रहरूको कार्यान्वयनमा सघाएर कानून कार्यान्वयन गराउन सक्छन् ।

त्यसैगरी, सङ्घीय तथा प्रादेशिक सरकारले स्थानीय सरकार (खासगरी न्यायिक समिति) का लागि पर्याप्त मानव संसाधनको व्यवस्था गर्नुपर्छ । न्यायिक समितिलाई सहयोग न्यायिक अधिकृतका लागि आवश्यक न्यूनतम शैक्षिक योग्यता सुनिश्चित गरिनुपर्छ । यस्तै, माथि सुभाव गरिएजस्तै स्थानीय सरकारलाई आफ्नो आवश्यकताअनुसार कर्मचारी भर्ना गर्ने स्वायत्तता प्रदान गर्ने संरचना अझै पनि छैन । तसर्थ, स्थानीय सरकारलाई आवश्यक कर्मचारी आफैँ राख्न सक्ने स्वायत्तता दिनुपर्ने सुभाव गरि एको छ ।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनको दफा ४९(१) ले मेलमिलापका माध्यमबाट विवाद समाधान गर्ने उद्देश्यका लागि प्रत्येक वडामा मेलमिलाप केन्द्र स्थापना गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । न्यायिक समितिले मेलमिलापका माध्यमबाट विवाद समाधान गर्नुपर्ने विषयहरूमा मेलमिलापका लागि सूचीकृत मेलमिलापकर्ता सिफारिस गर्नुपर्ने प्रावधान छ । यसका लागि वडास्तरमा मेलमिलाप केन्द्र स्थापना हुनुपर्ने सुभाव पनि दिइन्छ । न्यायिक समितिले योग्य तथा इच्छुक मेलमिलापकर्ताको सूची तयार पार्नुपर्छ ।^{१३} त्यस्ता सूचीकृत मेलमिलापकर्ताले न्यायिक समितिमा दर्ता भएका विवादहरूमा मेलमिलापकर्ताका रूपमा कार्य गर्न पाउँछन् । न्यायिक समितिले आफैँ वा मेलमिलापसम्बन्धी तालिम दिन सक्षम अन्य संस्थाको सहयोगमा ४० घन्टे प्रशिक्षण कार्यक्रमको व्यवस्था गरी योग्य मेलमिलापकर्ता तयार गर्नुपर्दछ । यसरी तयार भएका मेलमिलापकर्ताको नामावली सूचीकृत गर्नुपर्छ । मेलमिलाप परिषद्ले नागरिक समाजका करिब २५ वटासंस्थालाई मेलमिलाप तालिम दिन सक्ने योग्यता भएको भनी मान्यता दिएको छ । न्यायिक समितिले वडा तहमा मेलमिलापकर्ता तयार गर्न ती संस्थाहरूलाई अनुरोध गर्न सक्छन् । वडा तहमा मेलमिलापको अभ्यासलाई दिगो बनाउन स्थानीय सरकारले स्थानीय मेलमिलापकर्ताका लागि उपयुक्त वित्तीय तथा अन्य प्रोत्साहनहरू दिनुपर्ने आवश्यकता हुन्छ ।

^{१२} एल.एल. लेवेन्सन, २००८ Courtroom Demeanor: The Theater of the Courtroom. मिनेसोटा ल रिभ्यु

^{१३} स्थानीय मेलमिलाप कानूनमा अन्यथा उल्लेख भएकोमा बाहेक अहिले मेलमिलापकर्ताका रूपमा काम गर्न मेलमिलाप नियमावली, २०७० को नियम ४६ (१) अनुसार कम्तीमा ४० घन्टाको मेलमिलापसम्बन्धी तालिम लिनुपर्छ ।

केही नगरपालिकाले (जस्तो धनगढी उपमहानगरपालिका) नेतृत्व लिएका उदाहरणका आधारमा स्थानीय सरकारले न्यायिक समितिलाई सहयोग पुग्ने खालका निर्णयहरूको अभिलेख र सूचनाको विश्लेषण गर्ने एउटा सरल विवाद समाधान डाटाबेस निर्माण गर्न पनि सक्छन् । यसले न्यायिक समितिलाई दर्ता भएका मुद्दा, मुद्दाका प्रकार तथा विवादका पक्षहरूको वर्गीकरण गर्नेजस्ता महत्वपूर्ण सूचना अभिलेखन गरी राख्न सक्षम बनाउँछ । उक्त डाटाबेस विवादको प्रकार, आवृत्ति तथा स्थान, विवादका पक्षहरूको सन्तुष्टिको स्तर तथा मिलापत्रको टिकाउपन जस्ता उपयोगी विश्लेषण गर्न पनि काम लाग्छ ।

नेपालको औपचारिक न्यायिक संयन्त्रबाट सिकिएको पाठ

न्यायपालिकाले विगतका सञ्चित मुद्दाहरू हल गर्नेतर्फ प्रजाति जारेको छ । यसको अर्थ न्यायमा पहुँचको अवस्थामा महत्वपूर्ण वृद्धि हुनु हो । विद्युतीय मुद्दा व्यवस्थापन मञ्च तथा अदालतद्वारा सहजीकरण जारिएको मेलमिलापले यस प्रक्रियालाई तीव्रता दिएको छ । प्रविधिको प्रयोगतर्फको यात्राको गति अझै सुस्त नै भए पनि यसको प्रभावकारी प्रयोगका लागि प्रणालीको निरन्तर स्तरोन्नति र उपकरणको प्रभावकारी मर्मतसम्भार आवश्यक हुन्छ ।^{९४}

च) महिलासम्बन्धी निकाय तथा सामाजिक समावेशितामा पुनर्विचार

लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशिताको थालनी कतैबाट त हुनै पर्छ । स्थानीय राजनीतिक तथा शासन संरचनामा महिला तथा वहिष्करणमा परेका समुदायका सदस्यहरूको बढेको प्रतिनिधित्व त्यस्तो आरम्भको सकारात्मक बिन्दु हो ।^{९५} रूपान्तरित परिवेशमा तीनै तहहरूका मुख्य कर्ताहरूले आफ्नो स्वार्थ तथा शक्तिलाई कुशलतापूर्वक पुनःव्यवस्थित गर्दैछन् । यो महिलासम्बन्धी निकाय तथा सामाजिक समावेशिताको पुनःरूपान्तरण गर्ने अवसर र चुनौती दुवै हो ।

वि.सं. २०७३ मा भएको स्थानीय निर्वाचनबाट प्राप्त सकारात्मक गतिशीलता हुँदाहुँदै पनि बहदो सहभागिताले निर्णय गर्ने भूमिकामा वृद्धि गराएको कमैमात्र देखिएको छ । हालशासन तथा न्यायिक विषयमा महिला सहभागितालाई प्रभावित गरेका प्रणालीगत चुनौतीलाई सम्बोधन गर्ने पर्याप्त नीति तथा कार्यान्वयन मार्गदर्शिकाको अभाव छ । माथि छलफल गरिसकिएको छ, नेतृत्वको भूमिकामा नेपाली महिला सहभागिता चुनौतीले घेरिएको छ । यो चुनौतीले नेपाली समाजमा विद्यमान पारम्परिक लैङ्गिक पूर्वाग्रहलाई प्रतिविम्बित गर्दछ र यसले महिलाको क्षमतामा सम्भौता गराएको छ । उदाहरणका लागि, हाम्रो अन्तर्जातिका क्रममा न्याय समितिका प्रमुख, जो महिला हुन्, तिनले स्थानीय कार्यकारी तथा नीतिगत निर्णय प्रक्रियामा सहभागिताबाट वञ्चित हुनु परेको अवस्थालाई नीतिहरूले संरक्षित नगरेको गुनासो गरेका छन् । तसर्थ, हाम्रो पहिलो कदम महिला निकाय तथा सामाजिक समावेशितालाई अभिवृद्धि गर्ने तरिकाहरूका बारेमा नीति निर्माणको दृष्टिकोणमा पुनर्विचार गर्नु हो । उदाहरणका लागि, विद्यमान

^{९४} A Guide to Government in Nepal: Structures, Functions, Practices. २०१२, द एसिया फाउण्डेसन

^{९५} पूर्ववत्, डी. थापा, २०१९ पृ. ८२

कानूनहरूलाई लिङ्गमा आधारित हिंसाजस्ता विषयमा लैङ्गिकरूपमा बढी संवेदनशील तथा प्रतिक्रियात्मक बनाउन पुनरावलोकनलाई सहयोग गर्नु पनि हुन सक्छ। यो नयाँ कानूनी देवानी उपचारहरूको व्यवस्था गरेर, विभेदकारी कानूनहरू परिवर्तन गरेर तथा देशको कानूनलाई अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डसँग समानुकूलन गरेर प्राप्त गर्न सकिन्छ।

केही उल्लेखनीय अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरू

महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धिको साधारण सुभाष नं. ३३ ले न्यायमा महिलाहरूको पहुँचका लागि ६ वटा तत्वहरू हुनुपर्ने भनी उल्लेख गरेको छ। यसमा न्यायोचितता, उपलब्धता, पहुँच, गुणस्तरीयता, जवाफदेही तथा उपचारका प्रावधानहरू पर्दछन्। यी सबै तत्वहरू महिलाको न्यायमा पहुँच सुनिश्चित गर्नेका लागि जरूरी छ। टिप्पणीमा “विद्यमान कानूनमा रहेका विविधता, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक तथा आर्थिक अवस्थाहरूका कारण प्रत्येक पक्ष राष्ट्रले यी विशेषताहरूलाई सोही आवश्यकताबमोजिम लागू गर्नु जरूरी छ, यसको दृष्टिकोणको आधारभूत तत्वहरूको प्रासङ्गिकता विश्वव्यापी हुनुका साथै तत्काल लागू पर्दछ” भनिएको छ।

उक्त समितिले विशिष्टरूपमा अवलोकन गरेको छ “...अदालत तथा अर्धन्यायिक निकायहरू मुख्य सहरहरूमा केन्द्रीकृत हुनु र ग्रामीण तथा दुर्गम भेगमा उपलब्ध नहुनुका कारण तिनीहरूसम्म पहुँच पाउन बढी समय तथा पैसा आवश्यक पर्दछ। यसैगरी कार्यविधिगत जटिलता, अपाङ्गता भएका महिलाहरूका लागि शारीरिक अवरोधहरू, गुणस्तरीय पहुँचको अभाव, लैङ्गिकरूपमा सक्षम कानूनी सरसल्लाह तथा कानूनी सहायतालागायत न्यायिक प्रणालीको गुणस्तर (तालिमको कमीका कारण लैङ्गिकरूपमा असंवेदनशील फैसला तथा निर्णयहरू, विलम्ब तथा अत्याधिक लामो कार्यविधि, भ्रष्टाचार आदि) जस्ता सबै विषयले महिलालाई न्यायमा पहुँच पाउनबाट रोकेको छ भन्ने कुरालाई प्रायः उल्लेख गरिएको छ।”^{९६}

सशक्तीकरणका सन्दर्भमा कुरा गर्दा विज्ञहरूले तालिममात्र अपर्याप्त हुने हुनाले “सशक्तीकरण” भन्दा पर हेर्न सक्ने दीर्घकालीन दृष्टिकोणका साथै सामाजिक मूल्यमान्यतामा रूपान्तरण गर्नसक्ने उपायहरूका बारेमा ध्यान दिनुपर्ने कुरा उल्लेख गरेका छन्।^{९७} माथि उल्लेख भए भैं, न्यायिक समिति तथा सामुदायिक सदस्यका लागि न्यायमा पहुँचका प्राथमिकताहरू पहिचान, स्थापित तथा कार्यान्वयन गर्नेका साथै प्रभाव तथा सौदावाजी गर्ने शक्ति बढाउन, आम कानूनी सूचना तत्काल प्रवाह गर्न, ज्ञान आदानप्रदान गर्न तथा व्यावहारिक सीप सिक्न सिकाउनका लागि मानिसहरूलाई सङ्गठित गर्न समकक्षी सहयोग सञ्जाल

^{९६} महिलाविरुद्ध सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन महासन्धि (CEDAW)को महिलाको न्यायमा पहुँचसम्बन्धमा साधारण सिफारिसा संख्या १३। २००५, ३३३

^{९७} सिमरा तामाङ, २०१६। They've given us the chair but bound our hands and feet: Embedding elected female representatives in institutions in Nepal. *Studies in Nepali History and Society*. 23(2): 309-352. पृ. ३४३

बनाउनु अर्को प्रभावकारी माध्यम हुन सक्दछ।^{१८} उदाहरणका रूपमा खासगरी, महिला तथा वहिष्करणमा परेका समुदायका सदस्यहरूले न्यायमा पहुँच पाउने क्रममा व्यहोर्नु पर्ने बाधाव्यवधानहरूलाई सबै लक्षित हस्तक्षेप कार्यक्रमको मूलधारमा ल्याउने गरी तिनका लागि कानूनी सहायता कार्यक्रमको व्यवस्था गर्न सकिन्छ। यस्तो व्यवस्थामा नीतिगत सुधार, पाठ्यक्रम परिमार्जन, संसाधनको पुनःवितरणका लागि अन्तर्निर्काय सहकार्य संयन्त्र, सामुदायिक संलग्नता तथा अन्य व्यवस्थाहरू हुन सक्दछ।

कानूनी सशक्तीकरण रचनाहरूमा उत्तर न्याय प्रणालीको प्रभावकारितामा वृद्धिबाट सामान्य लगानी लगाउने

विषयमा नभई अन्वयबाट पीडितलाई आफ्नो हितमा कानूनी प्रणालीको प्रयोग गर्न सक्ने बनाउने राजनीतिकरूपमा सूचित रणनीतिबाट पाइनेछ भनी ठोसरूपमा उल्लेख गरेका छन्। यसमा कानून सुधार, सार्वजनिक हितका लागि बहसलाई अनुमति दिने गरी न्यायिक संस्थाको कार्यविधिगत प्रक्रियामा परिवर्तन, अनौपचारिक न्याय प्रणालीमा लगानी, सचेतना अभिवृद्धि तथा सामुदायिक परिचालन आदि पर्दछन्।^{१९}

व्यक्ति तथा समूहहरूलाई वहिष्करणतर्फ धकेल्ने लैङ्गिक असमानता एवं विषमताहरू घटाउन लैङ्गिक संवेदनशीलता तथा सामाजिक समावेशितालाई मूलप्रवाहमा ल्याउनु जरुरी हुन्छ। यस्तो असमानतामा नेपालमा जरो गाडेर बसेको लिङ्ग, उमेर, जातीयता, धर्म, जात, वर्ग, लैङ्गिक अभिमुखीकरण, बसाइको स्थान, मातृभाषा तथा वेशभूषाका साथै अपाङ्गता भएका कारणले हुने वहिष्करण, गरीबी, अधिकार दिन अस्वीकार गर्नु, संसाधनमा पहुँचको अभाव, राजनीतिक तथा आर्थिक शक्ति तथा प्राधिकार एवं न्याय सम्बन्धी विषमताहरू पर्दछन्। यसलाई मूलप्रवाहमा ल्याउन न्यायमा पहुँचको कार्यमा लैङ्गिक समानताको प्रवर्द्धनलाई अतिरिक्त ध्यान दिनु जरुरी हुन्छ र यो महिला समूहसहितको सामाजिक समावेशितालाई विचार गरी गर्नुपर्छ। नेपाली महिलाहरूलाई प्रायः एउटा समान समूहका रूपमा लिइने भएकाले हामीले उनीहरू बीच पनि विद्यमान विविधतालाई बेवास्ता गरिरहेका हुन्छौं। यसले महिलाको विशिष्टीकृत आवश्यकताहरूलाई पन्छाइदिन्छ। तसर्थ, समावेशिता तथा लैङ्गिकमैत्री समाजलाई प्रवर्द्धन गर्नका लागि हुने सबै लक्षित हस्तक्षेपहरू नेपाली महिला (तथा सामाजिकरूपमा वहिष्कृत समूहहरू भित्रको पनि) भित्र रहेको त्यस्तो विशिष्टीकृत आवश्यकताको पक्षलाई केन्द्रमा राखेर गरिनुपर्दछ। यद्यपि, यस दृष्टिकोणले मात्र सबै समस्या समाधान भने गर्दैन। तर, यो महिला तथा अन्य वहिष्कृत समूहहरूसमेतका प्रतिको लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशिताको प्रवृत्ति तथा अभ्यासलाई परिवर्तन गर्न भने सफल हुन सक्छ।

^{१८} Commission on Legal Empowerment of the Poor, —Making the law work for everyone, Vol. II Working Group Reports, 2008.

^{१९} पूर्ववत्, कक्स मार्क्स (२००८) पृ. १७६

छ) सामाजिक संलग्नताको प्रवर्द्धन

न्यायिक समितिलाई न्यायिक अधिकार प्रदान गर्नुको उद्देश्य स्थानीय तहमै देवानी प्रकृतिका विवादहरूका हकमा जनताको न्यायमा पहुँच अभिवृद्धि गर्नु नै हो । स्थानीय सरकारहरूले न्यायिक समितिको अर्थ र उद्देश्यका बारेमा जनतालाई शिक्षित बनाउन धेरै लगानी गरेको देखिँदैन । यो कुरा स्थानीय विवाद समाधान संयन्त्रमा बृहत् जनसहभागिताको सन्दर्भमा पनि लागु हुन्छ । यसैकारण स्थानीय गाउँ तथा नगरपालिकाहरूमा न्यायिक समितिले गरेका निर्णयहरूको स्वामित्व लिने कुरामा कमी रहेको छ । स्थानीय जनताको न्यायमा पहुँच बढाउन उनीहरूलाई न्यायिक समितिको महत्व र क्षेत्राधिकारका बारेमा सूचित गरिनुपर्दछ । यसले मानिसमा न्यायिक समितिप्रति विश्वास जगाउनुका साथै यसप्रति सामूहिक अपनत्वको वातावरण निर्माण हुन्छ । त्यसैगरी, गरीब, सीमान्तकृत तथा वञ्चितकरणा परेका व्यक्तिहरूले न्यायिक समितिले प्रदान गर्ने सेवामा सहज पहुँच पाउनु भन्नाका लागि विद्यमान बाधाअवरोधहरू हटाउनुपर्दछ । सर्भे अफ नेपाली पिपुल^{१००} नामक अनुसन्धानले समुदायका विश्वसनीय सदस्यहरूसँगको प्रत्यक्ष अन्तर्क्रियाबाट नै मानिसहरूले सरकारी सेवाका बारेमा जानकारी प्राप्त गर्ने र नागरिक सहभागितामा सहभागी गरेका छन् भन्ने कुरा इङ्गित गरेको छ । गाउँपालिका राष्ट्रिय महासङ्घ, नेपाल नगरपालिका सङ्घ तथा जिल्ला समन्वय समिति र अन्य नागरिक समाजका सामाजिक संस्थाजस्ता सामुदायिक कुनानी शिक्षाका क्षेत्रमा पहिलेदेखि नै कार्यरत सङ्गठनहरूसँग साभेदारी गर्नु एक राम्रो आरम्भ बिन्दु हुनसक्छ । त्यसैगरी, सर्भे अफ नेपाली पिपुल अनुसन्धानले मानिसहरू सामुदायिक रेडियो तथा टेलिभिजन जस्ता सार्वजनिक सेवा घोषणाकर्ताबाट प्राप्त हुने सूचनाहरूलाई ग्राह्यरूपमा लिन्छन् ।

^{१००} हालै सबैभन्दा पछि अप्रिल २०१९ मा अध्यावधिक गरिएको हेर्नु : www.asiafoundation.org/publication/a-survey-of-the-nepali-people-in-2017/

विश्व बैङ्कको सामुदायिक संलग्नता अभ्यासबाट सिक्िएका पाठहरू

“आर्जेनियाको न्यायिक सुधार परियोजनाले मेरो अधिकार मग्ने टेलिभिजन कार्यक्रम उत्पादन गर्‍यो । यो कार्यक्रम कानूनी सचेतनामा आधारित थियो । उक्त कार्यक्रम आर्जेनियाको सार्वजनिक टेलिभिजनको श्रेणीक्रममा लगातार दुई वर्ष शीर्षस्थानमा रहन सफल भयो र सकारात्मक मूल्याङ्कन पनि पायो । उक्त कार्यक्रमलाई एक वेबसाइटले साथ दिएको थियो । उक्त वेबसाइट कानूनी जानकारी प्रदान गर्नुका साथै न्याय मन्त्रालयका कानून विज्ञहरू समक्ष प्रश्न राख्ने अवसर पनि दिन्थ्यो ।

इन्डोनेसियाको महिला कानूनी सशक्तीकरण कार्यक्रमले जिल्लास्तरमा बहुसरोकार मञ्च स्थापना गरेको थियो । यस मञ्चले प्रहरी, अभियोजनकर्ता तथा सामान्य र धार्मिक अदालतका साथै स्थानीय गैरसरकारी एवं महिला पारालिगल समूहहरूलाई एकसाथ ल्याउँथ्यो । उक्त मञ्चले महिलाका कानूनी अधिकारहरूमा छलफल गर्ने स्थान दिन्थ्यो भने महिला पारालिगलहरूलाई कानूनी प्रशिक्षण पनि दिन्थ्यो ।”^{१०१}

सोही अध्ययनमा विश्व बैङ्कले सामुदायिक शिक्षा पहलहरूमा उदाउँदो पाठहरूलाई यसप्रकार टिपोट गरेको छ - “...ज्ञान प्रसार गर्दा सार्वजनिक शिक्षा पहलहरू निर्माण गर्दा विद्यमान, सन्दर्भ विशेष व्यवधानहरूका बारेमा सूचित हुनुपर्दछ तथा त्यस्ता शैक्षिक प्रयासको प्रभाव उक्त शिक्षालाई जारीब जनताले सामना गरिरहेका वास्तविक समस्यासँग जोड्न सकिन्छ र नागरिकले गर्नसक्ने कार्यको अवसरहरू प्रदान गर्न सकिन्छमा उच्चतम हुन्छ ।”^{१०२}

सामुदायिक रेडियो प्रसारकहरूको बृहत् सञ्जालको उपयोग गर्दै स्थानीयताअनुरूप उत्पादित सामुदायिक रेडियो कार्यक्रमहरूले सार्वजनिक कानूनको सूचना दिने स्थानका रूपमा काम गर्न सक्छ । यसका साथै यसले न्यायिक समिति तथा सरोकारवालाहरूका लागि पृष्ठपोषण दिने मञ्च पनि प्रदान गर्नेछ । सार्वजनिक सेवा घोषणाकर्ताहरूले स्थानीय तहमा उपलब्ध न्यायिक सेवाहरूबारे सचेतना वृद्धि गर्ने तथा समुदायभित्र रहेका न्यायमा पहुँचका सफलताका कथाहरूलाई जोड दिने काम एकैसाथ गर्न सक्छन् । खासगरी, रेडियो कार्यक्रमहरू समुदायका सदस्यले “सामुदायिक रेडियो श्रोता” समूहका माध्यमबाट न्यायिक समिति सदस्य, मेलमिलापकर्ता तथा जिल्ला अदालतका न्यायाधीशसँग फोनमा वा प्रत्यक्ष अन्तर्क्रिया गर्न सक्ने गरी बनाइनुपर्छ ।

यी सबै कुरालाई सहयोग गर्ने गरी पोस्टर, समाचार पत्रिका तथा सडक नाटकजस्ता परम्परागत तरिकाहरूका साथै नवीनतम साधनका रूपमा रहेका सामाजिक सञ्जाल, सिर्जनात्मक

^{१०१} मारु, बी (२०१०) Access to Justice and Legal Empowerment: A Review of World Bank Practice. Hague Journal on the Rule of Law, 2(2), 259-281. doi:10.1017/S1876404510200076

^{१०२} पूर्ववत् पृ ११

प्रतिस्पर्धाहरू (जस्तो एकाउन्टाबिलिटी ल्याब नेपालले सञ्चालन गरेका 'इन्टेग्रिटी आइडल')^{१०३} लाई नागरिक संलग्नता बढाउन प्रयोग गर्न सकिन्छ। सर्वोच्च अदालतको न्यायमा पहुँच आयोग समग्र न्यायपालिकाकै न्यायमा पहुँचको अभ्यासलाई संस्थागत गर्न कार्यरत छ। हाल, सर्वोच्च अदालत प्रादेशिक तहमा न्यायमा पहुँच समूहहरू स्थापना गर्ने कार्यमा योजनारत छ। यस्तो समूले प्रदेश तथा सङ्घीय स्तरमा तहगत ठाडो सम्बन्ध स्थापित गर्नेछ। यसभन्दा एक कदमअघि बढ्दै, स्थानीय तहमा पनि "न्यायमा पहुँच" सामुदायिक समूहको गठन गरी सर्वोच्च अदालतद्वारा गठनका लागि प्रस्तावित प्रादेशिक स्तरको "न्यायमा पहुँच" समूहसँग तहगत ठाडो सम्बन्ध स्थापना गर्न सकिन्छ। यसबाट न्यायमा पहुँच सेवा प्रदायकहरूका सञ्जाल अभ्यासलाई प्रवर्द्धन गरी सोको माध्यमबाट यस्ता न्यायमा पहुँचका अभ्यासकर्ताहरूको आवाज नीति निर्माण तहसम्मै पुऱ्याउन प्रयोग गर्न सकिन्छ।

न्यायमा पहुँच आयोग, नेपालको सर्वोच्च अदालत

यस आयोगले न्यायमा पहुँचका सम्बन्धमा विभिन्न कार्यक्रम सञ्चालन गरेको छ। यसमा सूचना तथा सहायता कक्षको स्थापना पनि पर्छ। यस्तो कक्षको स्थापनाबाट ससाना सेवाहरू केही घण्टामै उपलब्ध हुन्छन्। यसका साथै निःशुल्क कानूनी सहायता, मोबाइल फोन तथा पैसा नलाग्ने टोल फ्रि नम्बरबाट निःशुल्क कुरा गर्न मिल्ने न्यायिक सोधपुछ सेवा, न्यायाधीशहरूसँग भेटघाट गर्ने प्रावधान, अनुवादक सेवा, एस्पष्टमएस सेवा तथा सम्बन्धित अदालतबाट आवश्यक सूचना सङ्कलन गर्ने प्रक्रियालाई सहजीकरण गर्नेजस्ता कार्य पनि आयोगले सञ्चालन गरेको छ। मुद्दाका बारेमा सूचना प्राप्त गर्न, मेलमिलापलाई प्रोत्साहित गर्न, अदालतबाट प्रदान गर्ने सेवाहरूको अनुगमन गर्न, सामुदायिक पहुँच कार्यक्रम सञ्चालन गर्न, निःशुल्क कानूनी सेवालाई संस्थागत गर्न तथा न्यायमा पहुँचसम्बन्धी विषयमा अध्ययनहरू गर्न आयोगले सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको प्रयोग गर्दछ।^{१०४}

नागरिक संलग्नता तथा नीतिगत संवादलाई अभै बढी प्रवर्द्धन गर्न सर्वोच्च अदालत, मेलमिलाप परिषद्, सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयजस्ता निकायबाट राष्ट्रिय अधिकारीहरूलाई बेलाबेलामा सातै प्रदेशका पालिकाहरू भ्रमण गरी सामुदायिक सदस्यहरूसँग अन्तर्क्रिया गर्न प्रोत्साहित गर्नुपर्दछ। सामुदायिक संवादका कार्यक्रममा समेत सहभागी हुने गरी गरिने यस्ता भ्रमणले परामर्श समितिका सदस्यहरूलाई स्थानीय न्यायिक परिस्थितिको मूल्याङ्कन गर्न सक्षम बनाउनुका साथै एउटा चुस्त नीतिगत सुधारका लागि स्थानीय समुदायसँग संलग्न हुन पनि सघाउँछ। यसले समुदायका मुख्य सदस्यहरूलाई वास्तविक

^{१०३} माथि उल्लेख गरिए जस्तै नागरिकहरूले इमानदार सरकारी अधिकृतको छनोट गर्ने 'इन्टेग्रिटी आइडल' एकाउन्टाबिलिटी ल्याबद्वारा नेपाललगायतका देशमा सञ्चालित विश्वव्यापी अभियान हो। यसको उद्देश्य इमानदारीको धारणाको सेरोफेरोमा बहस सुरु गर्ने र व्यक्तिको जिम्मेवारी तथा इमानदारीको महत्व प्रदर्शन गर्नु रहेको छ। हेर्नु: <http://www.integrityidol.org/countries/nepal/>

^{१०४} सर्वोच्च अदालत, न्यायमा पहुँच आयोगको वार्षिक कार्य योजना, २०७२/७३ (सन् २०१५/१६)।

समयमा प्रतिक्रिया दिन सक्ने बनाउँछ। यसका अतिरिक्त, यस्ता सामुदायिक संलग्नताले सहभागीहरूलाई दिगो संवादको एक संरचनागत प्रक्रियामा रहन दिन्छ। यस्तो संलग्नता सचेतना अभिवृद्धिभन्दा परसम्म पुग्न सक्छ तथा सोबाट विभेदकारी लैङ्गिक मान्यताहरू एवं वहिष्कृतीकरणका अभ्यासजस्ता गहिरोसँग जरो गाडेर बसेको अन्यायपूर्ण अवस्थालाई प्रत्यक्षरूपमा चुनौती दिन सक्ने वातावरण निर्माण हुन सक्छ।

यी रणनीतिहरूको कार्यान्वयन कार्ययोजनाहरू परिशिष्ट २ मा राखिएको छ।

न्यायमा पहुँच सुधार कार्यक्रमलाई एकाङ्गीरूपमा नलिई प्रणालीव्यापी दृष्टिकोणका रूपमा लिइनुपर्दछ। पहुँचको अधिकारलाई कुन प्रकारको हस्तक्षेपको संयोजनले “यसको सबैभन्दा माथिल्लो विस्तृतीकरणका रूपमा” सबैभन्दा प्रभावकारी तरिकाले अभिवृद्धि गर्छ?^{१०५} वि.सं. २०७३ को वैशाख स्थानीय तहको निर्वाचन सफल बनाई नेपालको संक्रमणबाट अघि बढ्ने एउटा अवसर थियो। यस अवसरबाट अभै चुस्तदुरुस्त तथा प्रभावकारी शासन व्यवस्था एवं बढी समावेशी आर्थिक विकासप्रतिको उच्च अपेक्षा राखिएको थियो। नयाँ प्रशासनिक आवश्यकतासँग मेल खाने गरी शक्तिको हस्तान्तरणका सम्बन्धमा राज्य सुधारको विषयमा अपेक्षित प्रगतिको अभावका कारण स्थानीय तहमा न्यायिक समितिसहित सरकारका सबै तहहरूमा भूमिका र जिम्मेवारीका बारेमा दुविधा उत्पन्न भएको छ। न्यायिक समितिहरूलाई असंख्य चुनौतीले घेरिरहँदा प्राथमिकता तथा आवश्यकताहरू बढ्दै गएका छन्। न्यायिक समितिहरू अहिले आफ्नो जिम्मेवारी पूरा गर्न तथा आफ्नो निर्वाचन क्षेत्रमा आवश्यक सेवा प्रदान गर्नुपर्ने बढ्दो दबावले थिचिएका छन्। यस अस्पष्टता तथा तरलताका बीच न्यायिक समितिहरू निर्वाचनमा जनतासामु गरेका प्रतिबद्धताका कारण जनताको बढ्दो अपेक्षाहरू बीच न्यायिक सेवा प्रदान गर्न प्रयत्नरत छन्।

वर्तमान परिस्थितिमा एकातिर निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरू आफ्नो निर्वाचन क्षेत्रका जनताका बढ्दा अपेक्षाहरूसँग जुभिरहेका छन् भने अर्कोतर्फ आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक तथा कानूनी शक्तिहरूका बीच नतिजाका लागि निर्णय गर्ने जटिलताहरूमा विचरण गर्दैछन्। यसबाट गरीब तथा सीमान्तकृतहरू वहिष्करणमै परेको अवस्थामा निरन्तरता आउने डर बढेको छ। यसका साथै राजनीतिकरण तथा भ्रष्टाचार रहिरहने र नयाँ सङ्घीय संरचनामा पनि न्यायमा समग्रतम पहुँच भ्रान्तिकै रूपमा रहिरहने हो कि भन्ने संशय पनि उत्तिकै छ।^{१०६} नेपाल यो जटिल सुधार प्रक्रियामा विचरण गर्दैगर्दा सहकार्यको सानो इतिहास मात्रै भएका तथा एकअर्काप्रति उत्तिकै सशक्त एवं गलत धारणा राख्ने राज्य र गैरराज्य न्यायिक कर्ताहरू (नवनिर्वाचित जनप्रतिनिधि, न्यायिक समिति, प्रहरी, मेलमिलापकर्ता तथा जिल्ला अदालतका न्यायाधीशहरूलगायत) ले एकसाथ सँगै काम गर्नका लागि नयाँ बाटो पहिल्याउनु जरुरी छ।

प्रणालीव्यापी दृष्टिकोणबाट हेर्दा, न्यायिक समितिलाई संस्थागत गर्न बहुमुखी हस्तक्षेपहरू जरुरी देखिन्छ। यस्तो हस्तक्षेपमा सुसङ्गत नीतिगत रूपरेखाको निर्माण, सामुदायिक सदस्यका लागि समग्र प्रशिक्षण तथा अनुभव आदानप्रदान मञ्चहरू, गुणस्तर नियन्त्रण तथा न्यायिक सुपरीवेक्षण संयन्त्रको

^{१०५} पूर्ववत्, A Review of World Bank Practice. पृ. १८

^{१०६} वाग्ले. एन, पाण्डे ए. २०१८ Federalism's birth pangs or death rattle? Navigating the sub-national landscape, a year after the 2017 elections. नेपाली टाइम्स

स्थापना, अन्य न्यायमा पहुँच सेवा प्रदायकहरू (जस्तो नगर प्रहरी, आश्रय घर, मानव अधिकार क्षेत्रमा कार्यरत गैरसरकारी संस्था, अर्धन्यायिक निकाय जस्ता) सँग सम्बन्ध स्थापित गर्ने, न्यायमा पहुँचको संरचनासहितको बृहत्तर सामुदायिक संलग्नता प्रवर्द्धन गर्ने एकीकृत न्यायिक सहयोग प्रणाली (भौतिक तथा मानवीय) जडान गर्ने लगायतका कार्यहरू पर्दछन् ।

एउटा तहगत स्थानीयरूपमा नेतृत्व गरिएको न्याय प्रवाह प्रणालीलाई सहयोग गर्दा यसबाट व्यक्तिगत समुदायसम्मै न्याय प्रशासनलाई पुऱ्याउन सकिने सम्भावना हुन्छ । यस्तो प्रणाली नागरिकको समय, लागत तथा प्रभावकारितासम्बन्धी आवश्यकताका बारेमा बढी उपयोगी हुन सक्छ । तर, यसका लागि यो प्रणाली सामञ्जस्यपूर्ण नीति तथा अभ्यास रूपरेखाका आधारमा सञ्चालित हुनु भने जरुरी हुन्छ । यसका साथै यस्तो प्रणालीले नागरिक सहभागितालाई प्रवर्द्धन गर्नुका साथै न्यायिक समिति तथा तिनका सदस्यहरू र मेलमिलाप तथा जिल्ला अदालतसमेतका न्याय प्रवाह गर्ने अन्य संयन्त्रहरू बीच विश्वासमा आधारित असल कार्यसम्बन्ध पनि प्राप्त हुन्छ । उक्त सर्तहरू पूरा भएमा स्थानीय न्याय प्रणालीबाट प्राप्त हुने फाइदाले गरीब, महिला तथा अन्य सीमान्तकृत समूहसमेत सबै लाभान्वित हुनेछन् ।

परिशिष्टहरू

न्यायिक समितिलाई प्राप्त न्यायिक अधिकारको विवरण

(स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ४७ को उपदफा (१) र (२) मा उल्लिखित)

न्यायिक अधिकारको विषय	सम्बन्धित दफा	प्राप्त न्यायिक अधिकारको विवरण
न्याय निरूपणको अधिकार	दफा ४७-१	<ul style="list-style-type: none"> ■ आलीधुर, बाँध पैनी, कुलो वा पानीघाटको बाँडफाँट तथा उपयोग ■ अर्काको बाली नोक्सान गरेको ■ चरन, घाँस, दाउरा ■ ज्याला मजुरी नदिएको ■ घरपालुवा पशुपंक्षी हराएको वा पाएको ■ ज्येष्ठ नागरिकको पालन पोषण तथा हेरचाह नगरेको ■ नाबालक छोराछोरी वा पतिपत्नीलाई इज्जत आमदअनुसार खानलाउन वा शिक्षादीक्षा नदिएको ■ वार्षिक २५ लाख रुपैयाँसम्मको बिगो भएको घर बहाल र घर बहाल सुविधा ■ अन्य व्यक्तिको घरजग्गा वा सम्पत्तिलाई असर पर्ने गरी रुख बिरुवा लगाएको ■ आफ्नो घर वा बलेसीबाट अर्काको घर, जग्गा वा सार्वजनिक बाटोमा पानी भारेको ■ सधियारको जग्गातर्फ भ्रूयाल राखी घर बनाउनु पर्दा कानूनबमोजिम छोड्नु पर्ने परिमाणको जग्गा नछोडी बनाएको ■ कसैको हक स्वामित्वमा भए पनि परापूर्वदेखि सार्वजनिक रूपमा प्रयोग हुँदै आएको बाटो, वस्तुभाउ निकाल्ने निकास वास्तुभाउ चराउने चौँ, कुलो, नहर, पोखरी, पाटीपौवा, अन्त्येष्टि स्थल, धार्मिक स्थल वा अन्य कुनै सार्वजनिक स्थलको उपयोग गर्न नदिएको वा बाधा पुऱ्याएको ■ सङ्घीय वा प्रदेश कानूनले स्थानीय तहबाट निरूपण हुने भनी तोकेका अन्य विवाद

- सरकारी, सार्वजनिक वा सामुदायिक बाहेक एकाको हकको जग्गा अकालो च्यापी, मिची वा खुसाई खाएको
- सरकारी, सार्वजनिक वा सामुदायिक बाहेक आफ्नो हक नपुग्ने अरूको जग्गामा घर वा कुनै संरचना बनाएको
- पतिपत्नी बीचको सम्बन्ध विच्छेद
- अङ्गभङ्ग बाहेकको बढीमा एक वर्षसम्म कैद हुनसक्ने कुटपिट
- गाली बेइज्जती
- लुटपिट
- पशुपंक्षी छाडा छोडेको वा पशुपंक्षी राख्दा वा पाल्दा लापरवाही गरी अरूलाई असर पारेको
- अरूको आवासमा अनधिकृत प्रवेश गरेको
- अर्कोको हक भोगमा रहेको जग्गा आवाद वा भोग चलान गरेको
- ध्वनि प्रदूषण गरी वा फोहोरमैला पर्याकी छिमेकीलाई असर पुऱ्याएको
- प्रचलित कानूनबमोजिम मेलमिलाप हुन सक्ने व्यक्ति वादी भई दायर हुने अन्य देवानी र एक वर्षसम्म कैद हुनसक्ने

फौजदारी विवाद

रणनीतिको कार्याचयन योजना

रणनीति १: नीतिगत संवाद आरम्भ गर्ने

रणनीतिक कार्य	लाक्षित समूह	कार्यसम्पादन सूचक	कार्यसम्पादन जिम्मेवार
अवधारणागत तथा कार्यविधगत स्पष्टताका लागि नीतिगत संवाद	न्यायिक समिति	न्यायिक समितिको अवधारणागत तथा प्रक्रियागत मार्गनिर्देशिका निर्धारण	सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, सर्वोच्च अदालत, कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, गाउँपालिका राष्ट्रिय महासङ्घ, नेपाल नगरपालिका सङ्घका प्रतिनिधिहरू रहेको परामर्श समिति
अन्तर निकाय समन्वयका लागि नीतिगत संवाद	न्यायिक समिति	अन्तर निकाय संवादको सहकार्यात्मक रूपरेखा मार्गनिर्देशिका निर्धारण	सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, सर्वोच्च अदालत, कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, गाउँपालिका राष्ट्रिय महासङ्घ, नेपाल नगरपालिका सङ्घका प्रतिनिधिहरू रहेको परामर्श समिति
प्रशिक्षणको गुणस्तर तथा मान्यता प्रदान गर्ने सम्बन्धमा नीतिगत संवाद	न्यायिक समिति	प्रशिक्षण पाठ्यक्रम, तालिम दिने संस्थाहरूको मान्यता तथा तालिमका विधिहरू	सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, सर्वोच्च अदालत, कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, गाउँपालिका राष्ट्रिय महासङ्घ, नेपाल नगरपालिका सङ्घका प्रतिनिधिहरू रहेको परामर्श समिति

रणनीति २ : स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनमा रहेका द्विविधा निराकरणका लागि ऐन संशोधन गर्ने

रणनीतिक कार्य	लाक्षित समूह	कार्य सम्पादन सूचक	कार्य सम्पादनको जिम्मेवारी
हाल रहेको द्विविधा हटाउन प्रचलित स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनमा संशोधनका लागि मस्यौदा समिति गठन गर्ने	न्यायिक समिति	मस्यौदा समिति गठनको निर्णय	सङ्घीय मामला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय

कानूनमा समावेश हुनुपर्ने विषयमा सुझावका लागि सरोकारवालासँग अन्तर्क्रिया गर्ने	न्यायिक समिति	अन्तर्क्रिया सम्पन्न प्रतिवेदन	मस्यौदा समिति
कानूनको मस्यौदा तयार गर्ने	न्यायिक समिति	मस्यौदा तयार	मस्यौदा समिति
मस्यौदा उपर सुझावका लागि छलाफल गराउने	न्यायिक समिति	छलाफल सम्पन्न प्रतिवेदन	मस्यौदा समिति
कानूनको अन्तिम मस्यौदा तयार गर्ने	न्यायिक समिति	अन्तिम मस्यौदा	मस्यौदा समिति
कानूनको अन्तिम मस्यौदा पेस गर्ने	न्यायिक समिति	मस्यौदा पेस	मस्यौदा समिति
कानून पारित गर्ने	न्यायिक समिति	कानून पारित	सङ्घीय मामला मन्त्रालय/सङ्घीय संसद

रणनीति ३: स्थानीय कार्यविधि कानून निर्माण गर्ने

रणनीतिक कार्य	लाक्षित समूह	कार्यसम्पादन सूचक	कार्यसम्पादन गर्नु पर्ने जिम्मेवारी
कानून मस्यौदाका लागि मस्यौदा समिति गठन गर्ने	न्यायिक समिति	समिति गठन	नगर सभा प्रमुख/ गाउँ सभा अध्यक्ष
कानून मस्यौदाका लागि आवश्यकताअनुसार विषय विज्ञको नियुक्ति	न्यायिक समिति	विज्ञको नियुक्ति	मस्यौदा समितिको सिफारिसमा प्रमुख/अध्यक्ष
मस्यौदा समितिद्वारा सरोकारवालासँग सुझाव सङ्कलन गर्न छलाफल	न्यायिक समिति	छलाफल कार्यक्रम सम्पन्न	मस्यौदा समिति
मस्यौदा तयार गर्ने	न्यायिक समिति	मस्यौदा निर्माण	मस्यौदा समिति
मस्यौदा उपर सुझावका लागि छलाफल गराउने	न्यायिक समिति	छलाफल कार्यक्रम सम्पन्न	मस्यौदा समिति
कानूनको अन्तिम मस्यौदा तयार गरी सम्बन्धित तहमा पेस गर्ने	न्यायिक समिति	मस्यौदा पेस	मस्यौदा समिति
कानूनको विधेयक पारित गर्ने	न्यायिक समिति	विधेयक पारित	गाउँ/नगर सभा

रणनीति ४ : कार्यविधि दिग्दर्शन र निर्देशिका निर्माण गर्ने

रणनीतिक कार्य	लक्षित समूह	कार्य सम्पादन सूचक	कार्य सम्पादनको जिम्मेवारी
दिग्दर्शन र निर्देशिका निर्माणका लागि मस्यौदा समिति गठन गर्ने	न्यायिक समितिका पदाधिकारी	मस्यौदा समिति गठन	प्रमुख/अध्यक्ष/न्यायिक समितिका संयोजक/प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत
मस्यौदामा समावेश हुनुपर्ने विषयको पहिचान गर्ने	न्यायिक समितिका पदाधिकारी	मस्यौदामा समावेश हुनुपर्ने विषयको निर्धारण	मस्यौदा समिति
मस्यौदामा समावेश हुनुपर्ने विषयलाई अन्तिमरूप दिन सुभाबका लागि अन्तर्क्रिया आयोजना गर्ने	न्यायिक समितिका पदाधिकारी	समावेश हुनुपर्ने विषय किटान	मस्यौदा समिति
दिग्दर्शन र निर्देशिकाको मस्यौदा तयार गर्ने	न्यायिक समितिका पदाधिकारी	मस्यौदा तयार	मस्यौदा समिति
दिग्दर्शन र निर्देशिकालाई अन्तिमरूप दिन सुभाबका लागि मस्यौदा उपर छलफल कार्यक्रम आयोजना गर्ने	न्यायिक समितिका पदाधिकारी	छलफल कार्यक्रम सम्पन्न	मस्यौदा समिति
दिग्दर्शन र निर्देशिकाको अन्तिम मस्यौदा तयार गर्ने	न्यायिक समितिका पदाधिकारी	अन्तिम मस्यौदा तयार	मस्यौदा समिति
अन्तिम मस्यौदा गाउँ/नगरपालिकामा पेश गर्ने	न्यायिक समितिका पदाधिकारी	मस्यौदा पेश	मस्यौदा समिति
दिग्दर्शन र निर्देशिका जारी गर्ने	न्यायिक समितिका पदाधिकारी	दिग्दर्शन र निर्देशिका जारी	गाउँ/नगर कार्यपालिका

रणनीति ५ : मेलामिलाप व्यवस्थापनका लागि कानून निर्माण गर्ने

रणनीतिक कार्य	लक्षित समूह	कार्य सम्पादन सूचक	कार्य सम्पादनको जिम्मेवारी
मेलामिलाप व्यवस्थापनका लागि संविधानको अनुसूची - ८ मा उल्लेख भएबमोजिमको कानून निर्माणका लागि मस्यौदा समिति गठन गर्ने	न्यायिक समिति	मस्यौदा समिति गठनको निर्णय	प्रमुख/अध्यक्ष/न्यायिक समितिका संयोजक/प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत
कानूनमा समावेश हुनुपर्ने विषयमा सुभाबका लागि सरोकारवालासँग अन्तर्क्रिया गर्ने	न्यायिक समिति	अन्तर्क्रिया सम्पन्न प्रतिवेदन	मस्यौदा समिति

कानूनको मस्यौदा तयार गर्ने	न्यायिक समिति	मस्यौदा तयार	मस्यौदा समिति
मस्यौदा उपर सुभावका लागि छलफल गराउने	न्यायिक समिति	छलफल सम्पन्न प्रतिवेदन	मस्यौदा समिति
कानूनको अन्तिम मस्यौदा तयार गर्ने	न्यायिक समिति	अन्तिम मस्यौदा	मस्यौदा समिति
कानूनको अन्तिम मस्यौदा पेश गर्ने	न्यायिक समिति	मस्यौदा पेश	मस्यौदा समिति
कानून पारित गर्ने	न्यायिक समिति	कानून पारित	अध्यक्ष/प्रमुख र गाउँ/नगर सभा

रणनीति ६ : मेलामिलापबाट हुने मिलापत्र र सोको निर्णय कार्यान्वयन सम्बन्धी कानूनको निर्माण गर्ने

रणनीतिक कार्य	लक्षित समूह	कार्य सम्पादन सूचक	कार्य सम्पादनको जिम्मेवारी
मिलापत्र र निर्णय कार्यान्वयनसम्बन्धी दफा ५२ बमोजिमको कानून निर्माणका लागि मस्यौदा समिति गठन गर्ने	न्यायिक समिति	मस्यौदा समिति गठन गर्ने निर्णय	प्रमुख/अध्यक्ष/न्यायिक समितिका संयोजक/प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत
कानूनमा समावेश हुनुपर्ने विषयमा सुभावका लागि सरोकार वालाहरूसँग अन्तर्क्रिया गर्ने	न्यायिक समिति	अन्तर्क्रिया सम्पन्न प्रतिवेदन	मस्यौदा समिति
कानूनको मस्यौदा तयार गर्ने	न्यायिक समिति	मस्यौदा तयार	मस्यौदा समिति
मस्यौदा उपर सुभावका लागि छलफल गराउने	न्यायिक समिति	छलफल सम्पन्न प्रतिवेदन	मस्यौदा समिति
कानूनको अन्तिम मस्यौदा तयार गर्ने	न्यायिक समिति	अन्तिम मस्यौदा	मस्यौदा समिति
कानूनको अन्तिम मस्यौदा पेश गर्ने	न्यायिक समिति	मस्यौदा पेश	मस्यौदा समिति
कानून पारित गर्ने	न्यायिक समिति	कानून पारित	अध्यक्ष/प्रमुख र गाउँ/नगर सभा

रणनीति ७: न्यायिक समितिका पदाधिकारी र अन्य कर्मचारीको क्षमता विकास कार्यक्रम बनाई लागु गर्ने

रणनीतिक कार्य	लक्षित समूह	कार्यसम्पादन सूचक	कार्यसम्पादनको जिम्मेवारी
क्षमता विकासका लागि आवश्यक कार्यक्रम पहिचान गर्ने	न्यायिक समितिका पदाधिकारी	कार्यसमूहको गठन	सम्बन्धित स्थानीय तह
कार्यसमूह गठन गर्ने			
क्षमता विकास कार्यक्रम पहिचान गरी प्रतिवेदन पेश गर्ने	न्यायिक समितिका पदाधिकारी	प्रतिवेदन पेश	सम्बन्धित कार्यसमूह
क्षमता विकासका लागि आवश्यक कार्यक्रमलाई स्वीकृति	न्यायिक समितिका पदाधिकारी	स्वीकृत गर्ने निर्णय	गाउँ/नगर कार्यपालिका
कार्यक्रम संचालनका लागि बजेट आफ्नै स्रोत	न्यायिक समितिका पदाधिकारी	स्रोतको उपलब्धता	गाउँ/नगर कार्यपालिका
व्यवस्था	गैरसरकारी संस्था		
	दातृ निकाय		
कार्यक्रम संचालन	न्यायिक समितिका पदाधिकारी	कार्यक्रम सम्पन्न प्रतिवेदन	गाउँ/नगर कार्यपालिका/न्यायिक समिति
	न्यायिक समितिका पदाधिकारी		राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, स्थानीय विकास प्रशिक्षण प्रतिष्ठान/नगरिक समाज

रणनीति ८: गुणस्तर नियन्त्रण निकायको स्थापना

रणनीतिक कार्य	लक्षित समूह	कार्यसम्पादन सूचक	कार्यसम्पादनको जिम्मेवारी
गुणस्तर नियन्त्रण निकाय स्थापना सम्भावनाको	न्यायिक समितिका पदाधिकारीलगायत	परामर्श समितिको बुझावमा	परामर्श समिति (माथि उल्लेख गरिएजस्तै)
अध्ययन	स्थानीय तहका अन्य पदाधिकारी	अध्ययन समिति गठन	
संभावना अध्ययनका लागि सम्बन्धित पदाधिकारी र	न्यायिक समितिका पदाधिकारीलगायत	परामर्श कार्यक्रम सम्पन्न	अध्ययन समिति
व्यक्तिसँग परामर्श कार्यक्रम	स्थानीय तहका अन्य पदाधिकारी		
निकाय स्थापनाको संभावना र ढाँचाका सम्बन्धमा	न्यायिक समितिका पदाधिकारीलगायत	प्रतिवेदन तयार	अध्ययन समिति
प्रतिवेदन प्रस्तुत	स्थानीय तहका अन्य पदाधिकारी		

गुणस्तर नियन्त्रण निकाय स्थापना सम्बन्धी कानून निर्माण	न्यायिक समितिका पदाधिकारीलगायत स्थानीय तहका अन्य पदाधिकारी	कानूनको मस्यौदा तयार	परामर्श समिति
आवश्यक पूर्वाधारको व्यवस्थापन	न्यायिक समितिका पदाधिकारीलगायत स्थानीय तहका अन्य पदाधिकारी	जग्गाको व्यवस्था र भवन निर्माण सम्पन्न	परामर्श समिति
निकायको स्थापना र व्यवस्थापन	न्यायिक समितिका पदाधिकारीलगायत स्थानीय तहका अन्य पदाधिकारी	निकाय स्थापित भई सञ्चालनमा आउने	परामर्श समिति

रणनीति ९ : सरोकारवाला निकायसँगको समन्वय अभिवृद्धि गर्ने

रणनीतिक कार्य	लक्षित समूह	कार्य सम्पादन सूचक	कार्य सम्पादनको जिम्मेवारी
सरोकारवाला निकाय (स्थानीय तहमा कार्यरत प्रहरी कार्यालय, सरकारी वा गैरसरकारी संस्था, सामुदायिक संस्था आदि) को पहिचान गर्ने	सरोकारवाला निकायका प्रमुख	सरोकारवाला निकायको सूची	प्रमुख/अध्यक्ष/न्यायिक समितिका संयोजक/प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत
सरोकारवाला निकायसँग सहयोग र समन्वयका क्षेत्रको पहिचान गर्ने	न्यायिक समिति	सहयोग र समन्वयका क्षेत्रको सूची	प्रमुख/अध्यक्ष/न्यायिक समितिका संयोजक/प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत
सरोकारवाला निकायबाट सहयोग प्राप्त हुनुपर्ने विषयमा अन्तर्क्रिया आयोजना गर्ने	सरोकारवाला निकायका पदाधिकारी	अन्तर्क्रिया सम्पन्न प्रतिवेदन	प्रमुख/अध्यक्ष/न्यायिक समितिका संयोजक/प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत
जिल्ला अदालतका न्यायाधीशसँग आवधिक अन्तर्क्रिया गर्ने	न्यायाधीश र न्यायिक समितिका पदाधिकारी	अन्तर्क्रिया सम्पन्न प्रतिवेदन	प्रमुख/अध्यक्ष/न्यायिक समितिका संयोजक/प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत
सिफारिस मार्गनिर्देशिकाको गठन	सबै सरोकारवाला निकायहरू	सिफारिस निर्देशिका तयार	प्रमुख/अध्यक्ष/न्यायिक समितिका संयोजक/प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत

रणनीति १० : न्यायिक काम कारबाहीको लागि न्यायिक समितिको छुट्टै भवन निर्माण गर्ने

रणनीतिक कार्य	लक्षित समूह	कार्य सम्पादन सूचक	कार्य सम्पादनको जिम्मेवारी
भवन निर्माणका लागि जग्गाको व्यवस्था गर्ने	न्यायिक समिति	जग्गाको व्यवस्था	प्रमुख/अध्यक्ष/न्यायिक समितिका संयोजक/प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत
भवन निर्माणका लागि लागत अनुमान तयार गर्ने	न्यायिक समिति	लागत अनुमान	प्रमुख/अध्यक्ष/न्यायिक समितिका संयोजक/प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत
भवन निर्माणका लागि टेण्डर स्वीकृति	न्यायिक समिति	टेण्डर सूचना प्रकाशन र टेण्डर स्वीकृति	प्रमुख/अध्यक्ष/न्यायिक समितिका संयोजक/प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत
भवन निर्माण कार्य सम्पन्न गर्ने	न्यायिक समिति	भवन हस्तान्तरण	निर्माण व्यवसायी/प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत

रणनीति ११: सुनुवाइ कक्ष र मेलामिलाप कक्षलागायतका लागि भौतिक पूर्वाधार निर्माण गर्ने

रणनीतिक कार्य	लक्षित समूह	कार्यसम्पादन सूचक	कार्यसम्पादनको जिम्मेवारी
सुनुवाइ कक्षको स्वरूप निर्धारण	न्यायिक समिति	सुनुवाइ कक्षको स्वरूपका सम्बन्धमा मापदण्ड निर्धारण	सम्बन्धित मन्त्रालय
सुनुवाइ कक्ष र मेलामिलाप कक्षलागायतका भौतिक पूर्वाधार निर्माणका लागि लागत अनुमान	न्यायिक समिति	लागत अनुमान प्रतिवेदन	सम्बन्धित गाउँ/नगरका प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत
लागत अनुमानको स्वीकृति		स्वीकृतिको निर्णय	सम्बन्धित गाउँ र नगर कार्यपालिका
लागत अनुमानबमोजिमको बजेटको व्यवस्थापन		बजेटको व्यवस्था	सम्बन्धित गाउँ र नगर कार्यपालिका
भवन निर्माणको लागि टेण्डर आह्वान र स्वीकृति		टेण्डर सूचना प्रकाशन र स्वीकृति	प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत
भवन निर्माण	न्यायिक समिति	न्यायिक समितिलाई भवन हस्तान्तरण	प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत र सम्बन्धित निर्माण व्यवसायी

रणनीति १२ : मेलमिलापकर्तालाई प्रशिक्षित गर्ने र सूचीकरण गर्ने

रणनीतिक कार्य	लक्षित समूह	कार्यसम्पादन सूचक	कार्यसम्पादनको जिम्मेवारी
प्रशिक्षण पाठ्यक्रमको निर्धारण गर्ने (स्थानीय कानूनले अन्यथा मेलमिलापकर्ताको रूपमा काम गर्न इच्छुक र सोका प्रशिक्षण पाठ्यक्रम न्यायिक समितिको संयोजक/व्यवस्था नगरेसम्म मेलमिलाप परिषद्द्वारा स्वीकृत पाठ्यक्रम) लागि आधारभूत योग्यता पूरा गरेका व्यक्ति		निर्धारणको निर्णय	प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत
प्रत्येक वडाबाट उम्मेदवारको छनोट गर्ने	मेलमिलापकर्ताको रूपमा काम गर्न इच्छुक र सोका उम्मेदवारको छनोट		न्यायिक समितिको संयोजक/प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत
प्रशिक्षण संचालनका लागि आवश्यक स्रोतको व्यवस्था गर्ने	मेलमिलापकर्ताका रूपमा काम गर्न इच्छुक र त्यसका लागि आधारभूत योग्यता पूरा गरेका व्यक्ति	बजेटको व्यवस्था	न्यायिक समितिको संयोजक/प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत
प्रशिक्षण संचालन गर्ने गराउने	मेलमिलापकर्ताका रूपमा काम गर्न इच्छुक व्यक्ति	प्रशिक्षण सम्पन्न	न्यायिक समितिको संयोजक/प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत
प्रशिक्षण प्राप्त मेलमिलापकर्तालाई सूचीकृत गर्ने	प्रशिक्षित मेलमिलापकर्ताहरू	मेलमिलापकर्ताको सूची तयार	वडा अध्यक्ष/न्यायिक समितिको संयोजक

रणनीति १३ : वडा तहसम्म मेलमिलाप केन्द्रको स्थापना गर्ने

रणनीतिक कार्य	लक्षित समूह	कार्यसम्पादन सूचक	कार्य सम्पादनको जिम्मेवारी
प्रत्येक वडामा मेलमिलाप केन्द्रको स्थापना गर्ने	वडा मेलमिलापकर्ता	केन्द्रको स्थापना	प्रमुख/अध्यक्ष/न्यायिक समिति/ प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत
प्रशिक्षण प्राप्त मेलमिलापकर्तालाई वडा मेलमिलाप केन्द्रमा सूचीकृत गर्ने	वडा मेलमिलापकर्ता	मेलमिलाप कर्ताहरू सूचीकृत	वडा अध्यक्ष/न्यायिक समितिको संयोजक/प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत

रणनीति १४ : सहयोगी जनशक्तिको व्यवस्था गर्ने

रणनीतिक कार्य	लक्षित समूह	कार्यसम्पादन सूचक	कार्यसम्पादनको जिम्मेवारी
सहयोगी जनशक्तिको दरबन्दी पहिचान		दरबन्दी निर्धारण	प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत
दरबन्दी स्वीकृत गर्ने		दरबन्दी स्वीकृतिको निर्णय	गाउँ/नगर कार्यपालिका
स्वीकृत दरबन्दीमा कर्मचारी नियुक्ति गर्ने		कर्मचारी नियुक्तिको निर्णय	प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत

रणनीति १५ : निर्णय कार्यान्वयनका लागि निर्णय कार्यान्वयन शाखा स्थापना गर्ने

रणनीतिक कार्य	लक्षित समूह	कार्य सम्पादन सूचक	कार्य सम्पादनको जिम्मेवारी
निर्णय कार्यान्वयन कक्ष तोक्ने	विवादका पक्ष	निर्णय कार्यान्वयन कक्षको व्यवस्था	प्रमुख/अध्यक्ष/न्यायिक समितिका संयोजक/प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत
निर्णय कार्यान्वयन शाखामा काम गर्ने कर्मचारी तोक्ने	विवादका पक्ष	निर्णय कार्यान्वयन शाखामा कर्मचारीको व्यवस्था	प्रमुख/अध्यक्ष/न्यायिक समितिका संयोजक/प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत

रणनीति १६: निर्णय कार्यान्वयनका लागि प्रहरी शक्तिको व्यवस्था गर्ने

रणनीतिक कार्य	लक्षित समूह	कार्य सम्पन्न गर्नु पर्ने अवधि	कार्य सम्पादनको जिम्मेवारी
निर्णय कार्यान्वयन गर्नका लागि नगर प्रहरीको अधिकार हुने कानूनी व्यवस्था गर्ने	न्यायिक समिति	स्थानीय कानूनको निर्माण	गाउँ/नगर सभा
नगर प्रहरीको व्यवस्था	न्यायिक समिति	नगर प्रहरीको नियुक्ति	प्रमुख/अध्यक्ष/प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत

रणनीति १७ : निर्णय र तथा सोको कार्यान्वयन अवस्थाको अभिलेखीकरण गर्ने अभिलेख शाखा स्थापना गर्ने

रणनीतिक कार्य	लक्षित समूह	कार्य सम्पादन सूचक	कार्य सम्पादनको जिम्मेवारी
निर्णय भएका मिसिल व्यवस्थितरूपमा राख्न अभिलेख शाखाको स्थापना गर्ने	न्यायिक समिति	अभिलेख शाखाको लागि निश्चित कक्षको व्यवस्था	प्रमुख/अध्यक्ष/न्यायिक समितिका संयोजक/प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत
अभिलेख शाखाको काम गर्न कर्मचारीको व्यवस्था गर्ने	न्यायिक समिति	कर्मचारी तोक्ने निर्णय	प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत

रणनीति १८ : पुस्तकालय स्थापना गर्ने

रणनीतिक कार्य	लक्षित समूह	कार्यसम्पादन सूचक	कार्य सम्पादनको जिम्मेवारी
अत्यावश्यक पुस्तकको पहिचान गर्ने	न्यायिक समितिका पदाधिकारी र सम्बन्धित कर्मचारी	आवश्यक पुस्तकको सूची	प्रमुख/अध्यक्ष/न्यायिक समितिका संयोजक/प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत
आवश्यक फर्निचरसहितको पुस्तकालय कक्षको व्यवस्था गर्ने	न्यायिक समितिका पदाधिकारी र सम्बन्धित कर्मचारी	पुस्तकालय कक्ष निश्चित गर्ने	प्रमुख/अध्यक्ष/न्यायिक समितिका संयोजक/प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत
पुस्तकालयका लागि कर्मचारी तोक्ने	न्यायिक समितिका पदाधिकारी र सम्बन्धित कर्मचारी	कर्मचारीलाई जिम्मा	प्रमुख/अध्यक्ष/न्यायिक समितिका संयोजक/प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत
आवश्यक पुस्तक खरिद गर्ने	न्यायिक समितिका पदाधिकारी र सम्बन्धित कर्मचारी	पुस्तक खरिद	प्रमुख/अध्यक्ष/न्यायिक समितिका संयोजक/प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत
खरिद गरिएका पुस्तक पुस्तकालय कक्षमा व्यवस्थितरूपमा राख्ने	न्यायिक समितिका पदाधिकारी र सम्बन्धित कर्मचारी	पुस्तकालय कक्षमा पुस्तकको उपलब्धता	पुस्तकालय कक्षका कर्मचारी

रणनीति १९ : न्यायिक समितिसम्मको पहुँच अभिवृद्धि गराउने

रणनीतिक कार्य	लाक्षित समूह	कार्यसम्पादन सूचक	कार्यसम्पादनको जिम्मेवारी
वडावडामा न्यायिक समितिलाई प्राप्त क्षेत्राधिकार र कार्यप्रणाली बारे सचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने	सर्वसाधारण नागरिक	कार्यक्रम सम्पन्न प्रतिवेदन	प्रमुख/अध्यक्ष/न्यायिक समितिका संयोजक/प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत
विपन्न र अक्षमका लागि दस्तुर आदिमा छुटको व्यवस्था गर्ने	सेवाग्राही	कानूनमा विशेष व्यवस्था	गाउँ/नगर कार्यपालिकारसभा
तत्काल सम्बोधन गर्नुपर्ने प्रकृतिको विषय भए पनि स्वयं उजुरी लिएर आउन नसक्ने पक्षका निम्ति उजुरी सहजीकरण गर्ने	पीडित सेवाग्राही	न्याय सहजकर्ताको नियुक्ति	प्रमुख/अध्यक्ष/न्यायिक समितिका संयोजक/प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत
न्यायिक सहजकर्ताको व्यवस्था गर्ने			

रणनीति २० : व्यावहारिक अभ्यास अनुभव आदानप्रदान गर्ने मञ्च निर्माण

रणनीतिक कार्य	लाक्षित समूह	कार्यसम्पादन सूचक	कार्यसम्पादनको जिम्मेवारी
सरोकारवाला निकायहरू पहिचान गर्ने (न्यायिक समिति, मे लमिलापकर्ताहरू, जिल्ला अदालतका अधिकारीहरू, स्थानीय तहमा कार्यरत प्रहरीहरू, सरकारी वा गैरसरकारी संस्थाहरू, सामुदायिक सङ्गठनहरू आदि)	सरोकारवाला निकायका प्रमुखहरू	सरोकारवाला निकायको सूची तयार	प्रमुख/अध्यक्ष/न्यायिक समितिका संयोजक/प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत
बाभिरका तथा साभा जिम्मेवारीका क्षेत्र पहिचान	न्यायिक समिति	बाभिरका र साभा जिम्मेवारीका क्षेत्रहरूको सूची तयार	प्रमुख/अध्यक्ष/न्यायिक समितिका संयोजक/प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत
अनुभव, चुनौती, सफलता तथा अगाडिको बाटोका बारेमा अन्तर्क्रिया	सरोकारवाला निकायमा कार्यरत अधिकारीहरू	अन्तर्क्रिया प्रतिवेदन तयार	प्रमुख/अध्यक्ष/न्यायिक समितिका संयोजक/प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत

न्यायिक समितिहरूका लागि प्रादेशिक समकक्ष सञ्जाल^{१०७}

^{१०७} यो सबै प्रदेश अन्तर्गत बाँडिएका ७५३ वटै न्यायिक समितिहरूको प्रस्तावित संरचनाको खाका चित्र हो ।

स्थलगत अध्ययनमा अवलोकन गरिएका तथ्यहरू

वि.सं. २०७५ को साउन र भदौ महिनामा काभ्रेपलाञ्चोक जिल्लाको धुलिखेल नगरपालिका, धादिङ जिल्लाको सिद्धलेक गाउँपालिका तथा सप्तरी जिल्लाको रुपनी गाउँपालिकामा स्थलगत अवलोकन गरिएको थियो। यो अवलोकन त्यहाँ न्यायिक अधिकारको अभ्यास कसरी भइरहेको छ भन्ने बुझ्नका लागि गरिएको थियो। उक्त अध्ययनबाट निम्न समस्याहरू रहेको पाइयो :

१. स्थलगत अध्ययनका समयमा विवाद तथा तिनको समाधानको अवस्था यसप्रकार रहेको पाइयो :

- धुलिखेल : २४ विवाद दर्ता, ११ समाधान
- सिद्धलेक : २१ विवाद दर्ता, ७ समाधान
- रुपनी : ६७ विवाद दर्ता, १२ समाधान

२. कार्यविधि सुरुआतको अवस्था

- स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनको दफा ४७(१) अन्तर्गतको क्षेत्राधिकारमा पर्ने विवादहरूमध्ये एउटा विवाद पनि निरूपण भएको थिएन। समाधान भएका सबै विवादहरू मेलमिलापका माध्यमबाट समाधान भएका थिए।
- धुलिखेलमा विवाद समाधानका लागि मेलमिलापकर्ताको प्रयोग गरिएको थियो। सो बाहेक अन्य दुवै पालिकामा न्यायिक समितिका पदाधिकारी आफैले मेलमिलापकर्ताका रूपमा काम गरेको पाइयो।
- निर्धारित कार्यविधिको पालना भएको थिएन। सूचना दिनुपर्ने, मेलमिलाप प्रक्रिया सञ्चालन गर्नेजस्ता कार्यहरू मौखिकरूपमा गरिएका थिए। विवादलाई औपचारिक प्रक्रिया मातहत ल्याइनुको सट्टा अध्यक्ष वा प्रमुख एकलैले समाधान गरेको पाइयो।
- गरिएका निर्णयहरूको अभिलेखीकरण कमजोर रहेको पाइयो।
- निर्णय अभिलेख पुस्तिका राखिएको पाइएन। धुलिखेल नगरपालिकाले अभिलेख पुस्तिका राखे पनि राम्रोसँग व्यवस्थित गर्न सकेको देखिएन।
- भिन्न राजनीतिक आस्था भएका व्यक्ति न्यायिक समितिमा आउन डराएका भन्ने टिप्पणी सुनियो। त्यस्तै, केही विवादहरूमा राजनीतिक दवाब अनुभव गरेको (सिद्धलेक) तथा भिन्न राजनीतिक आस्था भएका व्यक्तिले ल्याएका विवाद समाधान गर्न अप्ठ्यारो भएको (रुपनी) जस्ता अनुभवहरू सुनिए।
- प्रमुख तथा उपप्रमुख फरक राजनीतिक दलबाट भएको अवस्थामा निर्णय कार्यान्वयन प्रक्रियामा समस्या आउन सक्ने शङ्काहरू पनि व्यक्त भएका थिए। त्यस्तै प्रमुख वा अध्यक्षको अनुपस्थितिमा पनि न्यायिक समितिको सुनुवाइ गरिएको भन्ने टिकाटिप्पणीहरू भएका थिए।

- धुलिखेलबाहेक अन्य स्थानीय सरकारहरूमा कार्यविधि सम्बन्धी कानूनको अभाव रहेको देखियो । त्यस्तै, कानूनमा प्रतिवादीलाई प्रतिउत्तरका लागि १५ दिन समय दिने प्रावधान भए पनि केही स्थानमा सात दिने सूचना जारी गरिएका थिए । त्यसैगरी केही स्थानमा प्रतिवादीलाई यो दिन हाजिर हुनु भन्ने किटानी आदेश जारी गरिएको थियो ।
- धुलिखेल नगरपालिकामा बाहेक अन्य पालिकाहरूमा मेलमिलापकर्ताको व्यवस्था थिएन ।
- मानव संसाधनको अभाव (प्राविधिक, प्रशासनिक, कानूनी परामर्शदाता तथा अन्य कर्मचारीहरू) सबै स्थानमा पाइयो ।
- गोप्य राखिनु पर्ने प्रकृतिका विवरणहरूको पनि गोपनीयता कायम नगरिएका उदाहरणहरू भेटिए ।
- केही मुद्दाहरूमा प्रतिवादी उपस्थित थिएनन् (रूपनी), केहीमा प्रतिवादीको अनुपस्थिति भएका कारण विवादको सुनुवाइ मुलतवी गरिएको थियो (धुलिखेल) ।
- सूचना जारी गरेपछि पनि प्रतिवादी उपस्थित नभएमा के गर्ने भन्ने दुविधा रहेको पाइयो ।
- प्रतिवादी उपस्थित भएको अवस्थामा पनि लिखित नभई मौखिक जबाफ राखिएको पाइयो ।
- क्षेत्राधिकारका बारेमा ज्ञानको कमी थियो । उदाहरणका लागि, सिद्धलेकमा कुटपिट तथा चोरीको मुद्दामा न्यायिक समितिलाई हेर्ने क्षेत्राधिकार नभएको बारेमा कोही पनि जानकार थिएनन् ।
- केही उदाहरणमा मुद्दा दर्ता गरेपछि दर्ता गर्ने पक्ष पुनः सम्पर्कमा नआएको पाइयो । यस्तो अवस्थामा के गर्ने भन्ने दुविधा पनि रहेको थियो ।
- सबै ठाउँमा कानूनी ज्ञानको अभाव मुख्य समस्याका रूपमा रहेको पाइयो । विवाद निरूपण तथा विवादमा मेलमिलापका बीचको फरकका बारेमा पनि बुझाइको कमी रहेको पाइयो ।
- कुनै भौतिक पूर्वाधार थिएन । न त सुनुवाइ कक्ष अथवा मेलमिलाप कक्ष नै थिए ।

मेलमिलापकर्ताका लागि प्रशिक्षणको व्यवस्था गरिएको थियो । तर, धेरै मेलमिलापकर्ताहरू प्रशिक्षणपश्चात निष्क्रिय भएको पाइयो । किनभने उनीहरूलाई आफ्नो कामका लागि पारिश्रमिकको व्यवस्था गरिएको थिएन ।

सन्दर्भ सामग्री

- A Guide to Government in Nepal: Structures, Functions, Practices. The Asia Foundation. 2012.
- Adhikari, Bipin. *Salient Features of Nepali Constitution 2015*. Kathmandu : Nepalese Constitutional Law, Governance and Public Policy Issues. 2015.
- Barron P, Kaiser K, Pradhan M. *Local conflict in Indonesia: Measuring incidence and identifying patterns*. Policy Research Working Paper Series 3384. The World Bank. 2004.
- Benjamin van Rooij. *Bring Justice to the Poor: Bottom Legal Development Cooperation*. Available from <http://siteresources.worldbank.org/INTJUSFORPOOR/Resources/VanRooijBringingJusticetothePoor.pdf>
- Bhatrai. A.M. The Landmark decisions of the Supreme Court on Gender Justice. National Judicial Academy. 2012.
- Caplan, L. 'The milieu of disputation: Managing quarrels in East Nepal'. In P. Caplan (Ed.), *Understanding Disputes: The Politics of Argument*. Oxford: Berg Publishers. 1995. Pg. 155
- Commission on Legal Empowerment of the Poor – Making the law work for everyone, Vol. II Working Group Reports. 2008.
- Concluding observations on the sixth periodic report of Nepal, 2018 CEDAW.
- Constitution of Nepal, 2015.
- No. 13. 2005. CEDAW General Recommendation on women's access to justice. #33
- Cox, Marcus. Security and justice: Measuring the development returns. A review of knowledge. Report prepared for DFID. London, Agulhas Development Consultants Ltd. 2008.
- Customary Justice: *Challenges, Innovations and the Role of the UN*. Available from http://worldjusticeproject.org/sites/default/files/customary_justice_idlo.pdf
- Diagnostic Study of Local Governance in Federal Nepal. The Asia Foundation. 2017.
- Diamond, Martin. "The Ends of Federalism." *Publius*, vol. 3, no. 2. 1973, Pg. 129–152.
- George Varughese and Iain Payne. Devolving the Judiciary: New and old structural challenges remain in federalism and access to justice. *The Nepali Times*. 2019. Available from <https://www.nepalitimes.com/opinion/devolving-the-judiciary/>
- Ghimire, B., Subedi, P., Devkota, A., Sangroula, Y., & Kisan, Y. B. INDEPENDENCE OF THE JUDICIARY IN NEPAL: CONCEPT, CONTEXT AND CONCERNS. *SOUTH ASIA JUDICIAL BAROMETER*, 201.
- Gregoria Austral. 2012. A GUIDE TO THE KATARUNGANG PAMBARANGAY SYSTEM. Philippine Center for Civic Education and Democracy. Pg.22
- Jeannine Suurmond & Prakash Mani Sharma (2012) *Like Yeast That Leavens the Dough? Community Mediation as Local Infrastructure for Peace in Nepal*, *Journal of Peacebuilding & Development*, 7:3, 81-86, DOI: 10.1080/15423166.2013.767648.
- Kathmandu Post. *Writ against local judicial committees*. 2019. Available from kathmandupost.com/printedition/news/2019-01-01/writ-against-local-judicial-committees.html
- L.L. Levenson. *Courtroom Demeanor: The Theater of the Courtroom*. *Minnesota Law Review*. 2008.

- L Schirch, D Mancini-Griffoli. Local ownership in security: case studies of peacebuilding approaches. Alliance for Peacebuilding. 2015.
- Local Government Code 1991. The Philippines.
- Local Government Division. *Review of Social Barriers and Limitations of Village Courts*; Bangladesh, P 49.
- Local Government Operations Act, 2017.
- Local Self Governance Act, 1999.
- M. Khanal and P. Thapa. *Community Mediation and Social Harmony in Nepal*. The Asia Foundation. 2014.
- Maru, V. Access to Justice and Legal Empowerment: A Review of World Bank Practice. Hague Journal on the Rule of Law, 2(2). 2010. Pg. 259-281. Doi:10.1017/S1876404510200076
- Mediation Act, 2011.
- My Republica. Fear of breaching laws prevents judicial committees from deciding cases. August, 2018. Available from <https://myrepublica.nagariknetwork.com/news/fear-of-breaching-law-prevents-judicial-committees-from-deciding-cases/>
- National Capability Building Framework. 2014. Ministry of Panchayati Raj, Government of India.
- National Population and Housing Census 2011. Nepal
- NBC News. *Study Reveals Americans' Subconscious Racial Biases*. 2015. Available from < <https://www.nbcnews.com/news/asian-america/new-study%20exposes-racial-preferences-americans-n413371>>
- Nepal's Locally Elected Women Representatives: *Exploratory Study of Needs and Capacity*. The Asia Foundation. 2018.
- Sage, Caroline and Woolcock, Michael, —Breaking Legal Inequality Traps: New Approaches to Building Justice Systems for the Poor in Developing Countries, 2005.
- Seira Tamang. 2018. They've given us the chair but bound our hands and feet: Embedding elected female representatives in institutions in Nepal. *Studies in Nepali History and Society*. 23(2): 309-352.
- Stien, D. *Community Mediation and Social Harmony in Nepal*. Theories in Practice Series. The Justice and Security Research Program. 2013.
- Sumaiya Khair. "*Alternative Approaches to Justice: A Review of ADR Initiatives, under the Democracy Partnership*". Report Prepared for The Asia Foundation, Dhaka. May 2001.
- Supreme Court, "Yearly Work Plan of Access to Justice Commission," 2072/73 BS (AD 2015/16).
- Survey of Nepali People. The Asia Foundation. 2018.
- Thapa. D. *The Politics of Change*. Social Science Baha and The Asia Foundation. 2019.
- The Daily Star. Village courts: A dilemma within. 2019. Available from <<https://www.thedailystar.net/law-our-rights/village-courts-dilemma-within-1204333.>>
- The Himalayan Times. 2019. *Judicial Committees have failed to function properly*. Available from <https://thehimalayantimes.com/nepal/judicial-committees-have-failed-to-function-properly-says-report/>
- UNDP. 2012. Capacity Assessment and Capacity Development Strategy Report for Strengthening Panchayati Raj Institutions in Bihar. Ministry of Panchayati Raj, India.
- UNDP. *Through village courts, justice for all in Bangladesh*. 2019. Available from < <https://www.undp.org/content/undp/en/home/ourwork/ourstories/through-village-courts--justice-for-all-in-bangladesh.html>

- UNDP Program Document on Strengthening the Rule of Law and Human Rights Protection System in Nepal (2013-2017). Available from <<https://info.undp.org/docs/pdc/Documents/NPL/Revised%20prodoc%20Nov.%202013.pdf>>
- United Nations Human Rights Office of the High Commissioner. Opening the door to equality: Access to justice for Dalits in Nepal. 2011. Available from https://nepal.ohchr.org/en/resources/Documents/English/reports/HCR/2011_12_07_Opening_the_Door_to_Equality_E.pdf
- Upreti, B.R. 'Dispute Settlement at the Local Level: Observations and Lessons from Nepal'. Local democracy in South Asia. 2008.
- Wagley, Namit. *The Conundrum*. Kathmandu Post. 2018. Available from <https://kathmandupost.com/opinion/2018/07/17/the-conundrum>
- Wagley, N, Pande. A. Federalism's birth pangs or death rattle? Navigating the sub-national landscape, a year after the 2017 elections. Nepali Times. 2018.
- World Bank Data. Literacy rate, adult total (% of people ages 15 and above) – Nepal. Available from <<https://data.worldbank.org/indicator/SE.ADT.LITR.ZS?locations=NP>>Writ No. 075-wc-0021, *Dilli Prasad Neupane v Office of the Prime Minister and Council of Ministers*. Supreme Court of Nepal. January 18, 2019.

नेपाल कानून समाज
NEPAL LAW SOCIETY

पोष्ट बक्स नं. १३२११
बबरमहल, काठमाडौं, नेपाल
फोन: ४२६६७३५, ४२२८४९७
ईमेल: nls@wlink.com.np
वेभसाईट: www.nepallawsociety.org

The Asia Foundation

पोष्ट बक्स नं. ९३५
भाटभटेनी, काठमाडौं, नेपाल
फोन: ४४४३३१६
ईमेल: nepal.general@asiafoundation.org